

**ТИРҮҮНҮН КӨРКҮ СЫЙ БОЛОТ,
ӨЛГӨНДҮН КӨРКҮ ЫЙ БОЛОТ**

ЭЛДИК КОШОКТОР ЖАНА КОШОКЧУЛАР

Элмира Көчүмкулова

БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

Э. Көчүмкулова

***ТИРҮҮНҮН КӨРКҮ СЫЙ БОЛОТ,
ӨЛГӨНДҮН КӨРКҮ ЫЙ БОЛОТ***

ЭЛДИК КОШОКТОР ЖАНА КОШОКЧУЛАР

2014

УДК 821.51
ББК 84Ки7-5
К 76

Көчүмкулова Э.

К 76 **Тирүүнүн көркү сый болот, өлгөндүн көркү ый болот. Элдик кошоктор жана кошокчулар.** – Б.: Борбордук Азия Университети, 2014. – 462-б.

ISBN 978-9967-27-556-0

Китепте кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын эң байыркы жана кеңири тараган үлгүлөрүнүн бири – маркумга карата айтылган кошоктордун жана кошок кошуу салтынын маани-маңызы маданий-этнографиялык жактан иликтөөгө алынып, 2003, 2011, 2013-жылдары автор тарабынан Кыргызстандын ар кайсы аймактарынан жазылып алынган кошоктун тексттери тематикаларга бөлүнүп берилет. Автор өзүнүн кошокторду жыйноо тажрыйбасы жана ыкмалары жөнүндө кызыктуу кеп куруу менен бирге, ондогон кошокчу аялдардын кошок башында турган кыргыздын маркумду акыркы сапарга узатуу жөрөлгөлөрү жөнүндөгү орчундуу ой-пикирлерине да орун берет. Эл арасынан чыккан кошокчулардын аткаруусундагы отуздан ашуун кошоктун үлгүлөрү жана маркумдун кыркын жана жылдык-ашын берүү салтынын урунттуу учурларын камтыган этнографиялык видео тасмалар дискке тиркелип берилет. Китеп жалпы окурмандарга, окумуштуулар менен студенттерге арналып, ал эми кошок кошуу салтынын алып жүрүүчүлөрү болгон кыргыз аялдарына, о.э. жоктоо ырларынын учугун улап келаткан төкмө акындарга таберик колдонмо катары сунушталат.

**Китеп Борбордук Азия Университети жана
Кристенсен Фондунун колдоосу менен чыкты.**

The book *Respect Graces the Living, Lamentation Graces the Dead. Funeral Laments and Lamenters* presents a comprehensive ethnographic study of the singing of *koshok* (funeral lamentations) among elderly Kyrgyz women. *Koshok* is one of the oldest and most enduring genres of Kyrgyz oral poetry, and the book categorizes *koshok* texts recorded by the author in different regions of Kyrgyzstan in 2003, 2011, and 2013 according to theme and topic. The author shares her research methodology and experiences of recording this sensitive ritual outside of its context. Author's discussions of *koshok* singing tradition include dozens of interview excerpts from Kyrgyz women who openly share their own views on and experiences of singing *koshok* expressing their concerns over the vaning significance of this important ritual in modern Kyrgyz society. An accompanying DVD contains over thirty audio examples of *koshoks* sung by professional lamenters as well as ethnographic video footages showing important Kyrgyz rituals and customs filmed during actual memorial feasts offered to the deceased. Drawing on the author's original photographs and audio-video materials, the book aims to attract a wide range of readers, including scholars, students, and Kyrgyz women and *aqyns* (oral poets) who are themselves the principal tradition-bearers of *koshok* singing.

**The publication of this book is supported
by the University of Central Asia and The Christensen Fund.**

К 4707300200-14

УДК 821.51
ББК 84Ки7-5

ISBN 978-9967-27-556-0

© Борбордук Азия Университети, 2014.

Бул эмгегимди элиме арнаймын

ЫРААЗЫЧЫЛЫК

Бул эмгектин жазылышына жана китеп болуп чыгышына бир топ адамдар өз салымдарын кошуп, Борбордук Азияда илим, билим, жана маданият тармагында иш алып барган эки эл аралык мекеме колдоо көрсөттү.

Биринчиден, Борбордук Азия элдеринин бай маданий мурастарын сактоо жана өнүктүрүү миссиясын аркалаган, бул изилдөөмө мыкты шарттарды түзүп берген, өзүм эмгектенген Борбордук Азия Университетине жана анын Богдан Кравченко, Насрин Данани, Рахим Сомани жана Закия Касам башында турган жетекчилер тобуна терең ыраазычылык билдирем. Ошондой эле, кошоктордун кыргыз элинин баалуу маданий мурас экенин таанып, китептин басылышын каржылап берген, дүйнөдөгү био-маданий көп түрдүүлүктү сактоо жана өнүктүрүү миссиясын аркалаган Кристенсен Фондуна жана анын Кыргызстан менен Тажикстандагы өкүлчүлүгүн жетектеген Эржен Камаганова менен Жылдыз Доолбекова айымдарга зор алкышымды айтам.

Экинчиден, кошокторду Кыргызстан боюнча жыйноо иштерим күз жана кыш айларына туура келип, алыскы тоолуу аймактарды, айылдарды кыдыруу учурунда өтө сабырдуулук жана түшүнүү менен мамиле кылып, далай бийик жана тайгак ашуу-белдерден аман-эсен алып өтүп, күнү-түнү мени менен бирге жол басып, айдоочулук да, сүрөтчү-операторлук да кызматты аткарып, коштоп жүргөн өмүрлүк жолдошум – Советалыга чексиз ыраазымын. Советалы экөөбүз ошентип алыста эл кыдырып жүргөн убактарда үйдөгү үч жаш балабызга кезектешип баш-көз болуп карап турган апам Суусарга, иним Нурлан менен келинчеги Аидага, кайын эжем Жылдызга, жана айылдаш сиңдим Тилабатка чоң рахмат айтам.

Аксы районунун Жыл-Кол айылынын тургуну, айылда кыйын кошокчу катары таанымал болгон Анделеева Анаш энеге өзгөчө ыраазычылык билдиргим келет. Анткени, анын 2003-жылы атамдын бир тууган иниси Абдыкерим акемдин жылдыгында боз үй толгон аялдардын муунун бошоткон муңдуу кошокун видео тасмага тартып

алган элем. Бул тасма абдан баалуу жана кызыктуу этнографиялык материал катары китепке кирип, архивде сакталып кала бермекчи.

Ошондой эле, бул иштин түпкү максатын түшүнүп, негизи адам өлгөндө гана айтыла турган кошокту жөнөкөй күндөрү, кара сөз түрүндө да, обону менен да кошуп айтып берип, кошок кошуу салтынын мурунку жана бүгүнкү абалы жөнүндө маанилүү маек куруп, муну менен маданий мурасыбыздын сакталып калышына зор салым кошкон бардык кошокчу апаларга, чоң энелерге чексиз ыраазычылык билдирем. Алардын ичинен төмөнкү кошокчу аялдардын атын атап, аларга ушул жерден ийилип таазим эте кетүүнү изилдөөчүлүк милдетим деп эсептейм:

- Адиева Шейшекан (Кызыл-Туу айылы, Жети-Өгүз р-ну)
- Азимбаева Бүсара (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну)
- Анарбаева Бүбүрайым (Сумсар шаарчасы, Чаткал р-ну)
- Анделеева Анаш (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну)
- Асанова Токон (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну)
- Бакиева Менера (Жалгыз-Өрүк айылы, Жети-Өгүз р-ну)
- Бейшебаева Абакан (Гүлчө шаары, Алай р-ну)
- Бошкочева Сакиш (Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну)
- Дөөлөтбакова Жумакан (Ак-Терек айылы, Жети-Өгүз р-ну)
- Дыйканбаева Сайна (Казыбек айылы, Ат-Башы р-ну)
- Жусуева Бүсаадат (Гүлчө шаары, Алай р-ну)
- Ибраева Асылкан (Будалык айылы, Алай р-ну)
- Ибраимова Азиза (Талды-Суу айылы, Алай р-ну)
- Калбаева Бүзарбап (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну)
- Калдыкеева Эркин (Үч-Булак айылы, Кара-Буура р-ну)
- Касымбекова Галча (Сары-Могол айылы, Алай р-ну)
- Касымова Бүсара (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну)
- Көккөзова Кайыр (Нарын шаары)
- Мырзабаева Мейилкан (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну)
- Нуркасымова Ажар (Кара-Суу, Ат-Башы р-ну)

Сандыбаева Сайранбүбү (Үр-Марал айылы, Бакай-Ата р-ну)

Сатыбалдиева Бүсаадат (Сары-Могол айылы, Алай р-ну)

Таласбаева Бурулай (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)

Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну)

Халилова Ыраат (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну)

Чанчарова Токтокан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну)

Чыныбаева Фарида (Талас шаары)

Шаканова Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну)

Өздөрү жашаган айылдагы же коңшулаш айылдардагы кошокчу аялдардын аты-жөнүн жана жашаган жерлерин даректеп, телефон нумурларын таап берип, кээ бир учурда ал аялдардын үйүнө өздөрү ээрчитип алып барып, тааныштырып, бизди коштоп жүргөн Салиева Роза (Ала-Бука), Исмаилова Арзыкан (Алай) жана Сарыбаев Руслан (Алай) деген курбу-курсташтарыма көрсөткөн көмөгүнө жана жылуу меймандостугуна абдан ыраазымын. Ошондой эле, Нарын шаарынын тегерегиндеги айылдарды кыдырууда көмөк көрсөткөн Байсубанов Намазбек байкеге, Алай районунун Жошоол, Миязды айылдарында коштоп жүргөн Пазылова Карамат эжеге, Ат-Башы району жана Талас шаары боюнча кошокчуларды даректеп берген Атабаева Шахида менен Нурбек жана анын атасы Бакай Нишараповдорго, Шекер айылында бизге жол көрсөтүп жандап жүргөн Күркүрөө маданият үйүнүн директору Рысбаев Самат байкеге жана 2011-жылы жыйнап келген кошокторумду диктофондон эрикпей угуп, текстин компьютерге терип, индексин түзүүгө көмөктөшкөн Элмира Дүйшеева менен китептин дизайнын жасап, калыпка салган Аида Тостоковага чоң алкыш-рахматымды айтам!

Аксы районунун Ак-Суу айылынын тургуну маркум Чомонов Алишер аттуу агама моралдык жактан чексиз карыз экенимди айта кетким келет. Мен бул киши менен 1990-жылдардан тартып тааныш болуп, ал менин илимий иштериме кызыгып, колдоп, мен АКШда окуп жүргөн жылдары мага почта аркылуу өзү ар кандай булактардан чогултуп жүргөн кыргыз макал-лакаптарын жана өзүнүн калеминен жаралган ыр саптарын кат аркылуу жиберип турган. Бул киши өзү

жогорку билимдүү, кесиби агроном болучу. Тилекке каршы, 2012-жылы кырсыктан каза таап, ага азыр жана мындан кийин да айтылуучу ыраазычылык сөзүмдү уга албай калды. Ал бул китептин басылып чыкканын көрсө абдан сүйүнмөк...

Кыргыз тарыхы жана каада-салттары боюнча терең билимге, бай тажрыйбага ээ болгон өзүмдүн атам, тарыхчы, Эл агартуунун отличниги – Көчүмкулов Маматкеримге да баалуу кеп-кеңештери үчүн чоң рахмат айтам!

Кыргыздардын маркумду акыркы сапарга узатуу зыйнатынын урунттуу жерлерин сүрөткө жана видео тасмага тартып алууга түшүнүү менен уруксат берип, чоң колдоо көрсөткөн Аксы районунун Кызыл-Жар айылында жашаган жакын туугандарыма-төркүнүмө жана кайын-журтума чоң ыраазычылык билдирем! Бул китепке тиркелген видео тасма жана сүрөттөр маркумдар – чоң атам Көчүмкулов Кочкорбайдын (1928-2003), анын уулу Көчүмкулов Абдыкерим акемдин (1953-2002), Көчүмкулов Анарбай чоң абамдын (1932-2010), мени багып өстүргөн Дүйшөбаева Куму чоң энемдин (1931-2011) жана кайын атам Асаналиев Айткулдун (1943-1991) кыркы жана жылдык-аштарында тартылган.

Мына ушул, жогоруда аттары аталган уюмдардын жана инсандардын колдоосуз бул китеп жарыкка чыкмак эмес. Андыктан, бул бир гана менин эмгегим эмес, жалпы кыргыз элиники десем жаңылышпайм, себеби, элден алып кайра элге берүү менен – келечекти өткөн менен байланыштырып, кийинки муундарыбыздын кошок сыяктуу маданий мурасыбыздын көөнөргүс үлгүлөрүн тереңирээк түшүнүп, баалап, керек болгондо өз турмуштарында колдонуусуна шарт түзөбүз.

Акырында, жалпы көзү өтүп кеткен маркумдарга жаткан жерлери жайлуу, топурагы торко болсун деп, ал эми алардын артында калган бала-бакырасына жана жакын туугандарына Жараткан өзү сабыр берип, узун жана бактылуу өмүр ыроолосун деп тилеймин.

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ – С. Кайыпов	11
1. КИРИШ СӨЗ	14
Кошоктор жөнүндө кыскача маалымат	14
Кошоктун аудиториясы	17
Кошоктун коммуникативдик функциясы	20
Кошок – баатырдык эпостордун эң алгачкы үлгүсү	22
Кошоктор кыргыз акындар поэзиясында	27
Кошоктор – кыргыз көчмөн маданиятынын көркөм энциклопедиясы	30
Кошоктордун лексикалык кору	35
Кошоктогу салттуу эпитеттер	38
2. КОШОКТОРДУ ЖЫЙНООНУН МАКСАТЫ ЖАНА ЫКМАСЫ	42
Айылыңарда кошокчу барбы?	49
“Кошокту өз убагында кошуу керек”	53
3. МАРКУМДУ АКЫРКЫ САПАРГА УЗАТУУ ЗЫЙНАТЫ	61
Мусулманчылык эрежелери	62
Кыргыз элинин сөөк коюу жөрөлгөлөрү	66
“Өлгөндүн баркы кетти, кошок айткан эч ким жок...”	76
Дин менен салттын айкалышы – бул чыныгы дин	89
4. “КҮЙГӨН КАТЫН КОШОКЧУ”	95
“Тойду сый кызытат, өлүктү ый кызытат”	98
“Кошок нары караганда чыгат”	108
“Жөө ыйлаба, кошок айтып бугунду чыгар”	110
5. КОШОКТУН МАЗМУНДУК ТҮЗҮЛҮШҮ	115
Кошоктун башы – ый баштоо	115
Аксы	122
Ала-Бука	127
Алай жана Чоң Алай	129
Нарын	131
Ысык-Көл	135
Талас	140

Кошоктун өзөгү – маркумдун образын ачып берүү	144
Кошоктун аягы – ыйлап басылуу	144
Аксы.....	144
Ала-Бука.....	152
Алай жана Чоң Алай	153
Нарын	156
Ысык-Көл.....	159
Талас.....	163
6. КОШОКТУН ТҮРЛӨРҮ	171
Атага карата айтылган кошоктор	176
Энеге карата айтылган кошоктор	200
Күйөөсүнө карата айтылган кошоктор	247
Ар кайсы аймактардан иргелген кошоктор.....	252
Ботобекова Уулкан (Кербен шаары, Аксы)	273
Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар, Аксы).....	275
Аскарлова Үргүл (Жыл-Кол, Аксы р-ну)	277
Мырзабаева Мейилкан (Кызыл-Жар, Аксы)	279
Шаканова Саадат (Айры-Там, Ала-Бука)	280
Асанова Токон (Айры-Там, Ала-Бука)	282
Касимова Бүзарбап (Кашка-Суу, Чоң Алай).....	284
Бир тууганга карата айтылган кошоктор	286
Калбаева Бүзарбап (Кашка-Суу, Чоң-Алай).....	289
Бейшебаева Абакан (Гүлчө, Алай)	292
Курманбекова Райла (Көк-Таш, Ала-Бука).....	293
Аксы жергесинде айтылган кошоктор.....	295
Сүйүналиева Суусаркан (Кызыл-Жар, Аксы).....	302
Жашка карата айтылган кошоктор	304
Мырзабаева Мейилкан (Кызыл-Жар, Аксы)	321
Чанчарова Токтокан (Айры-Там, Ала-Бука)	323
Молдо же намаз окуган кишиге карата кошоктор	325
Оорудан же кырсыктан кайтыш болсо	328
Ибраимова Азиза (Талды-Суу, Алай).....	329
Жусуева Бүсаадат (Гүлчө, Алай).....	330
Эшимканова Күмүш (Энчилеш, Ак-Суу)	331
Мадакова Бактыкан (Жаңы-Жол, Аксы)	332
Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар, Аксы).....	332
Анделеева Анаш (Кызыл-Жар, Аксы)	334

Мүрзөгө барганда айтылчу кошоктор	335
Көңүл айтып кошуу/көрүшүү.....	342
7. КОШОКТУН ПОЭТИКАСЫ ЖАНА ОБОНУ	345
8. ЖЫЙЫНТЫКТОО: КОШОКТУН КЕЛЕЧЕГИ БАРБЫ?.....	349
Кошок бул – өлбөс, түбөлүктүү жанр.....	349
Кошок – бул оозеки маданияттын күзгүсү	350
9. СҮРӨТТӨР	355
10. ДИСКТИН МАЗМУНУ	408
Кошоктун үлгүлөрү – (аудио файл)	408
Маркумдун жылдык-ашы – (видео файл).....	410
СӨЗДҮК	411
КОШУМЧА ТИРКЕМЕЛЕР	417
1. Респонденттердин тизмеси.....	417
2. Кошок жана өлүм тууралуу макал-лакаптар.....	422
3. Кызды күйөөгө узаткандагы кошоктор	423
Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар, Аксы)	423
Анделеева Анаш (Кызыл-Жар, Аксы)	425
Аскарова Үргүл (Кызыл-Жар, Аксы)	427
Ташыбекова Кынатай (Кызыл-Жар, Аксы)	429
Сооронбаева Турсун (Ак-Суу, Аксы)	430
Артыкбаева Кутбүбү (Айры-Там, Ала-Бука)	431
Ибраева Асылкан (Будалык, Алай)	432
Мурзакулова Таттихан (Сары-Могол, Алай)	433
Сатыбалдиева Бүсаадат (Сары-Могол, Алай)	434
Мамажунусова Алила (Кара-Мык, Чоң Алай)	435
Касымбекова Галча (Сары-Могол, Алай)	436
Жусуева Бүсаадат (Гүлчө, Алай)	437
Ибраимова Гүлбарчын (Шекер, Кара-Буура)	441
Сакабекова Анарбүбү (Миң-Булак, Бакай-Ата)	442
4. Тойлордо жаштарга берилчү баталар.....	444
Халилова Ыраат (Кара-Мык, Чоң-Алай)	444
Дөнөн эне (Ак-Босого, Алай)	445
Асанова Токон (Айры-Там, Ала-Бука).....	445
Шаканова Саадат (Айры-Там, Ала-Бука)	447
Анарбаева Бүбүрайым (Сумсар, Чаткал)	448
АДАБИЯТТАР	450
КӨРСӨТКҮЧ (ИНДЕКС)	452

БАШ СӨЗ

Элдик оозеки кошоктордун түзүлүшү жагынан жөпжөнөкөй, бирок мааниси терең көркөм *тексттери*, өзөктөн сызылып чыккан муңдуу *обондору* жана ритуалдык мааниге ээ амалдарга бай *кошок айтуу салты* – кыргыз элинин байыркы убактардан бери жаралуу, калыптануу жана өнүгүүнүн татаал жолдорун басып өтүп, бүгүнкү күнгө келип жеткен, азыркы кезде да адамдардын коомдук турмушунда өз ордун жогото элек фольклордук мурастарынын катарында турат. Кошоктордун синкреттүү табияты (сөз, обон, мимика, кыймыл-аракет, ритуал ж. б. элементтердин ажыралгыс биримдигинен, жуурулушунан турушу) мына ошондон келип чыккан полифункционалдуугу аны кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы гана эмес, кыргыз гуманисттик ойлому, тарыхый эси, коомдук мамилелери ж. б. социалдык-гуманитардык багыттагы илим-билим тармактары менен эриш-аркак байланышып, аларды изилдөөдө көз жаздымда калтырууга мүмкүн болбогон, булактык кызмат өтөөгө жарамдуу, өзгөчө оозеки чыгармалар мартабасына жеткирип турат.

Өмүр деген түшүнүк канчалык эски болсо, өлүм да ошончолук эски. Өмүр бар жерде өлүм, өлүм бар жерде кайгы, муң, арман, өкүнүч болуп келген. Бул кайгылуу кырдаалды, ага кириптер болгон адамдардын сезим-туюмдарын дүйнөнүн бардык эле элдери ырга айландырып, башкалардын ой-сезимине таасир эте тургандай, таалим-тарбиялык милдет аткара аларлык деңгээлдеги көркөмдүктө айта алган эмес. Кошоктор элдин, этностун өлүм, өмүр, адам жөнүндөгү түшүнүктөрү гана эмес, эстетикалык ойломунун өнүгүү деңгээли менен да байланыштуу болгон. Коомдук мамилелери жолго коюлган, табияттагы, коомдогу жана адам акыл-эсиндеги көрүнүштөрдү көркөм өздөштүрүү жөндөмүнө ээ, аларды көркөм чагылдыруу үчүн тилдик каражаттары жеткилең элдерде гана кошок айтуу салты өнүккөн, кошоктордун кайталангыс тексттери менен коштогон салттуу музыкасы келип чыккан.

Кошок кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында көркөмдүк деңгээли жогору, башка фольклордук жанрлар менен тыгыз байланышта

өнүккөн, алардан таасир алуу менен бирге, көптөгөн лирикалык жана эпикалык түрлөргө өз таасирин тийгизген үрп-адат лирикасынын бир түрү экени талашсыз. Айрыкча, “Манас” баш болгон эпикалык мурастардын пайда болушунда, калыптанышында кошоктор жана анын жанрдык көрүнүштөрүнүн бири болгон керээз ырлары зор роль ойногон.

Адам өмүрүн аздектөө, анын өтөгөн эмгегине баа берүү, үй-бүлөлүк, туугандык, достук сезимдерди жана мамилелерди көрсөтө билүү, маркумдун адамдык жакшы сапаттарын башкалар үлгү алгыдай, көпкө чейин эсте сакталып калгыдай кылып, көркөм айта билүү кошок жанрынын жандуулугун камсыз кылган өбөлгөлөрдөн болуп саналат.

Бул көөнө жанрдын узак тарыхый жолду басып өтүп, салттуу маданияттын бир көрүнүшү катары калыптанып бүткөнүнө карабай, азыр да тарыхый кырдаалдын, коомдук аң-сезимдин деңгээлине жараша өзгөрүп, трансформацияланып жаткандыгы белгилүү. Адамдардын жашоосунда мезгил менен мейкиндик түшүнүктөрү өзгөрүп, жаңы делген көрүнүштөр салттуу системаларды өзгөртүүчү күчкө ээ болуп турган ушу тапта, кошок айтуу салтынын да өзгөрүүлөргө учурашы таң каларлык көрүнүш эмес. Мына ушундай учурда, бул бай тажрыйбанын үлгүлөрүн жыйнап, маани-маңызын туура түшүнүп, анын өмүрүн узартуу далалатын жасоо, ага атайын убакыт, күч коротуп, эмгек арноо сергек, сезимтал, демилгелүү изилдөөчүлөрдүн гана колунан келе тургандыгы талашсыз. Бул жагынан алганда, изилдөөчү Элмира Көчүмкулованын колуңуздардагы эмгеги өзүнүн актуалдуулугу, керектиги, илимий изилдөөлөр үчүн да, кошок айтуу салтын жандуу кармоого кызыккандар үчүн да зарыл экендиги менен айырмаланып турат.

Бул эмгекти жаратуу үчүн Э. Көчүмкулованын кандай күч, убакыт жана каражат жумшагандыгын элдик оозеки чыгармаларды жыйноонун машакатын тартып көргөн, респонденттер менен иштөөнүн кандай кылдаттыкты талап кылган жумуш экенин өз жон териси менен сезип көргөн, тажрыйбасы мол илимпоздор гана билет. Айрыкча, үрп-адат лирикаларын, анын ичинен кошоктордун элининен

жыйноонун татаалдыгын, талыкпаган кайратты жана тажабаган мүнөздү, баарынын мурда, улуттук маданиятка болгон өзгөчө сүйүүнү талап кылчу татаал жумуш экендигин кайталап айтууну милдетим деп эсептейм. Табигый шартта, белгилүү бир кырдаалда гана аткарылып, ар кайсы жерде кайталанып “ырдала” бербеген кошоктордун жүздөгөн тексттин эң татаал шарттарда памир кыргыздарынын оозунан жазып алган фольклорчу катары айтарым – Э. Көчүмкулова бул ишти аткарууга киришүү менен изилдөөчүлүк эрдик жасаган. Албетте, бул жерде анын өмүрлүк жолдошу Советалынын аткарылып жаткан илимий эмгектин улуттук, жалпы адамзаттык маанисин туура түшүнүп, ошону менен эле тим болбой, сөзү менен да, иши менен да колдоп, өлкөбүздүн туш тарабына өзү кошо барып, шымалана кол кабыш кылып жүргөнү ар кандай алкоого татыйт. Илимий изилдөөдө, айрыкча талаа материалдарын жыйноодо колдогону, сүрөгөнү, көмөктөшү өз өмүрлүк жары болгон айым окумуштуулар үчүн мунун зор бакыт экендигин сыймык менен айтаар элем.

Изилдөө ишинин алгачкы кадамдарын өзүнүн туулуп-өскөн аймагы Аксыдан баштаса да, Кыргызстандын дубандарын талыкпай кыдырып, айылдан айыл кезип кошок жыйноо менен Э. Көчүмкулова бир жагынан, мындан ары көпкө чейин улантууга мүмкүн болгон илимий-теориялык иштин башатын ачкан болсо, экинчи жагынан, кошок айтуу салтынын унутулбай, келечекте да өмүр сүрө беришин камсыз кылуу үчүн документалдык негиз түздү, зор маданий-практикалык ишке чыйыр салды десем болот. Бул иш сөзсүз улантылышы керек. Изилдөөчүгө жана анын көмөктөшү, колдоочусу, шыктандыруучусу болгон өмүрлүк жолдошуна кажыбас кайрат, ноюбас ден-соолук тилейм.

С. Т. Кайыпов,

*Кыргыз Республикасынын Илим жана техника жагынан
мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты,
тарых илимдеринин доктору, профессор*

КИРИШ СӨЗ

Кошоктор жөнүндө кыскача маалымат

Дүйнөдөн өткөн адамды кошок кошуп жоктоо салты көчмөн түрк-монгол элдеринин ичинен кыргыз жана казак элдеринде жандуу бойдон сакталып келе жатат десек жаңылышпайбыз. Кыргыздарда азырга чейин адамдын жашоосу бүтүп, ичер суусу түгөнүп, тиги дүйнөгө кеткенде анын жакын адамдары: аялы, энеси, кыздары, эже, карындаш, сиңдилери, жеңелери жоктоп, кошок кошуп узатат. Кошокто маркумдун тирүү кезинде жасаган жакшы иштери, оң сапаттары, жүрүм-туруму, эрдиги, эл үчүн кылган кызматы, балабакырасына, тууган-уругуна болгон камкордугу ж. б. ирээти менен чагылдырылат. Көчмөн кыргыз элинин дүйнө таанымында өлгөн адамга кошок кошуу мусулманчылыктагы маркумдун арбагына багыштап куран окуу сыяктуу эле ыйык парз, милдет болгон десек аша чапкандык болбойт. Батага, тазияга келген эл маркум ким жана кандай адам болгонун айтылган кошоктон угуп билет. Кыргыз салтында азыркыдай эл чогулуп, митинг өткөрүп, ар ким чыгып маркум мындай киши эле, андай киши эле деп сүйлөгөн эмес, анын баарын кошокчулар кошок аркылуу айтып, ырдап даңазалаган.

Кошоктун сөздөрү аны кунт коюп уккандарга тарбиялык, насаатчылык мааниге ээ. Аны уккан адамдар айрым саптарын, куплеттерин жаттап, кулагына илип алып, эгерде зээндүү, чыгармачыл адамдар болсо, керектүү жерлерин өз турмушунда пайдаланат. Ошону менен бирге, алардын жашоого, айлана-чөйрөгө болгон көз карашы, билимдери байыт. Ар бир айтылган сөздүн, сүйлөмдүн маани-маңызын тереңирээк түшүнүүгө болгон далалаты, умтулуусу күч алат. Оозеки чыгармачылыктын укум-тукумга, атадан балага өтүп келүүсү көп кылымдардан бери унутулбай келе жаткандыгы бул пикирге далил болот. Эгерде кошоктор ыр түрүндө айтылбай, жөнөкөй эле кара сөз түрүндө айтылганда ал өз маанисин жоготуп, анын таасири

болмок эмес. Бул жанрдын ушул күнгө чейин жашап келе жаткандыгы да анын обондуу ыр түрүндө сакталгандыгында.

“Кошок” сөзүнүн уңгусун “кош” жана “кошуп айт” деген этиш сөздөр түзөт. Эл арасынан чыккан чечен адамдар сөзгө сөздү кошуп, аны ыр кылып курап, уйкаштырып, көркөм сөз каражаттарын пайдаланып, маанилүү, таасирдүү сөз айкаштырынын жардамы менен кайгылуу, муңдуу ыр саптарын жараткан. Кошокту мыкты кошокчулар өзүнө жараша муңдуу обон менен айтканда угуп отурган адамдардын зээнин кейитип, кайгыга салып, маркум тууралуу ой-пикирлерди жараткан. Адам бул жарыктык дүйнөгө келип кандай жашагандыгы, эмне иш кылгандыгы, анын адамдык оң сапаттары көркөм сөз каражаттары менен образдуу чагылдырылып айтылгандыктан, угуп отурган адамдарга өзгөчө таасир калтырган. Кыргыз тилинин байлыгы, кооздугу, уйкаш сөздөрдүн молдугу кошок кошууга – терең, мазмундуу, уккулуктуу ыр саптарын түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Кошок сөзү башка тектеш түрк тилдеринде, мисалы, азыркы өзбек адабий тилинде “йиғи” (ый) же “аза кўшиклари” (аза кошоктору) деп өлгөнгө карата айтыла турган кошокторду атаса, “кушик” деп жалпы жонунан “обондуу ырларды” аташат. Өзбек элинде да кошокту, негизинен, аялдар белдерине жибек матаны байлап алып айтышат. Боордош казак элинде бул элдик поэзиянын түрү “жоктау” же “жоктау өлөндери” деп аталып, кыргыздын элдик кошоктору жана акындар поэзиясындагы жоктоо ырлары менен көп жагынан үндөш келет.

Кыргыз салттуу кошоктору жалпысынан эки топко бөлүнөт: *маркумга карата айтылчу кошоктор* жана *кызды күйөөгө узаткандагы кошоктор*.¹ Күйөөсү тарабынан айтылган кошоктор да кездешет, бирок чанда. Күйөөсү айткан кошоктор жалпысынан “Гүлжарым”² деген ат менен белгилүү болгон.

¹ *Кошоктор*. “Эл адабияты” сериясынын 21-тому. Түз. баш сөзүн жазган – С. Эгембердиева. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: Шам басмасы, 1998, 5-бет.

² Аялы каза болгон эркек өкүргөндө “гүлжарым” деп кайрылат.

Мындан сырткары кошоктун “жоктоо” деген түрү бар, аны белгилүү тарыхый инсандарга карата комуздун коштоосунда төкмө акындар төгүп ырдайт же жазат.³ Тарыхта мындай жоктоо ырларынын бир нече үлгүлөрү өткөн кылымда Молдо Нияз (“Дыйканбай”), Молдо Кылыч (“Балбак”), Осмоналы Сыдыков (“Шабдандын казалы”, Ысак Шайбеков (“Шабдан”) жана Токтогул (“Топчубай”, “Жеңижокту жоктоо”) сыяктуу белгилүү акындар тарабынан айтылып, жазылып калган.⁴

Маркумга жана күйөөгө кетип жаткан кызга карата айтылган кошоктор мазмундук жана поэтикалык түзүлүшү, обону жана аткаруучулук стили жагынан абдан үндөш келет. Экөө бир жанрга киргендиктен экөөнүн текстинин мазмундук түзүлүшүнөн төмөнкүдөй окшоштуктарды көрүүгө болот:

1. Экөө тең *аялдар*, б. а. жакын туугандары (энеси, эжеси, карындашы, сиңдиси, жеңеси) тарабынан эч кандай музыкалык аспаптын коштоосу жок аткарылат;
2. Экөөндө тең *коштошуу мотиви* кездешип, обону *муңдуу* келип, *ый/ыйлоо* менен коштолот: биринде, бул дүйнөдөн тиги дүйнөгө сапар тарткан адам менен коштошсо, экинчисинде, чыккан кыз чийден тышкары болуп, өз үйүн, элин, жерин таштап, алыска, бөтөн бүлөгө, элге, жерге, урууга келин болуп кетип жаткан кыз менен коштошот. Илгери бүгүнкүдөй транспорт жок болгондуктан, кыздар күйөөгө тийгенден кийин төркүнүнө каалаган учурунда каттай алган эмес. Негизинен, бир жакшылыкта анан бир жамандыкта гана катташкан. Ошондуктан, кызын күйөөгө берип жатканда, айрыкча алыска кетип жатса, энеси, жеңеси, эжелери кызыбызды аман-эсен

³ Бүгүнкү күндө бул категорияга кирген кошоктордун саны арбын, андыктан алардын текстин өзүнчө жыйнак кылып, мурунку жана азыркы акындардын аткаруусунда кошокторду (Мисалы, Э. Иманалиевдин маркум Чыңгыз Айтматовго, А. Болгонбаевдин маркум Нурак Абдырахмановго, А. Кутманалиевдин маркум Тууганбай Абдиевге, Э. Иманалиев, А. Туткучевдердин 2010-жылкы апрель окуясында курман болгон маркумдарга кошкон кошоктору ж. б.) дискке жаздырып чыгаруу керек.

⁴ *Кошоктор*, 13-бет.

көрөр бекенбиз деп, катуу кайгырып, ыйлап кошок кошуп узатышкан.

3. Экөөндө тең *мактоо мотиви* орун алган: биринде, маркумдун жакшы сапаттарын, жасаган иштерин, ата-тегин кошуп айтса, экинчисинде, кыздын ата-тегин, бир туугандарын, тектүү элдин кызы экенин, жакшы үйдө чоңоюп, тарбия алганын кошуп айтат.
4. Экөө тең *боз үйдүн ичинде* айтылып⁵, кошокчунун угуучулары же *аудиториясы* болот. Мындагы негизги айырма, бири – өлгөн адамга карата айтылса, экинчиси – тирүү адамдарга, кыз кишиге жана аны алып кеткени келген кайын энеси жана күйөөсүнө карата айтылат да, өлгөн адам *пассивдүү* ролду ойносо, кошокту угуп жаткан адам – кыз тирүү болгондуктан, ал *активдүү* ролду ойноп, сөзсүз үн чыгарып, кыңшылап ыйлап отурат.

Бул эмгектин изилдөө объектиси маркумга карата айтылган кошоктор болуп саналат. Кызды күйөөгө узатканда айтылчу кошоктордун тексттери тиркеме түрүндө китептин аягында берилди.

Кошоктун аудиториясы

Кошокчунун аудиториясы, угуучулары ким? Өлгөн кишиби же тирүүлөрбү? Кошоктун угуучусу, албетте, өлгөн киши эмес, себеби, ал эми укпайт да, көрбөйт да, сезбейт да. Анткени, ал тирүү абалдан башка абалга – өлүк абалга, жарыктык дүйнөдөн караңгылык дүйнөсүнө өттү.

Кошоктор биринчи кезекте айтуучунун өзүнө керек. Анткени, көркөм сөз каражаты менен уйкаштырып айтылган сөздөр анын өзүнө, психикалык абалына кандайдыр бир жеңилдик тартуулап, көз жашы менен кошо бүткүл денедеги терс эмоцияларды пайда кылган

⁵ Илгери көчмөн кыргыздардын боз үйдөн башка турак-жайы болгон эмес. Бүгүнкү күндө деле айыл жерлеринде кыз узатуу тойлорго атайын боз үй тигип, ичине кыздын себин жыйып коёт жана анын ичине дасторкон жайып, күйөө баланы жолдоштору, жеңелери менен же кудаларды сыйлашат.

уулуу заттар сыртка чыгарылат. Кошок кошуу менен маркумдун тирүү кезиндеги кылган иштерин, жүрүм-турумун кайрадан дагы бир сыйра кино тасмасындай көз алдынан өткөрөт.

Кошоктун муңдуу обону болсо, айлана-чөйрөгө таралып, жагымдуу музыканын мукам кайрыктары сыяктуу кошокчунун өзүнө да, угуп отурган адамдарга да кандайдыр бир рухий канаттанууну тартуулайт. Кошокчунун негизги аудиториясы албетте, тирүүлөр, маркумдун бала-чакасы, жакын туугандары, коңшу-колоңдору жана жалпы эле батага келген эл болуп саналат.

Алай районунун Миязды айылынын тургуну, мугалим болуп иштеген Пазылова Карамат деген эже бул жөнүндө мындай деди: “Биз алты кызбыз. Апам өлгөндө чоң апаларыбыз баарыңар бир мезгилде ооз ачпагыла, экөөң ооз ачканда төртөөң унчукпай тур деген. Экөө токтогондон кийин берки экөөң айткыла деген. **Себеби, силердин айтып жатканыңарды эл угат деген...**”

Ушул эле Алай районунун Будалык айылынын тургуну, кыргыздын салт-санаасын мыкты билген Ибраева Асылкан эне да буга байланыштуу илгерки окуядан айтып берди:

“Илгери жакшы адамдар, бай адамдар өткөндө, кошокчуларды алдырып кошок айттырган экен. Ошондо эл боз үйдүн туурдуктарын сыйрып, түрүп таштап тыңшашчу экен. “Бирөө өлүп атса, бирөө күлүп атат” деген сөзгө байланыштуу да азыр. Ошондо бирөө минтип кошкон экен:

Туурдукту түрбөңөр,
Тушума келип күлбөңөр.
Туурдугум түргүдөй,
Тушума келип күлгүдөй,
Душманың беле бай акам?

Каш туурдугум түрбөңөр,
Кашыма келип күлбөңөр.
Каш туурдугум түргүдөй,
Кашыма келип күлгүдөй,

Кас душман беле бай акам? – дегенде, туурдуктарды таштап ийип кишилер качып берген экен.”

Алгач ислам дининин, кийинчерээк советтик орус жана батыш маданиятынын келиши менен Орто Азия элдеринин өлүк көмүү расми өзгөрүлүп, жаңыча адаттар пайда болгондуктан, өлгөнгө кошок кошуу салты жоюлуп же өтө солгундап кеткен. Акыркы мезгилдерде, кыргыз элинде кошок кошуу улам барган сайын азайып, кызкелиндердин арасында унутулуп бара жаткандыгы байкалат. Бирок, “эл ичи – өнөр кенчи” демекчи, дагы деле болсо кыргыз элинин уучу куру эмес экен. Ар бир айылда, жок дегенде, эки-үчтөн мыкты кошокчу аял бар экенине күбө болдум. Көпчүлүк аялдар башкалардан угуп жаттап алгандарын маркумдун бейнесине туура келсе да, келбесе да айта беришет эмеспи. Айтканда да обонун, ыргагын бузуп айтышат. Ал эми чыныгы кошокчулар тубаса чыгармачыл болуп, сөздөрүн өзү чыгарып, бийик, мукам үнү менен элдик обонго салып айтканда, угуп отурган адамдын көзүнүн жашы тегеренбей койбойт.

Кошок, салт боюнча бир эле күн айтылбайт, ал бир канча күн же бир канча жылдар бою да айтылышы мүмкүн. Мындай көпкө созулган кошокту “жоктоо” деп коюшат. Кыргыз аялдары Улуу Ата мекендик согушта курман болгон күйөөсүн, баласын же бир тууганын көп жылга чейин жоктоп, эскерип турушкан. Мисалы, Аксы районунун Кызыл-Жар айылынын тургуну, атам Көчүмкулов Маматкерим өзүнүн чоң энеси Мамыр кызы Рапиянын (1913–1992) кошогунун ага өзгөчө таасир калтырганын мындайча сүрөттөйт:

“Чоң энемдин бир тууган иниси Улуу Ата мекендик согушка 1941-жылы 16 жашында кетип дарексиз жоголгон экен. Ошол иниси эсине түшө калганда чоң жоолугун салынып, боз үйдүн төрүнө тетири карап олтуруп узундан-узун кошогун баштаар эле. Жоктоо “оо-оо, и-и-и, а-аа” деген муңдуу обон менен башталып, жүрөктүн түпкүрүнөн чыккан сөздөр уйкашы менен айтылып, уккан адамдын зээнин кейитип, бүткүл жаратылыш сыйкырдуу үндүн мукам кайрыктары менен жуурулушуп, бул чексиз ааламдын табышмактуу кубулуштарына баш ийип, өмүр менен өлүмдүн, жарык менен караңгылыктын түпкүрүнө сиңип бара жаткандай сезилчү.

Кошокто энем инисинин жаш кезинен кандайча өсүп чоңойгондугу, мектепте жакшы окуп билим алгандыгы, эрезеге жетип эл аралап ат жалын тарта ат мингендиги, өз милдетин аткарып эл-жерин коргоо үчүн көпчүлүктүн катарында согушка кеткендиги ирээти менен айтылганда, өзүнчө эле бир поэма эле.

Кошоктун ар бир куплетинен кийин тыным жасалып, үнүн башкача кубулжутуп, көзүнүн жашын куюлтуп эчкирип-эчкирип ыйлап алып, кайрадан жаңы саптарды баштар эле. Ошол кошоктун төмөнкүдөй саптары эсимде калыптыр:

Асмандап учкан ак кептер,
Ак шумкар барып илбесин.
Аскерге кеткен үкөмө
Ажалдын огу тийбесин.

Көкөлөп учкан көк кептер,
Көк ылаачын илбесин.
Көк жал, баатыр үкөмө,
Германдын огу тийбесин.

Дагы ушул сыяктуу көптөгөн куплеттерди айтып, бир жарым, эки сааттай убакыт өткөндөн кийин кошогун токтотуп, көзү-башын жоолугунун учу менен аарчып, шашпай ордунан туруп, кумгандагы сууга бети-колун жууп, күндөлүк-тиричилиги менен алек болор эле. Адам көзүнөн жашын төгүп чындап ыйлаганда, көңүлү тазарып, кыйла жеңилдеп калат эмеспи.”⁶

Кошоктун коммуникативдик функциясы

Кошок маркумдун денеси майрам сууга алынып, боз үйгө, же боз үй болбосо, үйдүн бир бөлмөсүнө көшөгөнүн артына жаткырылгандан кийин, маркумдун аялы, энеси, эже-сиңди, карындаштары тара-

⁶ Э. Көчүмкулова, М. Көчүмкулов, *Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандары. Тарыхый-этнографиялык баян*. Борбордук Азия Университети, Бишкек, 2014. 64-бет.

бынан айтылат. Анда да эртеден кечке эле айта бербейт, эл келгенде, айрыкча, жакын туугандары, жоро-жолдоштору, куда-сөөк тамырлары, төркүндөрү, кайын-журтунан кишилер келгенде жакшылап айтуу керек. Сырттан эркектердин өкүрүгү угулганда эле боз үйдө отурган аялдар кошок кошуп башташат. Муну менен кошок *коммуникативдик функцияны* аткарат десек болот. Себеби, салттуу этика боюнча, ар батачы келгенде алыстан эле өкүрүп (эркектер) же үнүн бийик чыгарып ыйлап келет (аялдар). Ал өкүрүктү же ыйлаган добушту угары менен боз үйдө отурган аялдар дароо чоң жоолуктарын жамынышып, тетири карап отуруп кошокторун кошо башташат. Келген аял(дар) да ал аялдардын катарына отуруп, бир эки ооз кошок кошуп, анан ордуна туруп барып берки кошуп жаткан аялдардын ар бири менен башын кучактап ыйлап, көңүл айтып басылат.

Эгер жакын туугандары маркумдун тазиясына убагында келе албай, кийин, мисалы кыркында келсе, үйдө отурган маркумдун азалуу энеси, аялы же эжеси аларга өз таарынычын кошок кошуп билдирген учурлар да кездешет. Мисалы, Алай районун Ак-Босого айылынын кадыр-барктуу тургуну Дөнөн аттуу кошокчу эне ушундай бир окуяны баяндап берди:

“Жалгыз үкөм бар эле, ошол кетип калды да жакында (тиги дүйнөгө). Кызматта жүрдү эле, начальник болду, сельсовет болду. Ошону эстесем ыйлагым келет... 78инде кетти. Бир сиңдилерим бар эле, ошол патага келбей жүрдү да. Анан мурдагы күнү келип калды, кыжыл болуп калган элем, үнүм чыкпайт. Патага келбеди деп ойлонуп жүрчү элем. Анан аны көрүп, эки ооз кошокум оозума келе калды:

Жамгыр жаап ным болду,
 Жазында өлгөн үкама
 Жаңкы⁷ бир келген ким болду?

Күн күркүрөп ным болду,
 Күзүндө өлгөн үкама
 Кышында келген ким болду?

⁷ Жаңкы – жанагы.

Аргымак деген ат белең,
Алты айдан кийин келгидей,
Сен атасы бөлөк жат белең? – бир атаданбыз да.

Тобурчак деген ат белең,
Жети айдан кийин келгидей,
Сен тобу башка жат белең

– десем, кучактап алып ыйлайт. Көрсө, ал Москвада, Ошто жүрүптүр кыздары төрөп, ошого келе албаптыр...”.

Кошок – баатырдык эпостордун эң алгачкы үлгүсү

Кошоктор кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын эң байыркы үлгүлөрүнүн бири болуп саналат. Кыргыз окумуштуулары “Манас” башында турган эпикалык чыгармалар да алгач жаралганда кошок түрүндө айтылган болушу керек деген ойду айтышат.⁸ Мындан да айкын далил катары VI-IX кылымдарга таандык, жалпы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин маданий мурасы болгон Орхон-Енисей жазма эстеликтерин келтирүүгө болот.⁹ Күлтегин, Билге каган, Тонүкөктүн эстеликтериндеги ташка чегилген жазууларында VI-VII кылымдарда түрк элдеринин тарыхында орун алган орчундуу окуялар, кагандардын ишмердиктерин баяндоодо түрдүү адабий формалар жана стилдик ыкмалар колдонулуп, арман, керээз, кошок мотивдери басымдуулук кылгандыктан аларды окумуштуу-түркологдор тарыхый баатырдык дастан же поэма катары мүнөздөшөт.¹⁰ Күлтегинге арналган таш эстеликте кошок, жоктоо ырларынын алгачкы үлгүлөрүн көрүүгө болот:

“Убакыт теңири таалайга жазат,
Адам баласынын баары өлгөнү төрөлгөн.
Ушунча сагындым,
Аза күттүм, муңкандым.

⁸ Кошоктор, 5-бет.

⁹ Стеблева И. В. Түрк тилиндеги байыркы адабият // Ала-Тоо. 1990. № 7. 114-б.

¹⁰ Кошоктор, 5-бет.

Көзгө жаш келет,
Көнүлгө сый келет.”¹¹

Ушуга үндөш саптар Бегреден табылган эстеликтеги жазууда да кездешет:

“Жеримден, аттигиниң, суумдан айрылдым,
Муң менен сиздерден айрылдым.
Журтумдан, күнүмдөн курдашымдан айрылдым,
Жашым алтымыш жети, көрүүдөн калдым,
Жат жерде туугандарымдан айрылдым.”¹²

Бул жазууларды терең изилдеген окумуштуу Абдыкерим Абдразаков “баяндоо, монолог, диалог формалары, психологиялык толгонуулар, кыймыл-аракет, көркөм салыштыруулар, макал-лакап, эпикалык идеализация, гипербола ж. б. көркөм адабий чыгармаларда кездешүүчү формалар Күлтегин, Тонүкөк, Билге кагандын эстелигиндеги жазууларда кеңири кездешет”¹³ – дейт.

Илгери Манас, Билге каган сыяктуу эл башкарган кандар, бектер, баатырлар өткөндө, кошокчулар менен акындар алардын жасаган эрдик-ишмердиктерин даңазалап, эли, жери үчүн кылган кызматын, кадыр-баркын айтып, ата-тегин, уруусун мактап кошушкан. Кийин, мезгил өткөн сайын ал баатырлардын кылган эрдиктери уламыш-легендага айланып, аларга арналган чакан поэма түрүндөгү ый-кошок бара-бара узарып, жомокчулар, акындар ыр саптарын улам кошуп отуруп чоң, көлөмдүү чыгармага, жомокко же азыркы термин менен айтканда эпоско айланып кеткен болушу толук ыктымал.

Баатырдык эпосто окуялар негизги каарман, бир баатырдын тегерегинде өөрчүп, туулгандан өлгөнгө чейинки өмүр жолу, жасаган эрдиктери баяндалса, кошокто да өлгөн адамдын образы ар тараптан

¹¹ *Орхон-Енисей тексттери*. Фрунзе, “Илим”, 1982, 68-бет.

¹² Ушул эле эмгекте.

¹³ Абдыкерим Абдыразаков. *Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери*, Бишкек, 2011. <http://e.university.kg/books/abdyrazakov/ch01s03.html>

ачылып берилет. Эгер өлгөн адам кадыр-барктуу, өз уруусуна, элине кам көргөн бай киши болсо, атайын кошокчуларды жалдап келип кошок айттырышкан. Мисалы, төмөнкү ыр саптарынын түрмөгү баатырдык эпостордо да, кошоктордо да кеңири кездешкен мотив болуп саналат. Бул мотив ар эпосто ар кандай вариант менен айтылат. Анда кандын, баатырдын же байдын өз элине болгон камкордугу, айрыкча жетим-жесирлерге, колунда жок бей-бечара, карыптарга берген жардамы, жылаңач жүргөндөргө үстүнө кийим, жөө жүргөндөрдүн астына ат берип, аз элди көп кылып, жакырды байга теңеп, кыскасы, кулаалы таптап куш, курама жыйып журт кылганы жөнүндө сөзсүз айтылат.

“Манас” эпосунда Көкөтөй кан өлөрүнүн алдында Байдын уулу Баймырзаны чакырып айткан керээз сөздөрүндө ушул ойду да баса белгилеп айтат:

Оо, Байдын уулу Баймырза, баатыр,
Ээ, бери карап кулак сал, баатыр,
Тели куш салып куш кылдым, баатыр,
Тентиген жыйып эл кылдым, баатыр.
Кулалы салып куш кылдым, баатыр,
Курама жыйып эл кылдым, баатыр...
Менин бир көзүм өткөн соң, баатыр,
Жөө жүргөн жакырга,
Чобур бир кармап бере көр, баатыр,
Жылаңач жүргөн жакырга,
ЧAPAN бир чечип бере көр, баатыр.¹⁴

“Эр Табылды” эпосунда болсо, ушул эле идеянын башка вариантын көрүүгө болот:

Сан кара боз байгени,
Такыр айдап келди эми.
Элдин баарын чогултуп,
Энчи кылып берди эми.

¹⁴ Р. Сарыпбеков, *Көкөтөйдүн ашы*. Бишкек: Ала-Тоо, 1994, 12-бет.

Жесир катын бар болсо,
Жетимиштен кой берди,
Жетим бала бар болсо,
Жети саан уй берди.

Эл ичинде кедейге,
Эки бооз бээ берди.
Эси кеткен кемпирге,
Эки нарча төө берди.
Дубанага ат берди,
Дудуктарга тон берди,
Календерге тай берди,
Кайырчыга кой берди.

Ушундай саптарды “Эр Төштүк” жана “Жаныш-Байыш” эпосторунан да кездештирүүгө болот. Эр Төштүк Алпкара куштун жардамы менен жети кабат жердин астынан жер үстүнө аман-эсен кайтканда атасы Эламан байдын чоң той берип, бей-бечараларга кам көргөнү мындайча айтылат:

Уулум Төштүк келген соң,
Жети там эле казынам,
Чылгый толгон сары алтын
Талкалап оозун ачайын,
Кулак угуп көз көргөн,
Жети уруу кыргыз уулуна
Зарып кылып чачайын.
Жетим менен жесирге,
Колу жетпес бакырга
Дүйнөм чачууга ой кылып
Бу Төштүгүм келген соң,
Арбын дүйнө кара мал,
Текши чачып той кылып...¹⁵

¹⁵ Эр Төштүк (Айтуучу Саякбай Каралаев), “Эл адабияты” сериясынын 2-тому. Баш сөзүн жазгандар Р. Сарыпбеков, М. Мусаков. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы менен. Түз. Р. Сарыпбеков, М. Мусаков. Бишкек, “Шам” басмасы, 1996, 337-бет.

Калык Акиевдин айтуусундагы “Жаныш-Байыш” эпосунда кырк жигиттин үңкүрдө жарадар болуп жаткан Жанышты кучактап ыйлашып турган жери кадимкидей кошоктун мотивинде айтылып, Жаныштын адамдык, баатырдык, башчы-жетекчилик сапаттары, элине, кырк жигитине көргөн камкордугу чебер сүрөттөлөт:

Ачка болсок нан берген,
Каалап алган ар жерден,
Жылаңач келсек тон берген,
Ата болуп асырап,
Керектүүнү мол берген.
Жөө келгенде ат берген,
Кечиктирбей бат берген,
Пайдалуу элең баарыга,
Баатыр пайдасы жок миң эрден.
Ата болуп асырап,
Эне болуп эмизген.
Жар чакыртап элине,
Кырк жолборсум дедирген.
Ажал жетип өлбөсөк,
Айрылбаспыз биз сизден.¹⁶

Ушуга үндөш саптарды элдик кошоктордон да кездештирүүгө болот. Аксы районунун Кызыл-Жар айылынын тургуну, мыкты кошокчу катары таанымал Мырзабаева Мейилкан эненин маркум Мамыралиев Нуракбай деген акесине кошкон кошогунда, анын тирүүсүндө карып-мискинге кам көргөнү жогорудагы баатырдык эпостун стилинде сүрөттөлөт:

Беттешкенин мерт кылган,
Жолборс элең, бек акем.
Пейили жакшы ноёнго,
Жолдош элең, бек акем.

¹⁶ *Жаныш-Байыш* (Калыктын айтуусунда). “Эл адабияты” сериясынын 21-тому. Түз. баш сөзүн жазган – Б. Кебекова. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. -Бишкек: Шам басмасы, 1998, 231-бет.

Бузулган татаал иш болсо,
Оңдочу элең, бек акем.
**Бечара менен карыпты,
Колдочу элең, бек акем...**
Жети аркан салса жете албас,
Мунар элең, бек акем.
Жетилип шумкар тынч алган,
Чынар элең, бек акем.
Жеткилең бийик асканын,
Улары элең, бек акем.
Жети сан жыйын ичинде,
Жетик нуска сөз сүйлөп,
Турар элең, бек акем.
**Жетим да жесир арызын,
Угар элең, бек акем.**¹⁷

Кошоктор кыргыз акындар поэзиясында

Белгилүү орус композитору М. И. Глинка “Музыканы эл жаратат, а биз аны көркөмдөп, кооздоп гана коёбуз” дегендей, азыркы кыргыз элинин арасында сакталып келе жаткан кошоктун мыкты үлгүлөрүн жана саптарын бир мезгилдерде айрым бир таланттуу кошокчулар, акын-ырчылар, чечендер жаратып, улам мезгил өтүп, муун алмашкан сайын авторлору унутулуп, элдик чыгарма болуп, азыркы тил менен айтканда, классикалык деңгээлге жеткен. Кошокторду куйма кулак, акыл-ою терең, зээндүү адамдар бир укканда жаттап алып, ыңгайы келгенде башкаларга да үйрөткөн. Элдик болуп калган чыгармалар, анын ичинде кошоктордун айрым үлгүлөрү азыркы мезгилде да кеңири колдонулуп келет. Буга мисал катары төмөндөгү саптарды келтирүүгө болот:

¹⁷ Бул кошоктун толук тексти Аксы районунун Кызыл-Жар айылынын тургуну Мейилкан Мырзабаеванын 2009-жылы чыккан “Элет жаңырыгы” аттуу чакан китепчесине кирген.

Энекем,
Ак сандыктын буту элең,
Ак сарай үйдүн куту элең.
Энекемдин көзү өтүп,
Ак сандыктан бут кетти,
Ак сарай үйдөн кут кетти.

Үзүгүң боосу үч кабат,
Энекем,
Үйдө олтурсаң салтанат.
Төтөгөң боосу төрт кабат,
Энекем,
Төрдө олтурсаң салтанат.

Төргө бир килем таштаган,
Энекем,
Төрөдөй уул баштаган.
Төрдөгү килем чаң болду,
Энекемдин көзү өтүп,
Төрөдөй уул маң болду.

Капшытка килем таштаган,
Энекем,
Каныша келин баштаган.
Капшытта килем чаң болду,
Энекемдин көзү өтүп,
Каныша келин маң болду.

Бул саптар көп кылымдар мурда жаралганына карабастан өзүнүн актуалдуулугун азырга чейин жоготпой, бүгүнкү күнгө чейин эл арасында кеңири айтылып келет. 18-19-кылымдагы кыргыз элинин залкарлары – Арстанбек, Калыгул, Молдо Кылыч, Жеңижок, Токтогул жана башкалар – байыркы, элдик чыгармаларды өз тажрыйбасында чеберчилик менен кеңири колдонушкан. Мисалы, Жеңижоктун “Балам жок” аттуу арман ырында Аксы аймагында кеңири тараган элдик кошоктордун бир нече саптарын кезиктирүүгө болот:

Балтыркан чыккан кең колот,
Башына барып эл конот.
Башымда турган арманды,
Байкатпай айтсам не болот?

Ай тегерек сабы жок,
Акыныңдын табы жок,
Күн тегерек сабы жок,
Күкүгүңдүн табы жок.

Алтынды жезге өткөрбөйт,
Айтпасам дартым бөксөрбөйт.
Күмүштү жезге өткөрбөйт,
Күйбөсөм дартым бөксөрбөйт

– деген саптар бүгүнкү күнгө чейин айтылып жүргөн белгилүү кошоктордо учурайт.

Караны кийдим тогунап,
Кайгырдым балам жогунан.
Сарыны кийдим тогунап,
Саргайдым балам жогунан

– деген армандуу ыр саптары да Аксы жергесиндеги элдик кошоктордон алынган төмөнкү саптар айгинелейт:

Караны миндик тайынан,
Базарым апам, көзү өтүп,
Кайгырдык өлүм айынан.
Торуну миндик тайынан,
Жаннатым апам, көзү өтүп,
Томсордук өлүм айынан.

Токтогул акын Сибирден сүргүндөн кайтып келгенде жалгыз уулу Топчубайдын өлгөнүн Коргоол акын комузунун коштоосунда угузуп, элдик кошоктордун саптарын колдонгон:

Учук бир өтпөс ийнеден,
Уулуң жалгыз Топчубай,
Убайым болбо, кейибе,
Учурдук жарык дүйнөдөн.
Жибек бир өтпөс ийнеден,
Жибердик жарык дүйнөдөн.¹⁸

Акындар кошокторго өз чыгармачылык дареметине жараша айрым жерлерине түзөтүүлөрдү, толуктоолорду киргизип, жогорку чеберчилик менен калың элдин катмарына тартуулашкан. Алардын чыгармалары кыргыз элинин арасында кеңири таралып, нукура кыргыз поэзиясынын, көркөм сөз өнөрүнүн классикасына айлангандыгы да бекеринен эмес.

Кошоктор – кыргыз көчмөн маданиятынын көркөм энциклопедиясы

Кошокторду – кыргыз көчмөн турмушун жана маданиятын ар тараптуу чагылдырган көркөм энциклопедия деп атасак, аша чапкандык болбойт. Кошоктордун ыр саптарын, мазмунун талдай келгенде көчмөн кыргыз баласынын жаратылыш менен болгон тыгыз мамилеси, кереметтүү кыргыз жери, асман тиреген аска-зоолору менен акмөңгүлүү тоолору, тоо арасындагы токойлору, түркүн түстөгү чөп аралаш өскөн гүлдөрү, сай-сайлардан, кокту-колоттордон ылдый карай агып жаткан көк кашка тунук булактары, жайкалган жашыл шибер жайлоолору көз алдыбызга элестейт. Кошоктогу көркөм сөз каражаттар кошоктун көркөмдүк деңгээлин арттырып, угуучулардын тез эле жаттап алуусуна ыңгайлуу шарт түзөт.

Камбар-Ата тукуму – жылкыга жана Ойсул-Ата тукуму – төөгө өзгөчө маани берилип, маркумдун күлүк минип, жорго салдырып, кулун байлап кымыз кылгандыгына, ар кандай аш-тойлордо күлүк атты

¹⁸ Токтогул. Чыгармаларынын 2 томдук жыйнагы. 1-том. Жыйнакты түзгөн жана комментарий жазган Жаки Таштемиров, башкы ред. Т. Үмөталиев. Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1968, 156-б.

байгеге чаап, аргымак, буудан, тобурчактарды улакка чапкандыгы, энелердин жайлоого көчкөндө төөгө жүк артып, күмүш чачбактарын суй таштап көч баштаганы көркөм сүрөттөлөт.

Ат жана анын жабдыктарынын кыргыз көчмөн турмушунда ээлеген орду, аны жасаган усталарга болгон өзгөчө мамиле жасалып, ар бир жабдыкка мүнөздөмө берилип, маркумдун тирүү кезиндеги колдонгон буюмдары да кошуп айтылган:

Басмайылы калайдан,
Барктуу болчу далайдан.
Үзөңгүсү калайдан,
Урматтуу болчу далайдан.

Кошоктордо көп кылымдар бою турмуштук тажрыйбанын натыйжасында пайда болгон элдик билимдер өз орду менен колдонулуп келген. Ай, Күн, жылдыз, асман, тоо, булут, шамал, суу сыяктуу космос мейкиндиги жана табийгат кубулуштары чебер колдонулат:

Асмандагы алты аркар¹⁹
Айланып жүрүп батпайбы.
Алдадан буйрук келген соң,
Арстандар жерде жатпайбы.

Же болбосо:

Алты үркөр жылдыз батканча,
Алты айланып эмизген.
Алпештеп багып балдарды,
Атактуу балдар дегизген.

Жети үркөр жылдыз батканча,
Жети айланып эмизген.
Желпинтип багып кыздарды,
Желке бир чачын өргүзгөн.

¹⁹ Алты аркар – жылдыздардын тобу.

Адамдын жашоосу үчүн эң керектүү болгон суунун маанисине көңүл бурулуп, кыргыз жериндеги суулардын – сай, өзөн, дарыя, булак, көлдөрдүн аттары саналып өтөт. Албетте, ар бир кошокчу өзү туулуп өскөн, өмүр бою жашап өткөн жерлерине жанаша турган жер-суу аттарын, алардын кооздугун сүрөттөп көрсөтөт. Ал топонимдер жана гидронимдер аркылуу тигил же бул аймактагы жер-суулар мурда кандайча аталгандыгын, кайда жайгашкандыгы жөнүндө билип алууга болот. Мен чогулткан кошоктордо Беш-Мойнок, Эгиз-Тоо, Көк Ирим Көл, Ак-Сай, Көк-Сай, Кең-Кол, Арашан, Суусамыр, Талас, Аксы, Кокон, Анжиян, Букар(а), Кашкар, жана башка ушул сыяктуу жер жана шаарлардын аталышы пикирибизге далил болот.

Ак-Сайдын башы кең колот,
Аралап барып эл конот.
Ардагым атам өткөн соң,
Арманым айтсам не болот.

Кашка-Суу чыгып жайлаган,
Кара кашка кулун байлаган.
Кара кашка кулун ат болду,
Атакем көзү өткөн соң,
Кашка-Суу бизден жат болду.

Суук-Дөбө чыгып жайлаган,
Сур кашка кулун байлаган.
Сур кашка кулун ат болду,
Атакем көзү өткөн соң
Суук-Дөбө бизден жат болду.

Букардан келген сооданы,
Буйлалуу төө тарткысыз,
Муңдуу бир кылдың айткысыз.
Кашкардан келген сооданы,
Каймалуу төө тарткысыз,
Кайгыңды салдың айткысыз.

Кошоктордун басымдуу бөлүгүндө жаратылыш көрүнүштөрү маркумдун тирүү кезиндеги турмушу, баскан-турган жерлери, кесиби менен айкалыштырып сүрөттөлөт. Кыргыз элинин көчмөн турмушуна байланышкан жылкычы, койчу, жыгач уста, темир уста, зергер, мергенчилик, чебердик, аңчылык, саяпкердик, мүнүшкөрлүк сыяктуу көптөгөн кесиптер көкөлөтө макталып өз орду менен колдонулат.²⁰

Кошокчулардын басымдуу көпчүлүгү 20-кылымга чейин кыргызга турак-жай, баш паанек катары кызмат кылып келген боз үй жана анын жасалгалары жөнүндө кеңири айтышат. Кыргыз эли байыртан бери колдонуп келген боз үй, анын уук-керегеси, түндүгү, босогосу, жасалгасы кошок лексикасында кеңири кездешет. Энелерге карата айтылган кошоктордо төмөнкү саптар арбын кездешет:

Керегесин кынаган,
Керүүдөн туруп сынаган.
Ууктарын кынаган,
Бийикке чыгып сынаган.

Үзүгүң²¹ боосу үч кабат,
Үйдө олтурсаң салтанат.
Өзүңдүн көзүң өткөн соң,
Үйдөгү сөзүң ким табат.

Төтөгөң²² боосу төрт кабат,
Төрдө олтурсаң салтанат.
Өзүңдүн көзүң өткөн соң,
Төрдөгү сөзүң ким табат.

²⁰ Мен жазып алган кошоктордун ичинде жерге, дыйканчылыкка байланышкан кесиптер жөнүндө кошоктор кездешкен жок. Бул көрүнүш – мурдатан отурукташып, дыйканчылык менен алектенген отуруктуу элдин арасында кошок кошуу салтынын унутулуп бара жаткандыгынын далили.

²¹ Үзүк – боз үйдүн кийизден жасалган сырткы жабуусунун аталышы.

²² Төтөгө – боз үйдүн сыртынан керегеси менен ууктарынын бириккен жерин айландырып жабуу үчүн колдонулган оймо-чиймелүү кийиз жасалгасынын аталышы.

Кыргыз жергесинде жашаган жаныбарлар, алардын табийгатка өзгөчө көрк берип турары, эгер алар болбосо бул жашоо супсак болору, адам деле ошолор сыяктуу тирүү жан болуп, акыры бир күнү тиги дүйнөгө сапар тартары айтылат. Канаттуулардан өзгөчө булбул, куш, бүркүт, өрдөк, улар, каз, күкүк, торгойго көңүл бурулса, жапайы жаныбарлардын аркар, кулжа, кайберен, кийик, элик, бугу, коён, түлкү сыяктууларга басым жасалат.

Бурулушта сайраган,
Булбулдун үнү муңайым.
Бул дүйнөдөн өттүңүз,
Муңдуу бир кылды кудайым.

Бурулма тоонун нар жагын,
Бугулар оттойт эл жокто.
Бейишим атам өттү деп,
Буркурап ыйлайм сиз жокто.

Кайрылып чыккан бутакка,
Карчыга эргип коно албайт.
Кайран бир жашың өттү эми,
Калганың ыйлап таба албайт.

Туура бир чыккан бутакка,
Турналар эргип коно албайт.
Туйгун бир жашың өттү эми,
Тууганың ыйлап таба албайт.

Коктудагы коёнго,
Коңгуроолуу куш конду.
Катып калган шум ажал,
Калың бир элдин ичинен,
Каалап сени тосконбу.

Аялдардын кооздук үчүн тагынган алтын жана күмүштөн жасалган сөйкө, шакек, билерик, чачбак сыяктуу зер буюмдары кошоктордо арбын кездешет.

Алтындан чачбак суй таштап,
Аргымак минген көч баштап.
Күмүштөн чачбак суй таштап,
Күлүктү минген көч баштап.

Ошондой эле, кыргыз аялдарынын кийген кийимдери жана колдонгон төшөк, жаздык, жууркан сыяктуу буюмдары кандай кездемелерден, жибектин түрлөрүнөн жасалганын кошоктордон билсек болот:

Атилес көрпө жүк көркү,
Айлансам апам үй көркү.
Бахмалдан көрпө жүк көркү,
Базарым апам үй көркү.

Кызылдан манат эндеген,
Кыргыздан чебер мен деген.
Карадан манат эндеген,
Калкымда чебер мен деген.

Кыжымдан төшөк каптаган,
Кыздарым сындуу болсун деп,
Кыргыек куштай таптаган.
Барчадан төшөк каптаган,
Балдарым сындуу болсун деп,
Балапан куштай таптаган.

Кошоктордун лексикалык кору

Кыргыз элинин руханий жана материалдык маданиятын камтыган сөздөр кошоктордун негизги лексикалык корун түзүп, көркөм сөз каражат катары пайдаланылат. Төмөндөгү лексикалык кордун түрдүүлүгү, чындыгында эле, кошоктор кыргыз көчмөн турмушунун жана маданиятынын көркөм энциклопедиясы экенин айгинелеп турат.

Боз үй: кереге, уук, түндүк, босого, капшыт, жабык баш, үзүк, төтөгө, жел боо, туурдук, баш чалгыч, чий, төр.

Кездеменин түрлөрү: жибек, эт жибек, кыжым, баркыт/парку, чыйбаркут, барча/парча, шайы, буудурма шайы, тоолаша шайы, башайы, манат, торко, казы, довар/тубар, атилес/адирес, бакмал, тукаба, бейкасам, кебез, жүн, бакмал/макмал, кутуну, киреп, жүнан, нып.

Жаратылыш көрүнүштөрү: тоо, аска, зоо, адыр, кыр, дөң, ой, сай, бел, белес, кыраан, тектир, кокту, колот, айдың, кайкы, жылга, каптал, боор, жака, кыя, кери, күңгөй, тескей, күдүр, кайрылыш, бурулуш, адырмак тоо, будурмак тоо, ашуу, кашат, жандоо, өрүш, өрөөн, ойдуң, кумай, керүү, жайык.

Жапайы канаттуулар: каз, өрдөк, соно, турна, карчыга, кекилик, булбул, жагалмай, боз торгой, кыргый/кыргыек, кыйгыр, ак шумкар, балапан куш, улар, ылаачын, калтар, турумтай, карлыгач, буудайык, тоодак, кашкалдак куш, безбелдек куш, тоту куш, ителги, бүркүт, кулалы, күкүк, кытан, каркыра, ак кептер, көгүчкөн, чүрөк.

Жапайы жаныбарлар: аркар, теке, кулжа, бугу, кийик, элик, марал, коён, түлкү, калтар, карышкыр, жылан, арс, арстан, жолборс, сүлөөсүн, суусар, кундуз, кабылан.

Төрт түлүк мал: төө, гөзөмө төө, буйлалуу төө, каймалуу төө, нар, тайлак, бото, лөк, боз каймал, буура, арбана, эчки, кой, өгүз, чулан, бука, марка, бедөө.

Жылкыга байланыштуу аталыштар: ат, жылкы, байтал бээ, аргымак, жорго, күлүк, тобурчак, буудан, бурак, дулдул, тулпар, туйгун, казан ат.

Жылкынын өң-түсү: ак, боз, кер, сур, тору, кара, сары, буурул, көк, жээрде, карагер, күрөң, чаар.

Жылкынын жашына карата аталыштары: кулун, жабагы, тай, кунан, байтал бээ, бышты, асый.

Ат жабдыктары: ээр, камчы, чылбыр, басмайыл, үзөңгү, үртүк, жүгөн, така, куюшкан, теминги, тердик, торбо, акур, аштоо, мамы, казык.

Ат оюндары: улак/көк бөрү, байге, эңиш.

Металлдар: алтын, күмүш, жез, болот, калай, коргошун.

Бак-дарактар: байтерек, тал, терек, бадал, арча, карагай, кайың, чынар, камыш, куурай, караган, долоно, көк шыр, кекире, эмен, ыргай, чекенди.

Гүл жана жапайы өсүмдүктөр (флора): кызыл гүл, сары гүл, ак гүл, гүлкайыр, кымыздык, кызгалдак, байчечек, бетеге, көбүргөн, өлөң, тулаң, беде, жонгучка, тикен, тулаң, ыраң чөп, сүттүкөн, эндик.

Тамак-аш: сүт, саамал, кымыз/бал кымыз, айран, куйрук, май, сары май, камыр, күрүч, нават, калемпир, сейдана, күчала, шербет, арпа, буудай.

Мөмө-жемиштер: алма, өрүк, карагат, жийде, бүлдүркөн, балтыркан, мейиз, дүрдана.

Үй-тиричилик буюмдары: аяк, табак, казан, чайнек, кашык, туткуч, тулга, кумган, пияла, чыны, кесе, чанач, кол чанач, саба, көнөк, сандык, бокчо, жүк, көрпөчө, көрпө, төшөк, жууркан, жаздык, балыш, бешик, шимек, көзөө, балка, кетмен, токмок, аркан, чылбыр, бычак (маки, маргек), кумган, бакан, тулга, куржун, элек, сака, желе.

Кол өнөрчүлүк: сайма, курак (каттама курак, прунзе курак), беш кеште, кажары, букары, килем, ийне, оймок, искек, ийик, кайчы, кийиз, туш кийиз/туштук, шырдак, шырдамал, төрбөлжүн, каргыма сайма, илме сайма, чий, куржун.

Аялдардын зер буюмдары: шакек, сөйкө/сабак, чачпак (келенгүр), күбөк, шуру, бермет, учтук, седеп.

Музыкалык аспаптар: комуз, ооз комуз, кыяк, керней, сурнай, най.

Жер-суу аттары: Кокон, Анжиян, Букар, Кашкар, Ташкент, Маргылан, Самаркан, Сыр-Дарыя, Ак-Сай, Ак-Суу, Көк-Суу, Соң-Көл, Кузгун-Төр, Алай, Кашка-Суу, Кум-Бел, Эмил, Жалбын, Иле, Кытай, Муздак, Кереге-Таш, Боз-Салкын, Ак-Ой, Көк-Ой, Мекке, Мадина, Көк-Суу, Кең-Кол, Чаткал, Аксы, Олуй-Ата, Суусамыр, Кара-Арча, Бозпу, Ыспы, Беш-Мойнок, Эгиз-Тоо, Бозпу, Кара-Арча ж. б.

Титулдар: кан, бек, бай, төрө, мырза, бекзат, саркар, канзаада, айым, байбиче, каныша.

Кийимдер: калпак, көрпө тебетей, допу, ичик, тон, күрөөкө, чапан, чепкен, кемсел, күрмө, сур/кер бучкак, кемер, кур, белбоо, текмат, кепич, маазы, суусар бөрк, калтар бөрк, белдемчи, элечек, илеки, жоолук, оромол, көйнөк, аткари, кайыш, желдик.

Отурукташкан кыргыздарда: дарбаза, коргон, базар, соода, кербен, бак, беренжи.

Жыл мезгилдери жана убакыт өлчөмдөрү: жаз, жай, күз, кыш, саратан, айчылык, күнчүлүк.

Жаратылыш кубулуштары: булут, жел, шамал, сел, жамгыр, кар, өрт, бороон, муз.

Диний түшүнүктөр жана аталыштар: Теңир, Кудай, Алла/Алда, Алла Таала, Мухаммет, Пайгамбар, Азирети Аалы шер, Батма, Зуура, Искендер, Мустапа, Улукман, Үр кыздар, Ункар-Накир, Жабрайил, сахаба, беш чалияр, 40 чилтен, азирейил, желмогуз, кыраан, бысмылда, келме, куран, бейиш, тозок, кожо, периште, жаннат, пир, суракчы, ыйман, салават, тобо кылуу, жалган, жалган дүйнө, чын дүйнө, кыямат, акырет, эшен, калпа, календер, кожо, олуязада, молдо, пенде, сурайыл, шум ажал, аманат жан, тагдыр, буйрук, парз, энчи, жазуу, даарат, намаз, бешин, куптан, селде, салла, жайнамаз, таспи, субхан, чар китеп, дуба, шейит, береке (барака), айт, катмы куран.

Мына ушундай бай мазмунга жана түрдүү тематикага ээ болгон кошоктор тарыхчылар, этнографтар, фольклористтер, адабиятчылар, тилчилер, этно-музыкаведдер, теологдор, географтар үчүн баалуу изилдөө материал болуп, ал эми жалпы элибиз үчүн баалуу оозеки маданий мурас катары кызмат кылары шексиз.

Кошоктогу салттуу эпитеттер

Элдик кошоктордо ар эки саптан кийин же куплеттин башында атайын маркумга карата кайрылуу иретинде айтылган эпитеттер

колдонулат. Бул эпитеттер кошокчу менен маркумдун ортосундагы туугандык байланышты, мамилени көрсөтүп турат.

Кошокчунун аудиториясы (боз үйдө отурган аялдар жана боз үйдүн сыртында турган эркектер) боз үйдө тетири карап кошок кошуп жаткан аялдын же аялдардын маркумга ким (аялы, кызы, энеси, эжеси же жеңеси) болорун алардын кошогуна колдонгон эпитеттерден билишет.

Кыргыздар кайын сиңдиси – “канышым”, кайын иниси – “кендирип”, жаш келинге – “кербеним”, кайын агасына – “кан акем”, кудасына – “кан кудам” – деп кошот. Тарых илимдеринин доктору, фольклорист Сулайман Кайыпов: “Аялы өлгөн эркектер өкүрүп жатканда кыз алган жары өлсө “Канышым” деп, ал эми мурда да турмушка чыккан бирөөнү алып, ал өлсө “Гүлжарым” деп өкүргөн жана күйөөнүн өкүргөнүн уккан кишилер, ошого жараша мамиле кылган” – дейт.²³

Кыргызстандын ар кайсы аймагында маркумдун жакындары, тагыраак айтканда, аялдар кошок кошуп жатканда маркумга карата болгон тууганчылык мамилесин жана жылуу сезимдерин төмөнкүдөй салттуу эпитеттер аркылуу билдирет:

АЙМАКТАР	АТАСЫН	ЭНЕСИН	КҮЙӨӨСҮН	БИР ТУУГАНЫН	БАЛАСЫН
Чоң-Алайда	жан атам бай атам жөлөгүм коргонум дөөлатим айдыңым алтыным	базарым Мадинам алдашим байбичем кымбатым эсилим кубатым алтыным жан апам күйөрүм	көргөнүм түгөйүм теңпайым момунум	жан уям күйөрүм бир боорум эжемжан	кулунум жан балам улагым

²³ 2014-жылы бул китептин кол жазмасына берген жазуу түрүндөгү комментарий.

АЙМАКТАР	АТАСЫН	ЭНЕСИН	КҮЙӨӨСҮН	БИР ТУУГАНЫН	БАЛАСЫН
Алайда	жан атам бай атам атамжан базарым күйөрүм	алдашим айланар апам күйөрүм апам кымбатым апам	жаш мырзам урматым момунум	карегим, бир боорум жоварым муңдашым эжемжан инимжан	кулунум жан балам
Аксыда	жайлоом атам, кеңешчим атам, бай атам, кубатым атам, кайратым атам, дөөлөтүм атам, кутманым атам, жан атам, базарым атам, асылым атам	бейишим энем, жан апам, болгонум энем/апам, айымым энем, азилим, кеңешим	жаш мырзам, оёнуум/ ноёнуум, көк жалым, сырттаным, жолборсум, арстаным, кырааным, кайраным, төрөм	күйөрүм бир боорум жан уям жөлөгүм	кулунум жан балам медерим
Ала- Букада	кадырман атам	айымым энем, канышым, мээрбаным муңдашым, чынарым	кырчыным, чын мырзам, гүл мырзам, дил мырзам	жан уям күйерим	кулунум жан балам
Нарында	атакем асылым бейишим хан атам бай атам	энекем	жаш мырзам кырчыным кары болсо- момунум	уялаш күйөрүм	кулунум, каралдым, берекем жаш кырчын

АЙМАКТАР	АТАСЫН	ЭНЕСИН	КҮЙӨӨСҮН	БИР ТУУГАНЫН	БАЛАСЫН
Таласта	базарым кеңешим жан атам атакем	жан энем жан апам ырысым апакем байбичем энем кутманым	жаш мырзам гүл мырзам шумкарым, туйгунум асылым арстаным <i>орто жаш болсо</i> – береним бекзатым берекем <i>кары болсо</i> – момунум, кутманым, берекем, базарым карыям, падышам	жан акем бек акем бир боорум сардалым (эжесине)	кулунум
Ысык- Көлдө	атаке абакем	энеке	жыргалым берекем түгөйүм	бир боорум	кулунум берекем балам

Бул эпитеттер кыргыздардын үй-бүлөлүк жана тууганчылык мамилелерин – аял менен эркектин, эне менен кыздын же баланын, ата менен кыздын, эже менен сиңдинин, ага менен карындаштын ж. б. ортосундагы мамилени так ажыратып көрсөтүп турат.

КОШОКТОРДУ ЖЫЙНООНУН МАКСАТЫ ЖАНА ЫКМАСЫ

Түрк элдери, анын ичинде кыргыздар, байыркы замандардан бери эле көчмөн турмушта жашашып, мал чарбачылыгы менен кесиптенишкендиктен, алардын жашоо образы, турмуш-тиричилиги, оозеки чыгармачылыгы, анын ичинде кошокторунунда мазмуну ошого ылайыкташкан. Көчмөн турмуштун шартында жазууну күндөлүк турмушунда колдоно албагандыктан, элдин арасында сабаттуу адамдар өтө аз болуп, ар кайсы мезгилде айтылган кошоктор кагазга жазып калтырылбаган, аны эч ким кагазга жазып жыйнаган да эмес. Ошого карабай, оозеки түрдө айтылган жомоктор, дастандар, эпостор, макал-лакаптар, кошоктордун айрым үлгүлөрү гана бизге чейин жетип олтурат. Аларды жыйноо, кагазга түшүрүү 19-кылымдын аягы 20-кылымдын башында башталып, бүгүнкү күнгө чейин уланууда.

Элдик оозеки чыгармачылыктын башка жанрларындай эле кошокторду жыйнап изилдөөнүн мааниси өтө чоң. Совет бийлигинин алгачкы мезгилдеринен баштап билимдүү адамдар тарабынан элдин арасынан жыйналган кошоктордун көптөгөн үлгүлөрү Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондуна тапшырылган. Алардын баарын басып чыгарса төрт томдук китеп болорун Сонор Эгембердиева 1998-жылы *Кошоктор* китебинин баш сөзүндө баса белгилейт.²⁴ “Эл адабияты” сериясынын 21-томун түзгөн *Кошоктор* деген жыйнакка (348 бет) 1920-1990-жылдар аралыгында Кыргызстандын ар аймактарынан жыйналган кол жазмалардан иргелип алынган кошоктун тексттери кирген.

1927-жылы белгилүү фольклорист Каюм Мифтаков жана анын шакирттери тарабынан жыйналган кошоктор басылып чыккан эмес экен. 1940-жылдары кошоктун айрым үлгүлөрүн Чоң-Алай жана Ноокаттан Каюм Мифтаков кагазга түшүрүп жыйнап келген.

²⁴ *Кошоктор*, 15-бет.

Андан кийин 1956-жылы Тил жана адабият институту уюштурган фольклордук экспедициянын мүчөлөрү Кыргызстандын түштүк райондоруна кошок жыйнаганы барышканда аялдар кошокту айтып бербей койгон учурлар болгонун А. Токомбаева мындайча эскерип жазат: “Жаңы-Жол, Ала-Бука, Араван райондорунан ата-энеси билген же өздөрү чыгарган чыгармаларын алардын балдары, айрыкча кыздары билсе да айтып беришпегендигине күбө болдук. Кошок билет деген адамдарга кайрылсак, “алардын арбактары тынч жатсын, аны айтпай эле коёлу” деп жооп беришет.”²⁵ Муну менен А. Токомбаева К. Мифтаковдун эркек киши болсо да, аял информаторлор менен жакшы тил табышып, кошокту жыйноонун жолун мыкты билгенин айткысы келет.

Кошоктун тексттери ар кайсы аймактардан жыйноочу-илимпоздор тарабынан жазылып алынганы менен, алар ар тараптуу терең изилденбей, ар аймактын айырмачылыктары көрсөтүлбөй, терең контексттик жана текстологиялык анализ жүргүзүлбөй келген. Эң башкысы – кошоктун тексттери гана жазылып, обону менен айтылган кошокторду алардын синкреттик өзгөчөлүктөрүн бузбай жазып алууга мүмкүн болбогон.

Кыргыз салттуу музыкасын, анын ичинде кошок кошуу салтынын эстетикасын изилдеген окумуштуу Камчыбек Дүйшалиев кошоктор ар тараптуу изилденбей, көбүнчө филологдор тарабынан эле бир беткей изилденип калып жатышы туура эмес дейт: “Кошок кошуу өнөрү, кошоктун тексттери филологдор тарабынан да кагазга түшүрүлгөн жана изилденген. Нечен илимий макалалар, диссертациялар жанрдын адабий жана лингвистикалык маселелерине арналып жазылган. Бирок филологдордун кошокторго жасаган методикалык мамилеси бир беткейлик мүнөзгө ээ. Алар жанрдын маани-мазмунун музыкалык белгилеринен ажыратып карашат. Мындай бир беткейлик, албетте, жанрды изилдөөнүн натура жыйынтыктарын туудураары бышык. Анткени кошок өзүнүн табиятынан музыкалык-поэтикалык өнөр, анын поэзиясы музыкасыз, ал эми музыкасы поэзиясыз жаралбайт. Ал

²⁵ А. Токомбаева. *Каюм Мифтаков*. Фрунзе, 1991, 84-бет.

синкретизм формасында ажырабаган бирдикте синхрондук технология менен ишке ашат.”²⁶ Камчыбек агайдын бул айткан сын-пикирине толук кошулам. Кошокту обон-музыкасынан ажыратып кароого болбойт, себеби, салттуу кошоктун саптары обонсуз жаралбайт. Кошокчу маркумга карата же кызды күйөөгө узатарда “аа” деп ооз ачканда эле ыр саптарын обонго салып айтат.

Заман өзгөрүп, коомдук-экономикалык түзүлүштөр алмашып, элдин турмуш-тиричилигиндеги жаңылануулар улам тереңдеген сайын, кошокчулардын репертуарлары да жаңыланып тургандыктан, мурдагы доорлордогу кошоктор менен азыркы учурдагы кошоктордун ортосунда мазмун жана форма жагынан кыйла айырмачылыктардын пайда болгондугун көрөбүз. Көркөм чыгармалар, анын ичинде кошоктордун мааниси, андагы айтайын деген ой, көз караш автордун жашаган мезгилине, ошол мезгилдеги адамдардын дүйнөгө болгон көз карашына, билимине жана чыгармачыл дараметине жараша болот. Элдин аң сезимине терең кирип, укумдан-тукумга өтүп келе жаткан кошоктор кыргыз тарыхын окуп-үйрөнүүдө кошумча материал катары кызмат өтөп, кыргыз элинин руханий байлыктарын толуктап келе жаткандыгы оюбузга далил болот.

Бул изилдөөнүн максаты – оозеки чыгармачылыгыбыздын эң байыркы үлгүлөрүнүн бири болгон, бирок барган сайын унутулуп бара жаткан салттуу кошоктордун үлгүлөрүн эл оозунан жыйнап, ар тараптуу изилдөө, жана баалуу маданий мурас катары сактоо менен бирге, кошок кошуу салтын алып жүрүүчүлөрү болгон кыргыз аялдарына жана төкмө акындарга колдонмо китеп катары сунуштап, кошок кошуу салтын улантууга шарт түзүү болуп саналат.

Байыртадан бери оозеки түрдө сакталып келаткан салтыбызды баалуу мурас катары сактап гана тим болбостон, убагы келгенде өз турмушубузда пайдалана жүрүшүбүз абзел. “Акыры башта бир өлүм” демекчи, эртеби-кечпи, бардык пенде жакын адамдарынан айрылат. Ошондо, айрыкча аялдар, атасы же энеси же башка бир жакын кишиси жөнүндө бир ооз бир деме деп айта албай, курулай

²⁶ К. Дүйшалиев, “Кошок кошуунун эстетикасы” (басылып чыга элек макала).

ачуу кыйкырык, ызаланып ыйлоо менен чектелип калышат. Мындай жорук кыргыз элинин эчен кылымдан бери топтоп, иргеп, байытып келген турмуштук тажрыйбасынын, аза-кайгыны тартуу, аны көтөрө билүү салтынын бузулуп бара жатканынан кабар берет. Көпчүлүк кыз-келиндер “Башка түшсө, байтал жорго” болуп, батага келген бирин-экин кемпир-кезектен бир-эки ооз болсо да кошок жазып алып айтканга аракет кылышат.

Бул эмгек – менин фольклорист-этнограф катары, кошокту маданий-этнографиялык өнүттөн алып карап, талдоого багытталган алгачкы илимий кадамым болуп саналат. Келечекте бул элдик оозеки поэзиябыздын көөнө жана өзгөчө адабий-музыкалык жанры болгон кошокторду башкача көз караш жана ыкма менен изилдөөгө кызыккан илимпоздор, анын ичинде музыка изилдөөчүлөр менен да илимий кызматташууга даяр жана кызыкдар экенимди айта кетким келет.

Бул китеп илимпоздор үчүн изилдөө булагы, ал эми жалпы кыргыз аялдары үчүн керектүү колдонмо китеп болот деп ойлойм. Мындагы берилген кошоктордон алар көөнүнө жаккан, кайтыш болгон жакын адамынын жашына, турпатына, мүнөзүнө туура келген саптарды тандап жазып алып, жаттап айтса болот. Ошондой эле, ичтеги терс эмоцияларды – букту, муңду “жөө ыйлап” чыгарбай, мааниси терең, кыска, бирок нуска айтылган кошок саптарынын жардамы менен “ырдап” чыгарса, бир кыйла жеңилдеп каларын кыргыз аялдары жакшы билишкен.

Албетте, бардык эле кишинин кошок айтууга жөндөмү боло бербейт, көбүнчө сөзү келишсе, обону келишпейт. Алдын ала кошокту эч ким үйрөнбөйт, антүүгө адамдын дити барбайт, жамандыкты күткөндөй, чакыргандай болуп калат эмеспи. Бирок, жамандык башка түшкөндө китептен керектүү куплеттерин жазып ала коюп колдонууга эмнеге болбосун?! Наркты, салтты билген чоң апа, энелерибиз мен өлгөндө мындай деп кошкун деп айтышат, бирок көпчүлүк учурда кыздары, келиндери “коюңузчу!” деп, маани бербей, анан алар өлгөндө үйрөнүп же жазып калбай деп, өкүнүп калган учурлар көп болот. Илгерки, мааниси терең, поэтикалык көркөмдүгү жогору бол-

гон кошокторду билген чоң энелерибиздин саны жыл сайын азайып, алардын билген кошоктору өздөрү менен кошо тиги дүйнөгө кетип жатат.

Кошок жанрын изилдөө оңойго турбайт, анткени, кошок башка чыгармалардай мурдатан ойлонулбайт, алдын ала кагазга түшүрүлбөйт, тескерисинче, окуя болгон кезде, б. а. өлүктүн үстүндө гана айтылуучу, жаралуучу синкреттик табиятка ээ көркөм чыгарма болгондуктан, аны топтоо көп кыйынчылыктарды туудурат. Кошокчулар кечээги же бир жыл мурдагы кошкон кошокторун дал ошондой кылып кийин айтып бере алышпайт. Манасчылар деле бир айтканын кайра дал өзүндөй кылып айтып бере алышпайт, айрым жерлеринде өзгөрүүлөр кирип, жаңы сөздөр кошулуп же кемип калат. Кошокту көбүнчө “илгерки кемпирлер”, же улгайып калган чоң энелер билишет, бирок, алардын көбүнүн карыган сайын эс тутуму начарлап, бир сабын билсе, экинчисин унутуп калышат. Кемпирлерден кошок жазуу учурунда көпчүлүгү а дегенде эле шыр айталбай, такалып мукактанып, сөздөрдү, ыр саптарын унутуп жатышты.

Эгерде ар бир кошокту өз убагында, өлүктүн үстүндө айтылып жатканда, анын өзүнө байкатпай үн жазгычка жазып алганда максатка ылайыктуу болмок. “Тулпар тушунда, күлүк күнүндө” дегендей, ар кандай оозеки айтылган көркөм чыгарманын өз учуру, мезгили болот. Автор же аткаруучу каалаган убакта эле чыгарма жарата бербейт, качан гана анын руханий абалы чыңалып, илхамы келип, чыгармачылык мүмкүнчүлүгү жогорулап, ой-кыялы, чабыттары бир максатты көздөй умтулуп, көр-тиричиликтин күндөлүк көйгөйлөрүн унутканда гана чыгарма жаралат. Ушундай кыйынчылыктарга карабай, Кыргызстандын көп аймактарын кыдырып, күндөп-түндөп аракет кылганыбыздын натыйжасында, бир топ ийгиликтерге жетиштик.

Азыркы мезгилде кошок айтуу, өлгөн адамды жоктоо салты Кыргызстандын бардык эле аймагында бирдей сакталып калбаган. Айрым аймактарда унутулуп кеткен. Атап айтсак кыргыздын оң канат, сол канат уруулары жашаган Ысык-Көл, Нарын, Чүй, Талас, Жалал-Абад аймактарында кошок кошкондор арбын кездешсе, ичкилик уруулары жашаган Баткен облусунда, Ош облусунун айрым райондорунда сейрек

кездешет. Мунун себебин ар кандай түшүндүрүүгө болот. Ичкилик кыргыздар коңшулаш жашаган өзбек, тажик элдери менен байыртан чогуу жашап, алардын каада-салттарынын таасири алдында калып, ислам дининин жөрөлгөлөрү тереңирээк киргендиктен, кошок кошуу салты да унутулуп же солгундап кеткен.

Мен ушул кошок жанрын изилдөө максатында 2010-2013-жылдар арасында Кыргызстандын Нарын, Ысык-Көл, Талас, Жалал-Абад жана Ош облустарын кыдырып, алыскы тоолуу айылдарына чейин барып, кошок жыйнап, үндөрүн диктофонго жаздырып жана мыкты айткандарын видео тасмага да түшүрдүм. Тилекке каршы, Кыргызстандын бардык аймактарын түгөл кыдырып кошок жыйнап келүүгө өзүмдүн жеке чамам жеткен жок. Мындай көлөмдөгү этнографиялык-фольклордук материал жыйноо жок дегенде бир жылдык убакытты, чоң финансылык каражатты жана дасыккан фольклорчу-этнографтардан түзүлгөн илимий экспедицияны талап кылат. Мен жалгыз өзүм физикалык жактан бардык аймактарды кыдырууга жетишкен жокмун жана үй-бүлөлүк шартым болгон жок. Алыскы тоолуу Токтогул, Кара-Кулжа, Баткен аймактарындагы айылдарга бара албадым, андыктан, келечекте бул аймактарга жолум болуп барып калсам, кошокторун жыйноого аракет кылам, же болбосо, менден кийин да кошок жанрына кызыккан жаш илимпоздор бул аймактардын кошокторун жыйнап келет деп үмүттөнөм.

Айылдарга барганда жергиликтүү элден сурамжылап, кошокчу аялдарды таап, алар менен кенен кесир аңгемелештим. Алардын ичинде жаттап алып айткандарды да, өзүнүн чыгармачылыгы менен мурда эч жерде айтылбаган, жазылбаган жаңы, бирок салттуу кошоктун стилинде айтылган кошокторду да кезиктирдим. Бардык респонденттер кошок адам өтө кайгырганда, жаңы өлгөн өлүктүн үстүндө, боз үйдүн ичинде тетири карап отурганда гана “илхам” келип, сөздөр куюлушуп чыга тургандыгын баса белгилеп кетишти. Башка адамга интервью берип жатканда сөздөр кайдадыр качып, обону да окшобой каларын эскертишти.

Чындыгында эле, бул жанр элдик оозеки поэзиянын башка түрлөрүнөн айырмаланып, адамдын жан дүйнөсүнүн, рухий

абалынын өзгөчө бир жагдайында жаралат. Ошого карабай, көптөгөн айтуучулардын кошокторун кара сөз түрүндө жана үч-төрт куплеттин обону менен айттырып жазып ала алдым. Жазылып алынган кошокторду талдап көргөндө, көпчүлүгү мурдагы кылымдарда айтылып, энеден кызга, укумдан-тукумга оозеки түрдө өтүп келе жаткан кошоктордун үлгүлөрү басымдуулук кыларына күбө болдум. Демек, кыргыз элдик оозеки чыгырмачылыгынын айрым үлгүлөрү, айрыкча өтө таамай, мазмундуу, сөздөрү чебер уйкаштыкта айтылгандары эч качан жок болбой, элдин эсинде бекем сактала бере тургандыгы айкын болду. Кыргыз элинин агартуучулары, изилдөөчүлөрү Ыбрай Абдырахманов, Каюм Мифтаков жана башкалар тарабынан 20-кылымдын биринчи жарымында чогултулган кошоктордун айрым үлгүлөрү азыркыга чейин айтылып келаткандыгы буга айкын далил.

Мен кошок жанрына акыркы он эки жылдан бери кызыгып, анын текстерин өзүмдүн чоң энем, апам, кайын энем жана башка айылымдагы (Аксы району) аялдардан жыйнап жүргөм. Активдүү түрдө 2011-жылы, андан соң 2013-жылы күз жана кыш айларында Кыргызстандан беш облусунун айрым райондорун: Жалал-Абад (Аксы, Ала-Бука), Ош (Алай, Чоң-Алай), Нарын (Нарын, Ат-Башы), Көл (Ак-Суу, Жети-Өгүз, Тоң), Талас (Талас, Бакай-Ата, Кара-Буура) кыдырып, кошок тексттерин жыйнадым. Ар бир респондент менен болгон маек-интервьюмду диктофонго жаздырып, фотоаппарат менен сүрөткө тартып, обону менен кошкон аялдарды видео-тасмага да түшүрүп алдым. Жалпысынан алганда 150дөй респонденттен кошок жазып алдым, алардын 80 пайызын 70 жаштан 95 жашка чейинки энелер түздү. Бул китепке негизинен мыкты кошок кошкон жана маанилүү маек куруп берген респонденттердин аты-жөнүн камтыдым.

Баса белгилей кетчү нерсе, кошок айтып берген аялдардын баарын эле кошокчу деп атоого болбойт, көпчүлүк аялдар эл оозунда айтылып жүргөн салттуу кошоктордон беш-алты куплеттен гана айта алышса, кээ бирлери өздөрү чыгарган оригиналдуу саптардан кошуп айтып беришти. Бирок көп түкүрсө, көл болот демекчи, баарынан чогулган кошокторду иргеп, ичинен элдик классикага айланып калган саптарын гана окурмандарга, изилдөөчүлөргө жана кошок кошуу салтына кызыккандарга тартуулап жатам.

Кошокторду жыйноо убагы кеч күз, кыш айларына туура келгендиктен, кээ бир алыскы тоолуу аймактарды жана айылдарды кыдыруу оңойго турган жок. Бардык жерде өмүрлүк жолдошум Советалы мага айдоочу, жардамчы болуп коштоп жүрдү жана мен маектешип жаткан учурларды сүрөткө, видеого тартып, ишимдин ийгиликтүү жүрүшүнө чоң салым кошту.

Айылыңарда кошокчу барбы?

Эл арасынан кошокчуларды таап, аларды кошок айтып берүүгө көндүрүүдө өзгөчө, чыгармачыл ыкмаларды колдонууга туура келди. Кыргызстандын ар аймагында жашаган тууган-урук, тааныштар, достор, курсташтар, классташтар, куда-сөөктөр аркылуу алар жашаган айылдардагы кошокчу аялдарды даректеп алып, алар менен алдын ала чөнтөк телефон аркылуу байланышып, үйүндө бар-жок экенин билип алып, анан бардым.

Таанышым жок айылдарга барганда, көчөдөн улгайган аялдарды көрсөм, өзүмдү тааныштырып, эмне максат менен жүргөнүмдү айтып, анан “Айылыңарда өлгөнгө кошок кошулабы? Кошок билген апалар, энелер же кошокчулар барбы?” деп сурап, бар болсо, үйү кайсы деп таап барып, алдын ала кабарлабай жашаган үйүнүн эшигин каккылап кирип барып жаттым. Көбү чоочун кишилер кайдан, эмнеге келди дешип таң калышты. Жол боюндагы дүкөндөрдө иштеген аялдардан да сураштырып, өздөрү да кошок билсе, алардан да жазып алган учурлар болду.

Алгач, жолукканда эле өзүмдү тааныштырып, кайда иштейм, кайдан келдим, кошокторду эмне үчүн жыйнап жүргөнүмдү, китеп кылып чыгаруу максатымды айтып, эмне үчүн кошокторду сактап калуу керек экенин түшүндүрүп бердим. Баш багып кирген ар бир үйдө кыргыздын кең пейилдигине жана меймандостугуна күбө болуп, маек-интервьюларымдын басымдуу бөлүгү дасторкондун четинде жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн катышуусунда ишке ашырылды.

Дасторкондогу даамдардан ооз тийип, бир пияладан чай ичкенден кийин респонденттин аты-жөнү, жашы, уруусу, үй-бүлөсү, бала-бакы-

расы, кесиби тууралуу маалымат алуудан баштап, анан “Айылыңарда өлгөнгө кошок кошулабы?” – деген суроо узатып, “Ооба, кошок кошулат” – десе, анда аял кишиге эмне деп кошот? Эркек кишиге, күйөөсүнө эмне деп кошот? Кошоктун башын кантип баштайт? Аягын эмне деп бүтүрөт?” – деп, акырын багыт берип, жетелеп сурап жаттым.

Маек арасында дин темасына да токтолуп, айылдагы даватчы, молдо-имамдардын кошок кошуу салтына болгон көз карашы жөнүндө да кеп кылдык. Маркумду узатуудагы ар кандай ырым-жырымдар (мал союу, боз үй тигүү, өлүктү боз үйдүн кайсыл тарабына жаткырат, аялдар нары карап ыйлайбы же бери караппы, эркектер нары карап өкүрөбү же бери караппы, сөөктү кимдер жубат, кийит кийгизүү, өлүмтүгүн илүү, кара кийүү, көк кийип азалуу болуу, бейшембилик, кыркы, жылдык-ашы ж. б.) жөнүндө суроолорума жоопторду шыр эле берип жатышты.

Көп учурда, обону менен айта албай тартынып жатса, өзүм биз жакта – Аксы тарапта обону мындай деп бир куплет айтып берип, анан силерде кантип айтат десем, бизде обону мындай деп айтып беришти. Кээ бир аялдар кошокту обону менен айтып бериш керек экен деп, дароо эле макул болушкан жок. Андай учурда, аларды кара сөз түрүндө эле айттырып, аягында ар жердин кошогунун обону ар башка болот эмеспи, салыштырып изилдөө маанилүү деп түшүндүргөндө, эки-үч куплетин обону менен айтып беришти.

Бул иштин максатын түшүнгөндөн кийин баары эле туура кыласың, азамат деп колдоп, карыган чоң энелер алакандарын жайып баталарын жаадырып берип жатышты. Кээ бир мыкты кошокчу аялдар: “Кап, башта айтып койгонуңда, же өлгөн жерде айтып жатканымда жаздырып алганыңда...” – дешип, өз айткандарына анча ичи чыкпай жатты. Жогоруда айтып өткөнүмдөй, маек учурунда бизди сүрөткө тартып, обону менен айткан учурларды видеого тартып жаткан жолдошум, чоочун эркек кишиден тартынбасын деп кээде сыртка чыгып кетип жатты.

Фольклордук-этнографиялык материал жыйноонун эрежелерине ылайык, жакшы кошок кошкон аялдарды видеого тартууга жана

аны кийин диск кылып китепке тиркеп чыгарууга макулдугун кагаз жүзүндө кол койдуруп алдым. Кээ бирлерине визиттик карточкамды калтырып, калган кошоктору болсо дагы жазып, Бишкекке каттагандардан мага берип жиберүүсүн өтүндүм. Кийин, айткандай эле, бир топ аял мен кеткенимден кийин бирөөлөр аркылуу берип жиберишти. Алар: Калдыкеева Эркин (Үч-Булак айылы, Кара-Буура р-ну), Эргешова Жумагүл (Келте айылы, Ала-Бука р-ну), Алишер Чомонов²⁷ (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну), Досбаева Жумакан (Көк-Серек айылы, Ала-Бука р-ну), Ысманова Турсунай (Көк-Таш айылы, Ала-Бука р-ну), Курманбекова Райла (Көк-Таш айылы, Ала-Бука р-ну), Кожобекова Айтбүбү (Ак-Башат айылы, Ала-Бука р-ну), Нармырзаева Гүлүмкан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну), Шаканова Саадат (Айры-Там, Ала-Бука р-ну), Айтакалова Өмүниса (Айры-Там, Ала-Бука р-ну), Артыкбаева Кутбүбү (Айры-Там, Ала-Бука р-ну), Мадишева Курсан (1-май айылы, Ала-Бука р-ну), Садырова Бааркан (Шамалды-Сай шаарчасы), Анделеева Айнура (Жыл-Кол айылы, Аксы р-ну).

Кээде илимий этикага туура келбеген жагдайларга туш болдум. Чоң Алай районунун эң алыскы Тажикстанга чектеш Кара-Мык деген айылында кошок билет деген бир энени ооруканада дарыланып жаткан жеринен барып кошогун жазып алууга туура келди. Ал Халилова Ыраат деген эне менин келгенимди угуп: “Атайын алыстан, кышкы суука карабай келсе, кантип куру кетет? Келе берсин, айтып берем!” – дептир. Экинчи бир өзгөчө учур – Чоң-Алай районунун Талды-Суу деген айылында Ибраимова Азиза деген кошокчу аял бар дешкенинен ага чалсам, ал “Ошто ооруканада неберемди алып жатам, эртең жолго чыгабыз” – деди. Биз да эртеси Сары-Моголдон Гүлчөгө жөнөмөк элек, ал аял менен Гүлчөдөн жолукмак болдук. Ош шаарынан Талды-Суу айылына кичи автобус менен бараткан жеринен Гүлчөгө токтогондо беш мүнөткө шопурдан суранып түшүрүп, өзүбүздүн машинага отургузуп алып обону менен диктофонго жаздырып алдым.

²⁷ Маркум Алишер Чомонов көзүнүн тирүүсүндө өзү жашаган Аксы районунун Ак-Суу жана Мазар айылдарынан беш-алты аялдын оозунан кошок жазып берип жиберген эле.

Кээде жакында эле жакын адамынан же тууганынан айрылган аялга туш келип калганда, кошок айтып жатып ыйлап жиберсе, кошо ыйлап, кайрат айтып сооротуп жаттым.

Кийин талаа иштеримди бүтүп Бишкекке келгенимде, ала-букалык Чанчарова Токтокан жана таластык Калдыкеева Эркин деген эки мыкты кошокчу аял Бишкекке дарыланууга келип мага байланышышты эле, аларды үйүмө алып келип коноктоп, сыйлап, кошокторун жазып алдым.

Мындан тышкары, кошокторду жыйноодо, жаздырууда жыйнаган адамдын мыкты коммуникативдик шыкка ээ болуу керек экендигин баса белгилегим келет. Кошок адам өлгөндө гана айтылчу импровизациялык жанр болгондуктан, аны жөнөкөй күнү жазып алуу, айрыкча обону менен айттырып жазып алуу өтө кыйын. Мен өзүмдүн буга чейин кошок жөнүндө кенен түшүнүгүм жана аз да болсо кошок кошуу тажрыйбам бар болгондуктан, мага бул темада аялдар менен баарлашуу кыйын болгон жок. Андан сырткары, мүнөзүм ачык болгондуктан жана чоң энемдин колунда жайлоодо, айыл жеринде өсүп, тууганурук, эл менен аралашып, кыргыздын салт-санаасын өз турмушумда колдоно жүргөнүм ар кандай адам менен, айрыкча кары кишилер, кемпир-кезектер менен оңой эле тил табышып кетүүмө себеп болду десем жаңылышпайм.

Барган жерибизде бардык эле апалар, энелер айланып-кагылып сүйлөп, мени мурда көрүп жүргөндөй жылуу кабыл алышып, алдыбызга дароо дасторкон жайып, нан, кант-чайын, айран, сары май, каймактарын жайнатып коюп жатышты. Мен да кошок айтып берген аялдарды колумдан келишинче ыраазы кылдым. Тамак-ашыма берилген командировканын акчасына жетишинче кошок сатып алдым десем да болот. Мыкты кошокчуларга, айткан кошогунун көлөмүнө жана өзгөчөлөгүнө карап, алды 1000, 500 сомдон, арты 300, 200, 100 сомдон берип жаттым. Алар менден акча үмүт этпесе да, “Үйүңүзгө куру кол келдим, чай алып ичип коюңуз” же “Телефонуңузга бирдик салып алыңыз” – деп, чөнтөктөрүнө салып койдум. Кыскасы, баарын ыраазы кылып, алар кошокторду китеп кылып чыгаруу идеямды колдоп, ишиме ийгилик каалап, баталарын берип жөнөтүштү:

“Сенин кошокторду эл оозунан жыйнап, кайра эл арасына жайылып, кийинки муундарга калсын деп жатканың эң туура иш! Качандыр бир эл ушуга муктаж болот...” (Чыныбаева Фарида, Талас шаары)

“Кыргыздын салтын жаман жоготуп баратабыз, балам. Ошондуктан, колдон келишинче салтты жыйнап топтогула. Эң жакшы идея экен!” (Тумаева Бүбүш, Кереге-Таш, айылы, Ак-Суу р-ну)

“Кызым, сага миң мартаба рахмат! Күйөөң да миң мартаба рахмат! Балдарыңды үйүңө калтырып, суука карабай эл, жер кыдырып жыйнап жүрөсүң. Өзүң айткандай, кошокту жыйнаш да кыйын. Мага окшоп түшүнгөндөр көрсөтүп айтып берет. Мен өзүм тарыхчы болгонум үчүн мунун маанисин түшүнөм. Карапайым аялдар – Койчу айланайын, кайдагы шумдукту баштабай! – дейт да.” (Сатыбалдиева Бүсадат, Сары-Могол, Чоң-Алай р-ну)

“Бул кошокторду айтып бербегенде эмне кылат элем, ичимде кошо жатмак беле... Ырас эле кылып атыпсың жазып...” (Дөөлөтбакова Жумакан, Ак-Терек айылы, Жети-Өгүз р-ну)

Эми кошок деле курусун, бирок, илгерки салтты калтырбай алып жүрүш керек. Кеткен кайра келбейт да. Адам биротоло кайрылгыс жакка кетип жатат, анан ал оюнчук эмес да, томсортуп көмүп койгудай... Сен абдан туура, жакшы иш кылып жатыпсың! Кийинки тарыхка, балдарга калтыруу керек, сен туура кылып жатыпсың китеп кылып жазып, унутулуп баратпайбы булардын баары. Кийинкилерге бул таберик болот.” (Адиева Шейшекан, Кызыл-Туу айылы, Тоң р-ну).

“Кошокту өз убагында кошуу керек”

Кошок – адам өлгөндө гана чыга турган, айтыла турган кайгылуу ыр. Бирок, аны өлгөн жерге барып жаза албайсың, ал этикага туура келбейт. Кантсе да, менин ишим жемиштүү болду десем болот. Кошокту ыйлабай уга албайсың, айрыкча муңдуу обонго салып айтканда, көпчүлүк аялдар муундары бошоп, ыйлап жиберип жатышты. Мен болсо, алар ыйлаганда кошо ыйлап, көңүл айтып сооротуп жаттым.

Кошоктун тилеги жаман дегендей, бир жагы кудай сактасын деп ичимден чочулап да жүрдүм, маркумдардын арбагы ыраазы болсун, эмнеси болсо да эл үчүн, улуттук маданий казынабыз үчүн, кийинки муундар үчүн бир баалуу, пайдалуу эмгек жазып калтырсам деген улуу максат менен колумдан келген аракетимдин баарын жасадым.

Төмөндө ар аймактан алынган аялдар менен болгон маектеримден кыскача үзүндүлөрдү берүүнү туура көрдүм. Анткени, кошокту контексттен сырткары – өлүк үстүндө, боз үйдүн ичинде нары карап отуруп эмес, бөлөк, жасалма шартта – жөнөкөй күнү эле бери карап отуруп алып айтуу өтө ыңгайсыз экенин аялдардын төмөнкү сөздөрү далилдеп турат:

Аксы районунун Ак-Суу айылында жашаган 80 жаштагы Таласбаева Бурулай деген чоң эненин кошокторун жазып алууда этнографиялык-фольклордук материал жыйноо ыкмасынын абдан кызыктуу, классикалык үлгүсүнө күбө болдум. Бул эне кадимки төкмө акындай болуп кошогуң төгүп кошкусу келип турду, бирок жасалма шартта, анан да төрт адамдын (үч эркек киши, бир аял-өзүм) алдында айтып жаткандыктан бир топко чейин оюн топтой албай, сөздөрү качып, буулугуп, кошоктун өзүнүн муңдуу обонуна сала албай жатты. Бизди ээрчитип “гид” болуп барган ошол айылдык эки эркек киши менен күйөөм маектин башында чай ичишип чогуу отурушкан эле, анан эненин алардан тартынып жатканын байкашып, өздөрү сыртка чыгып кетишти.

“... Куураган өлүмдүкү ушундай, мына мындай сүйлөшүп отурганда болбойт. Эми башталганда ушундай болуп башталат да. Сөз менен айтайын, обону менен айталбайм азыр. Өзү келип эле туру, өзүнүн немесине келтириш керек да...

... Атана аа, обону келалбай туру, атайын убара болуп келгениңе жараша...

... Кызым өзүнүн абаны (обону) менен айтканда кетмек да...

... Ага баралбай дудуктанып жарым жолдон кайтып кетип жатпаймынбы, кызым ай...

... Манастай кылып айтса да болбойт экен...

... Эми өзүмүн обонума салсам болбойт, кагылайын болгуспай эле коёунчу (күлүп...)

... Өх, өлүгүндү көрөйүн ай, ага да көңүлүм бурулуп кетти бир наста... Менин абанымы²⁸ эч ким токтото албайт эле. Бул жерде үйдө заңкылдап айтканга туура эмес болуп атыры...

... Мени Алишер²⁹, бая эле, оо алыс жерге, ээн жакка, малканага болсо дагы алып барбайт белең?!

... Өзүнүн кошумчалары бар да арасында, ошолорду кошуп айталбай жатпаймынбы. Мындай сөз кылып айтканда, жарашыгы да болбойт экен, кагылайын...

... Тукумуң кургур, жарамазан айткансып эми ...

... Кошокту убагында, отурган жерде жакшы айтам, анан жанымда башкалар жаң-жуң болуп кетсе адашып кетем. Анан эми кагылайын, өлүмдүн өзүнүн кейий турган жери бар, ошо кейий турган жеринде чыгат да... Кагылайын, видеого тарта турган экенсиң, жакшына жасанып тур деп айтып койсоң болмок экен, алтыным... Кагылайын, аман бол эми. Татан таекеңин ашын берген күнү келгениңде боз үйдү башка көтөрүп айтат элем, анан ошерде көрөт элең, тартат элең... Өлүгүңдү көрөйүн, тимеле көп эле, унутуп калдым. Маал-малда өзү эле келе берет, өзү эле төгүлө берет, болбой атыры..." (Таласбаева Бурулай, Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)

"Өлгөн жерде кошсоң берилип кошосуң да, түштөн кийинки иште бериле албайсың да. Ошо моментте болсо илхам келет да. Бүгүнкү айтканым деле жакшы болбой калды. Өзүм тойбой калдым айтканыма. Мен кийин өзүмчө ээн отуруп атайын запись кылып берем деген оюм бар эле. Мен өзү илхамым келип турганда катырып айтат элем. Баягы аштан кийин агара, тойдон кийин нагара дегендей, кырк жылдан кийин өлгөн атаңы кошуп отурсаң же жомок эмес, же ыр эмес болуп

²⁸ Абан – обон.

²⁹ Ошол айылда жашаган мени ээрчитип барган киши.

калат экен. А моментте ыйлайсың, эзилесиң, эмоция менен берилип айтканда үнүң да башкача чыгат. Мындай болгондо мени бирөө кыстап тургансып... Мойнунан байлаган ит ууга жарабайт болуп калат экен. Жөнөкөй ыр болсо кооздоп айта бересиң, анан бул ыйдыкы кыйын экен... (Чанчарова Токтокан, Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну)

“Мен атам өлгөндөгү кошокторду унутуп калдым да. Атам 1944-жылы өлгөн, ал өлгөндө мен 14 жашта эдем. Кой, өлгөндү айтпайм, жаман болот!³⁰... Эки кыз калган эдек, ушу экөөбүз айткан эдек ушинтип акама. Акам молдо эде, молдолугуну айттым эде. Көкүрөктө жок, унутуп калыпмын. Ата-энемде да аябай кошкон эдем, эл ордудан туралбай ыйлап калган эде, ии Калча мынандай кошот экен деп. Азыр бирөөвү да жок. Кой, кызым болду, жамандыкты жазып не кыласың, андан көрү кыз көчүргөндү³¹ жаз...” (Касымбекова Галча, Сары-Могол айылы, Алай р-ну).

“Нанды ысыгыда, базар кызыгыда” – дегендей, кошок да өз убагында болгон жакшы... Мага кечээ айтканда айтпайм деп койдум эде,³² ошого мээм даяр эмес эде. Мен кошокторду кагазга жазып жүрбөйм, бардыгын мээмде эле сактап жүрөм... Мындайда кой десе да болбой кошот эдем... Азыр адамдарда проблема көп башында, ошого оюм да чаржайыт болуп жатат. Эгер өзүм кечетен бери даярданганымда топтоп алат эдем... Азыр мен отказ кылган бойдон калып, мынабу маселе менен болуп кетип...³³ (Азимбаева Бүсара, Кара-Мык айылы, Чоң Алай).

“Баари оозумда эле турат, таппай атам... Ой, тагы көп эде, жык эде. 77 жаш оңой эмес экен, кубатым кетип калды, оору бир жактан

³⁰ Мен сөзүн эле айтып бериңиз деп сурандым.

³¹ Алай, Чоң Алай тарапта кызды күйөөгө узаткандагы кошокту “кыз көчүргөндөгү кошок” дешет.

³² Бир күн мурун мен жөнүндө кошок жазып алганы бирөө келет экен деп уккан экен.

³³ Айылдагы мечитке көрпөчө тигип жаткан экен. Аягында, кудай сактасын эми деп, обону менен айтып берди.

кыйнады...Силер башын баштап койсоңор мен алып кетем нар жагын..."³⁴ (Халилова Ыраат, Кара-Мык айылы, Чоң Алай р-ну).

"Эми зордун зору менен, зор кудайдын күчү менен дегендей кылып, силер жаздырып, айттырып жатасыңар, болбосо кошок деле айткың келбейт... Өмүрүңдө өмүр жолдошуңдан ажыраба, жакшыбы жаманбы, баш кошконуң менен тең карып, тең ары. Биздин деле өмүр ошентип соолгон гүлдөй болуп өтүп кетти. Азыр 37 жаштагы көп кыздар турмушка чыга элек. Балам жаш калды, боорума баскан бойдон калып кеттим. Ортончусу биринчи курста окуйт эде. Эми кудай балдарымдан көрсөтсүн. Мынчалык болом деп ойлобойт эдем бир кезде. Балдарымды окуттум, чоңойттум, эр жетти, үйлөндү..." (Касымова Бүзарбап, Кашка-Суу айылы, Чоң Алай р-ну)

"Өлгөн жерге барганымда аркамда туруп жазып алсаң сонун болот эле да... Себеби менин да мурун башыман өткөн да жоготуу. Атам, апам өлгөн. 18ге чыккан балам, 17ге чыккан кызым өтүп кеткен, ошолор эсиме түшөт да, анан бардыгы келет да, мага эч ким мындай ыйла, андай ыйла деп үйрөткөн эмес, угуп жүргөндөрүмдү эле илип алып айта берем..." (Сакиева Нурайым, Сары-Таш айылы, Алай р-ну)

"Алайга баштараак келгениңде мен жаман кошот элем. Өлүм деген жаман экен, бир врач кызым өлүп кетти, кыйла болуп калды... Майли эми, атайын келипсиң, эсиме келер бекен... Мен кайра ойлочу элем, ушундай кошоктор унутулуп калгыча келип жазып кетишсе болот эле деп. Эсиңе келгенде бирөө жаза койсо жакшы, анан келгенде кайра кетип калат экен. Өзүм окубай калгам, жазышты билбейм... Кап, мурдараак келгениңде..." (Дөнөн эне, Ак-Босого айылы, Алай р-ну).

³⁴ Жанында эки жаш келин угуп отураган, бири келини болсо, бири кызы. Аларга карап: "Менин эсиме келбей жатат, экөөңүн тең атаңар өлгөн, айткылачы силер деле эстеп" десе, "Эч нерсе жок, билбейбиз, жазып бергенди араң жаттап айтканбыз, азыр эсибизде жок" деп баш чайкашты. Кызы: "Тагам өткөндөгү кошкондорунуздан айтпайсызбы?" деди эле, андан да бир эки ооз эстеп айтты.

“Кошокту только жаманчылыкта ыйлап отуруп айтыш керек деген түшүнүк бар да бизде. Анан мындай күлүп отурган жерде кантип айтасың? Бирок түшүнгөн кишиге бул чыгармачылык да. Кыргыз оозеки чыгармачылыгынын эң күчтүү, бүгүнкү күнгө чейин жашап келе жаткан жанрларынын бири да. Мисалы, Бекбекей, Шырылдаң дегендер ырдалбайт да азыр.” (Акматалиева Жамал, Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну)

“Кызымдын беш баласы калган артында... Бүт козголуп кетпедиби. Айтууга келбей дарманым, күчөп бир кетти арманым деп ошон үчүн айтылат да, ыйлабай кошок айтылбайт да...” (Көккөзова Кайыр, Нарын шаары)

“Өзү күйүп-бышып жатканда келет, темейде болбойт да, эми кудай өзү сактасын. Эми мине деп кошконум эсимен чыгып жатпайбы... Жок, эчтеке, келбей атыры... Теги унутуп эле коёюнчу, такыр ойлонбойм эми, эми ыйлабайм дедим эле... Болду эми кагылайын. Ойлорум ойку-кайкы болуп жатат... Бүт акемин комуз черткендерин кошуп айттым эле, эл суранып кайра-кайра айттырышкан...” (Мадакова Бактыкан, Жаңы-Жол айылы, Аксы)

“Кошогум кудайга шүгүр эле, эми эч ыйлабайм, кошок айтпайм деп оозума каргыш алып койдум эле, дагы айтып ийдим, тооба кылдым... Тээ мурун айтып койгонуңда, мен отуруп кагазка жаздырып коёт элем...” (Ботобекова Уулкан, Кербен шаары, Аксы р-ну)

“Ыйлап, капаланып отурганда, кошок өзү эле келе берет да. Анан мындай отурганда аларды уккуң да келбейт, элестеткиң да келбейт, кудай көрсөтпөсүн деп. Унуткарып эле коёсуң да...” (Рысбаева Гүлапия, Шекер айылы, Кара-Буура р-ну)

“Качып кетип жатпайбы? Отуруп алып бирөөнүн мойнун кучактап ыйлаганда чыгат...” (Аканова Кадыкүл, Миязды айылы, Алай р-ну)

*“Кошок кара жерге кирсин!.. Алдыңа кетейин, ушул жагына ыраазы болчу, кошок кара жерге кирсин...”*³⁵ (Сатарова Бегимбүбү, Жан-Булак айылы, Нарын р-ну)

“Болду айланайын жашып баратам...” (Керимбаева Бүбүкан, Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну)

“Койчу, айтсам ыйлап жиберем, айтпай эле коёюнчу...” (Масалбекова Гүзер, Кош-Дөбө айылы, Аксы р-ну)

“Аерге (өлгөн жерге) барганда чыгат экен. Меники өзү пейилим нары караганда келет, бери карасам эле чыкпай калат... Эсимден чыгып кетти... Өлгөнгө барганда машинеден түшкөндө эле келет. Мындайда эч чыкпайт да...” (Аскарова Үргүл, Жыл-Кол айылы Аксы р-ну)

“Булчу, кыстаганда чыкпай коёт. Батага барган жерде өзү эле чыгат. Берактан эле кандай жер, кандай киши экенин эле билип калсам болду да...” (Асанова Токон, Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну)

“Менин үнүм картайып калды. Кошок айткан аялдын добушу жакшы, бийик болуш керек да. Кыздарга бул жактан туруп андай деп ыйла, мындай деп ыйла дей бериш болбойт, андан көрө башын кучактап ыйлап кошсоң, кулагына илип алат, битта экита болсо да. Жаман-жуман болсо да ыраазы бол энди...” (Шаканова Саадат, Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну)

Мына ушул кыскартылып келтирилген сүйлөмдөрдөн кошок кошуу салтынын, ага жасалган мамиленин Кыргызстандын бардык тарабында бирдей экендигин көрүүгө болот. Ошондой эле, келтирилген үзүндүлөр кошок кошуу салтынын али жандуу болсо да, ар кандай себептер менен солгундап бара жаткандыгын күбөлөйт.

³⁵ Бул 76 жаштагы эне өзүнүн 96 жашка чыгып өлгөн апасы өлгөндө кошконунан төрт-беш куплет айтып көзүнө жаш алып ыйлап жиберди.

Бул респонденттердин баары башында шыр айта албай, анан бир аз убакыттан кийин, оюн топтоп алып эсине келген саптарын чын дили менен айтып беришти, себеби, алар кошоктун кандай мурас экендигин, анын кандай убакытта айтылышы керектигин, кайсыл убакта жакшы кошулуп айтыларын абдан жакшы билишет жана бул унутулуп бараткан кошоктордун ар бир сабы бул китепке жазылып, баалуу мурас катары сакталып калуусун каалашат.

МАРКУМДУ АКЫРКЫ САПАРГА УЗАТУУ ЗЫЙНАТЫ

Маркумду акыркы сапарга узатуу салты кыргыз элинин узакка созулган тарыхында өзү жашаган тарыхый доордун өзгөчөлүгүнө жараша улам өзгөрүп, жаңыланып турган. Байыркы түрк-монгол элдеринин сөөктү көмүү салтын бир топ окумуштуулар изилдеп, археологиялык казуулардын натыйжасында кызыктуу маалыматтарды алып чыгышкан. Түрк-монгол элдеринде өлгөн адамдын мүрзөсүнө ар кандай буюмдардын, курал-жарактардын кошо коюлушу байыркы бутпарастыктын жана теңирчиликтин өзгөчөлүктөрүнө туура келип, мусулмандардын сөөк коюу салтындагы негизги эрежелерине каршы болгон.³⁶

Адамзат доорунун акыркы тарыхындагы б. з. ч. 30-миң жылдыктан 5-миң жылдыктарга чейин жер шарынын тигил же бул бөлүгүндөгү адамдар өлүктөрүн өрттөшкөн, айрымдары дарыя-деңиздерге ташташкан, эл эми кээ бирлери жерге көмүшкөн. Борбордук Азиянын адырларын, түздүктөрүн, бийик тоолорун байыртадан мекендеп келген түрк-монгол элдери, анын ичинде кыргыздар да, маркумду акыркы сапарга узатуу үрп-адаттарын мезгилдин өтүшү менен өзгөртүп, жаңы жол-жоболорду киргизип жүрүп отурган. Адамдык коом алгачкы жамааттык түзүлүштү артка таштап, социалдык түрдүү катмарлар пайда болуп, мүлктүк теңсиздик жаралган мезгилде, урук-уруулар өз алдынча бири-биринен обочолонуп турмуш кечире баштаганда үй-бүлө куруу, бала тарбиялоо жана маркумга байланыштуу болгон үрп-адаттарда өтө чоң өзгөрүүлөр болгон.

³⁶ Юлий Худяков, “Түрк жана монгол элдеринин сөөк көмүү салтында курал-жарактардын колдонулушу”. Бул макала 2012-жылы Бишкек шаарында өткөн Улуу Кыргыз Кагандыгынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган «Кыргыз кагандыгы түрк цивилизациясынын алкагында: кыргыз таануу маселелери» аттуу эл аралык илимий конференциянын алкагында даярдалган.

Алгачкы жана элдин арасында көп колдонулган ыкма – өлүктү өрттөө салты болгон. Адамдар отко табынып, от бардык нерсени тазалоочу, жаңыртуучу көрүнүш катары кабыл алынган. Отту ыйык санаган, отко сыйынган Зароостризм дини ошонун мезгилинде пайда болгон. Адамзат коомундагы жаралган ырым-жырымдар, үрп-адаттар, каада-салттар адамдардын ишенимине, дүйнөгө болгон көз карашынын негизинде калыптанат, өсүп-өнүгөт. Ал эми адамдын бир ыйык күчкө – Теңирге, Жаратканга, Кудайга же Алла-Таалага болгон ишенимдеринин, көз караштарынын жыйындысы дин болуп саналат. Ошол динге болгон көз караштарына жараша ар бир элде ар кандай адаттар, жазылбаган эрежелер калыптанган.

Кыргыз элинин байыркы, исламга чейинки дини шаманизм³⁷ болгондуктан маркумду акыркы сапарга узатуу салты да анын негизинде жүргүзүлгөн. Кошок кошуу, мал союу, сөөктү жерге берүү, аны эскерип туруу ошол мезгилдин үрп-адаты болуп калгандыгы талашсыз. Өлүктү узатуудагы үрп-адаттын пайда болушунда динге болгон көз караш биринчи орунда турса, андан кийинки орунда элдин жайгашкан географиялык орду, жер бетинин рельефи, климаттык шарттары турат. Теңирчиликтин пайда болушу менен маркумдун денесин жерге берүү салтка айланган. Ал мезгилде ислам дининдегидей катакомба түрүндө эмес, жер тик бурчтук формасында казылып, анын чети арча-карагай менен кынапталган. Маркумду кийген кийими, тирүү кезиндеги колдонгон буюмдары, ал эми атактуу адамдарды минген аты, кол астындагы кулдары, күңдөрү, айрым учурларда аялы менен кошо көмүшкөн. Анткени, тиги дүйнөдө да жашоо бар деген түшүнүк элдин аң-сезимине бекем орногон.

Мусулманчылык эрежелери

Ислам Борбордук Азияда мамлекеттик дин катары 960-жылы Караханийлер мезгилинде кабыл алынып азыркы мезгилге чейин

³⁷ Түрк элдеринин байыркы, исламга чейинки дини батыш жана орус окумуштуулары тарабынан “шаманизм” деп аталып калган. Акыркы убакта бул терминдин ордуна “Теңирчилик” деген термин окумуштуулар жана эл арасында кеңири колдонула башталды.

колдонулуп келе жатат. Азыркы учурдагы кыргыздардын маркумду узатуудагы каада-салттары ислам дининин эрежелерине баш ийет. Маркумду узатууда ислам дини төмөндөгү жөрөлгөлөрдү талап кылат:

- Адамдын жаны чыгарда анын жанында эң жакын адамдары туруп сөзсүз келме келтирүүсү керек. Эгер өзү айта алса абдан жакшы болбосо, молдо же келменин сөздөрүн билген адам айтып турат. Келме төмөндөгүдөй айтылат: “*Ла иллаха ил Алла, Мухаммаду Расул Алла, Ашхаду аннаху Ла иллаха ил Алла, Ашхаду аннаху Мухаммаду Расул Алла.*”³⁸ (Алладан бөлөк кудай жок жана Мухаммед Алланын элчиси, бир жалгыз Алладан башка эч нерсе сыйынууга татыктуу эмес, анын шериги жок, Мухаммед анын кулу жана элчиси).
- Адамдын жаны чыгар замат анын ээгинен чокусуна карата ак жоолук менен таңылат. Көздөрүн жумдуруп, буту-колун түздөп, чалкасынан жаткырылат. Кийимдерин чечинтип сууга денесин жуундурут. Бул эреже *майрам сууга алуу* деп айтылат.
- Исламда эркектердин ызы-чуу салып кыйкырып өкүрүүсүнө, аялдардын кошок кошуп ыйлоосуна тыюу салынат, бирок үн чыгарбай ичинен ыйлоого уруксат берилет.
- Беш-алты адам көрүстөнгө барып башка өлүктөрдүн жанынан, жер аянтын көп коромжу кылбай мүрзө казылат.
- Сөөктү көп убакытка чейин сактоого тыюу салынат. Өлгөн күнү эле түнөтпөй коюуга аракет жасалат. Анын себеби денеси муздап, тили ката электе адам жайына коюлар замат Алланын Мункар, Накир деген периштелери биринчи суракты жүргүзөт экен. Ошолорго жооп бергенде тили катпаш керек деп түшүндүрүшөт. Ошол биринчи сурак жеңил болуш үчүн мүрзөгө баргандар кетишкенде маркумдун эң жакын адамдарынын бири жана молдону алып калып куран окушат.

³⁸ Арабчадан туура транскрипциясы: *Ash-hadu an-La illaha ill Allahu, Wahdahu La Sharika lah, wa ash-Hadu anna Muhammadan 'abduhu wa Rasoolu* (<http://www.islamawareness.net/Dua/kalimas.html>)

- ◎ Маркумдун денеси таза суу менен башынан аягына чейин жуулат. Сөөктү жууганга үчтөн жетиге чейин адам катышат. Маркумдун денесин достору, куда-сөөктөрү, алысыраак туугандары жууп, 20 метрди үчкө бөлүп жасалган ак матадан болгон кепинге орошот. Сөөк жуугандын да өзүнө жараша эрежелери, айтыла турган дубалары бар.³⁹
- ◎ Сөөк ак кепинге оролуп, боз үйдүн сыртына коюлган жаңы төшөк, жаздыктар кабатталып салынган жыгач табытка салынат. Оролгон денени үч-төрт киши боз үйдөн көтөрүп чыгышат. Салт боюнча бут тарабы менен чыгарылып, босогого үч жолу эңкейип тийгизишкенден кийин табытка жаткырышат. Табыттын үстү килем же кымбат баалуу, кооз гүлдүү материал менен жабылат.
- ◎ Табытты беш-алты адам көтөрүп барышып, башын түндүк тарапка, бутун түштүк тарапка карата, ал эми өлүктү кыбылага (Меккеге) карата жаткырышып *жаназа* намазын окушат. Ислам дининде өлгөн мусулман адамга жаназа окуу сөзсүз аткарылуучу парыз болуп саналат. Жаназа намазы башка намаздардан айырмаланып тик туруп окулуучу эки ирекеттүү намаз болуп, сөөктү кыбыла тарапка коюп алышып батага барган эркектердин бардыгы даарат алышып, имам же молдо менен биргеликте окушат. Анын мааниси өлгөн адамга кудайдан кечирим болуусун, тиги дүйнөдө күнөөлөрүн кечүүсүн сурашат.
- ◎ Жаназа окулуп бүткөндөн кийин сөөктү үстү ачык машинага салып, жакындары жанына чыгышып мүрзөгө алып жөнөшөт. Сөөк коюлуучу жай алдын ала даярдалып, ислам эрежеси боюнча өлчөмү 2 м × 2 м жерди тике ылдый параллелепипед сыяктуу казып түшүшөт, анын күн батыш тарабынан 2 м × 1 м

³⁹ Илгерки өткөн заманда мусулман дининдеги эркектер баштарына селде (баш кийим) чалынса, кыргыз аялдары көп каттуу, калдайган илеки (элечек) оронушкан. Бул баш кийимдер алар өлгөндө өздөрүнө кепиндин кызматын өтөгөн деп да айтылып жүрөт. Ислам дини боюнча, ким, качан, каерде өлөрүн билбейт, дайыма Алла Тааланын өкүмүнө даяр болуп анын Азирейил деген периштесинин жиберген ажалына кыңк этпестен моюн сунуу ар бир пенденин парызы деп айтылат.

өлчөмүндө өлүк жатуучу орун (лахат) оюп казылат. Анын оозу бир адам кенен баткыдай жарым айлана түрүндө болот. Сөөктү жайына эң жакын туугандары башкалардын жардамы менен коёт. Маркумдун башын түндүктү, бутун түштүктү каратып, жүзү батышка-кыбылага карата бурулуп, жүзү ачып коюлат. Кошоктолгон бутунун башбармагындагы чүпүрөк чечилет. Көмүүгө катышкандар тарабынан бир уучтан чогултулган топурак жоолукка салынып өлүктүн баш тарабына жерге төгүлөт. Андан кийин үңкүрдүн оозу кесек, кыш же жыгачтар менен бекитилип топурак ташталат. Сөөктү мындай ыкма менен көмүү илимий тилде катакомба ыкмасы деп аталат. Сөөк көмүлүп жатканда молдо же имам калган бош адамдарды кыдырата олтургузуп ислам эрежелеринен түшүндүрүп дават (үгүт) айтып турат.⁴⁰

- Сөөктү көмүп бүткөндөн кийин, молдолор тарабынан эки-үч жолу курандын узун сүрөлөрүнөн тилабат кылынып, эл бата кылышат. Андан кийин өлүк ээлеринен бирөө ордунан ту-

⁴⁰ Аксы аймагында сөөк коюлуп, үстүндөгү топурак үйүлүп, тегизделгенден кийин мурдатан үйдөн даярдалып келинген 3-5 килограммдай майда таштар мурзөнүн баш тарабына төгүлөт. Таш төгүү салты исламга чейин эле калыптан-нып б. з. ч. 1-миң жылдыктарда эле түрк-монгол элдеринде адатка айланган. 6-11-кылымдарга таандык болгон мүрзөлөрдө кыдырата тегеретип чоң-чоң таштарды тизип, эгер өлгөн адам эл башкарган кадыр-барктуу инсан болсо, балбал таш орнотуп анын бетине ошол адам жөнүндөгү маалыматтарды жазып коюшкан. Мындай эстеликтер (эпитафиялар) илимде Орхон-Енисей эстеликтери деген атка конгон. Мындай эстеликтер Кыргызстандын Чүй, Талас, Ысык-Көл, Нарын өрөөнүнөн табылып, окумуштуулар тарабынан эчак эле изилденген. Байыркы ата-бабалардан калган ушундай жөрөлгөлөр азыркы мезгилге келип майда таштарды төгүүгө алмашкандыгы шексиз. Байыркы мүрзөлөрдү айланта тизилген чоң таштар ошол адамдын тирүү кезинде өлтүргөн душмандарынын санына тең деген божомолдоолор бар. Ал эми ислам дининде мүрзөгө ар кандай эстелик коюуга, таш коюуга катуу тыюу салынат. Кыргыздарда аттуу-баштуу адамдардын мүрзөлөрүнө чоң күмбөздөрдү салдырып, баалуу мрамор жана гранит таштардан эстелик орнотуу, аялдардын мүрзөсүнө темирден жасалган боз үйдүн каркасын коюу салт болуп калган. Ал эми Алай, Чоң-Алайда жашаган кыргыздар мүрзөгө топоздун куйругун туу кылып, белги катары илип коёт, себеби, ал күнгө күйбөйт, чирибейт.

руп элге кайрылат. “Оо калайык! Атам (же апам) кандай киши эле?” Ал эми олтургандар: “Кудай рахматы кылсын, жакшы киши эле!” – деп, жооп кайтарышат. Мындай жөрөлгө үч жолу кайталанат. Бул жөрөлгөнү боз үйдө калган аялдар да кайталайт. Андан соң эл кайра тартат, маркумдун эң жакындарынан бирөөсү ошол жерде калып дагы бир жолу куран окушат. Анын себеби төмөнкүчө: Ислам дини боюнча адам мүрзөгө коюлуп, адамдар кетер замат тиги дүйнөдөгү Алланын алгачкы “сурагы” башталат, Мункар-Накир деген периштелер колдоруна оор гүрзүлөрүн (чокмор) кармашып, аны менен уруп, өлгөн адамды тирилтип суроо-жооп башталат дешет. Ошол сурак жеңил болушу үчүн жогору жактагылар куран окуп турушса, өлгөн адамга кандайдыр бир жардамы тийет экен.

- Сөөк чыккан үйдөн үч күнгө чейин тамак жасаганга, элге тамак тартканга катуу тыюу салат. Батага келгендер куран аяттарынан үзүндү окушуп, аза күткөндөргө көңүл айтышып кете беришет.
- Маркумдун үчүлүк, *жетилик*, *бейшембилик*, *кыркы*, *жыл-ашын* өткөрүү деген көрүнүштөр исламга таандык адаттар эмес. Мүмкүнчүлүгү болсо, айт майрамдарында тамак жасап, коңшу-колоңдорду чакырып өлгөндүн арбагына куран окууга уруксат берет.

Кыргыз элинин сөөк коюу жөрөлгөлөрү

Кыргыз элинин маркумду акыркы сапарга узатуу үрп-адаттары негизинен ислам дининин эрежелерине таянса да, этнографиялык жактан бир топ эле айырмачылыктарга да ээ. “Тирүүнүн көркү сый болот, өлгөндүн көркү ый болот” деп, 19-кылымдын улуу ойчул акыны Арстанбек Буйлаш уулу айткандай, адамдын бул дүйнөгө келиши, азбы-көппү жарык дүйнөдө жашоосу, акыр аягында бул дүйнө менен кош айтышуусу анын кайталангыс өмүр таржымалын түзөт. Бул дүйнөгө бир гана жолу келип, татыктуу өмүр сүрүп, көп жакшы иштерди жасаса, анан ал адам каза болгондо көзү жумулары

менен эч кандай жөрөлгөлөрдү кылбай эле жерге көмүп коюу кыргыз салтында болгон эмес.

Дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде өлүк кыргыз салтындагыдай өтө кадырланбайт, ага карата өзгөчө урмат-сый көрсөтүлбөй сөөктү жакын туугандары эле катышып, көмүп коюшат. Бул жагынан алганда, кыргыз элинде маркумга болгон урмат-сый өз орду менен жасалып, аны боз үйгө жаткырып, майрам сууга алынып, жакын туугандары өбөктөп өкүрүшүп, кыз-келиндер кошок кошуп, батага келген кишилер алыстан эле үн чыгарып ыйлап киришет.

Сөөк эки-үч күнгө чейин сакталып, кара ашына жылкы же чоң мал союлуп, жаназасы окулгандан кийин гана ак кепиндеп жайына коюлат. Адам өлөрү менен сөзсүз кошуналарга, айылдаштарга, алыс-жакынкы тууган-уруктарга кабар берилет. Алыста жүргөн уул-кыздары келмейинче эки-үч күнгө чейин күттүрүлөт. Батага келген эркектер сөзсүз өкүрүп келишип, аза күтүп тургандарга кол берип учурашып, же кучакташып көрүшүп көңүл айтышат. Ал эми келген аялдар атайын тизилип, маркум жаткырылган боз үйгө киришип, кошок кошуп ыйлап отурушкандар менен бир сыйра кучакташып учурашып, кошок кошо алгандары алардын жанына отуруп бир эки ооз болсо да кошок кошушат. *Бейшембилик, үчүлүк, жетилик, кыркы, жылдыгы, ашы* деген сыяктуу жөрөлгөлөр аткарылып, кичине же чоң мал союп, элге тамак-аш тартылат. Албетте, ар ким өз акыбалына, турмуш шартына жараша өткөрөт. Өткөрбөй койсо деле аны эч ким мажбурлабайт. Азыркы Кыргызстандын түрдүү аймактарында үрп-адаттар түрдүүчө аткарылып келе жатат. Бул боюнча мамлекет тарабынан кабыл алынган бирдиктүү мыйзам же жобо жок. Бардыгы сөөк ээлеринин диний ишенимдерине, үй-бүлөлүк материалдык абалына, шартына жараша болот.

20-кылымдын башына чейин көчмөн кыргыздардын негизги турак-жайы болуп келген боз үй бүгүнкү күндө отурукташып калган кыргыздардын жашоосунда дагы деле болсо өзгөчө мааниге ээ. Боз үй көбүнчө той-аштарда, улуттук майрам-маарекелерде, анан айрыкча, адам дүйнөдөн кайтканда тигилет. Шаардык кыргыздар боз үйдү

өздөрү жашаган көп кабаттуу үйлөрдүн короосуна болсо да тигишип, маркумдун сөөгүн боз үйдөн узатышат. Бир жагынан сөөктү боз үйгө жаткырган жүздөгөн батачылардын кирип-чыгуусуна ыңгайлуу болсо, экинчи жагынан, боз үй кыргыз элинин маданий символу, каада-салттын ордосу, ата-бабадан калган салтты улоону туюнткан, мурунку менен азыркыны байланыштырып турган көпүрө катары кызмат кылып келет. Каада-салттын ордосу дегеним – кылымдарды карыткан боз үйүндө кыргыздар жашап гана тим болбостон, бала төрөп, бешикке бөлөп, бешик ырын ырдап, уул үйлөп, кыз узатып, анан өлгөндө да акыркы сапарга кошок кошуп ыйлап узаткан.

Эртерээк отурукташкан коңшулаш өзбек, тажик маданиятына аралашып, исламдашып кеткен кээ бир кыргыз урууларында өлгөнгө боз үй тигилбей калган. Кыргызстандын көп жерлеринде, айрыкча Аксы, Ала-Бука, Кыргызстандын көпчүлүк түндүк аймактарында маркумга боз үй тигип, аны ошол жерге жаткырып каада-салт менен акыркы сапарга узатуу жөрөлгөлөрү сакталып келет. Эгер өлгөн адам эркек болсо, боз үйдүн босогодон киргендеги сол капшытына (эр жак), аял болсо, оң капшытына (эпчи жак) керебетке же жерге жаткырып, көшөгө менен калкалап тосуп коюшат. Эгерде жайдын күнү болуп, өтө ысык болуп кетсе өлүктүн астына жаңы орулган көк беде салынат. Анткени, көк беде өлүктүн денесин муздак кармап, бузулуп, жыттанып кетүүдөн сактайт.

Аялдар боз үйдүн ичине өлүктү карай катар отурушуп, жесири чоң кара жоолукту жая салынып, энеси, кыздары, эже-карындаштары болсо жашыл⁴¹ же гүлдүү чоң ак жоолуктарды баштарына бош таштап алып кошок кошушат. Сөөктүн баш тарабына эң жакын адамдары, кыздары, эже-карындаштары улулата отурушса, аяк жагына аялы, жесири отурат. Илгери кыргыздар баары боз үйдө жашагандыктан, өлүктү ошол өздөрү жашаган эле боз үйдөн узатышкан, бүгүн жер тамдарда жана көп кабаттуу үйлөрдө жашагандыктан, өлүккө атайын короонун ичине өзүнчө боз үй тигишет, анан аны сырттан көргөндөр дароо эле бирөө кайтыш болгонун билишет.

⁴¹ Көк же жашыл түстүү көйнөк-жоолук түштүк кыргыздарда азанын түсү катары каралат.

1970–1980-жж. бери Кыргызстанда боз үйдүн темирден жасалган каркасын мүрзөлөргө белги катары коюу өнөкөткө айланган. Аял киши үйдүн куту богондуктан, темир боз үйлөрдү негизинен аял кишинин, айрыкча кары кемпирлердин мүрзөсүнө күмбөз катары коюшкан. Бул жылдары Кыргызстанда темир арбын жана күмбөз салганга караганда арзаныраак да болгон. Кыргызстандын түштүгүндө, айрыкча Аксы аймагында эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында үйдүн короосуна темир боз үй орнотуп, аны жасалгалап тойлорго пайдалануу күч алган. Мисалы, менин айылым Кызыл-Жарда дээрлик ар бир үйдө бирден темир боз үй бар. 1990-жылдары менин ата-энем айылда биринчилерден болуп темир боз үй жасатышып короого орнотушкан жана бүгүнкү күнгө чейин жайкысын эс алып отуруучу, түнкүсүн уктоочу жана конок тосуучу үй катары колдонуп келишет.

Кыргыздын байыркы салты боюнча өлгөн адамга карата аза күтүү эрежелери көп кылымдар бою калыптанган. О дүйнө кеткен адамдын эң жакын адамдары – балдары, кыздары, аялы, күйөөсү, ата-энеси, бир туугандары – ошол адамдын жылдыгы, ашы берилмейинче аза күтөт. Бул дегени аялдары көк же кара көйнөк кийип, бир жылга чейин башка түстөгү көйнөк кийбейт. Кыргыздын байыркы салты боюнча көк же кара түс кайгынын, муңдун белгиси катары кабыл алынып азыркы мезгилге чейин сакталууда.

Мусулманчылыкты бекем карманган аймактарда эркектер кырк күнгө чейин сакалын алышпайт. Азалуу мезгилде айылга барууга, аш-тойлорго катышууга, оюн-зоокторду өткөрүүгө тыюу салынат. Өткөн адамды эскерип, мезгил-мезгили менен кошок кошуп жоктоп туруу да адат болуп калган. Качан гана бир жыл маалы болуп, жыл-ашы өткөрүлүп, алыс-жакындан урук-туугандар чакырылып жылкы же кара мал союлуп, элге аш тартылгандан кийин аза күтүү мезгили бүтөт.

Аксы аймагында башка аймактарда кездешпеген же унутулуп калган байыркы салт сакталып калган. Аш тартылып, көпчүлүк эл таркагандан кийин, эт-аш бышыруу үчүн жерге казылган кемегелер

атайын ырым менен гана көмүлөт. *Кемеге көмүү* мезгилинде каза болгон адамдын жакындары кемегени көмөрдө аны тегеректеп туруп алып катуу үн чыгарып өкүрүп, аялдары, кыз-келиндери болсо отуруп кошок кошуп ыйлашат. Бир жылдан кийин гана маркумдун аялы, кыздары, карындаштары азалуу болгондо кийген көк, кара көйнөктөрүн чечишип *ак кийди* салты боюнча башка ачык түстөгү кийимдерди кийишет. Азалуу адамдардын жакындары аларга жаңы кийимдерди белек катары тартуулашат.⁴² Эгерде маркумдун жесири жаш болсо, төркүнүнө кетүүгө же башка күйөөгө тийүүгө уруксат берилет. Акыркы мезгилдерде кээ бир аймактарда кийим-кече менен кошо алтын сөйкөлөрдү жана моюнга тагылчу чынжырларды (цепочка) берүү да салтка айланып бара жатат. Байбичесине жоолуктун ордуна ак элечек кийгизген учурлар да бар.

Адам дүйнөдөн жаңы эле кайткан мезгилден баштап анын жакын туугандары ар кандай зарыл жумуштарын токтотуп, аза күтүлүп жаткан үйгө ар тараптан өкүрүп келе башташат. Адамдын жаны чыгар замат алыс-жакындагы жек-жаат, тууган-уруктарга же жалпы эле айылдаштарга кагаз кат аркылуу, акыркы мезгилдерде уюлдук телефон аркылуу *кабар* берилет. Кабарда маркумдун аты, качан жерге коюлары, дареги көрсөтүлөт. Өлгөн адамдын жакын туугандары, достору боз үйдүн сыртына катар туруп өкүрүшөт.

Эгер эркек адам өлсө, сол капшытка, аял киши өлсө, оң капшытка катар турушат. Батачылар келгенде көпчүлүк аймактарда боз үйдү, сөөк жаткан тарапты карап өкүрүшсө, айрым аймактарда келе жаткан батачыларды карап өкүрүшөт. Батачылар өкүрүп бүтүп, орундуктарга отуруп бата кылышкандан кийин гана өлүктүн жакындарына бир сыйра кол берип учурашып “кайрат кыл”, “сабыр кыл”, “пендечилик”, “арты кайрылуу болсун” сыяктуу сөздөр менен көңүл айтышат.

Мурдагы замандарда кыргыздар кыштоо, жайлоолордо жашап бири-бири менен алыс конуштарда олтурушкандар батага келишкенде атчан келишкен. Сөөк жаткан боз үйдү, аны тегеректеп өкүрүп тургандарды көрөр замат эле өкүрүктү башташып, айрымдары аттын

⁴² Булардын баарын тиркелген видео-тасмадан көрө аласыз.

оозун коё берип чапкан бойдон келип, аттан түшүп өкүрүп, туугандар менен кучакташып көрүшүп, ар кимисин кучактап ыйлаган. Алардын аттарын ошол жерде даяр турушкан өспүрүмдөр чылбырдан алышып жакын арадагы казыктарга байлашкан. Бул байыркы салт “Манас” башында турган кыргыз эпосторунда кездешет. Мисалы, Көкөтөй кандын ашына келгенде Манас баатыр миң жигити менен жерди дүңгүрөтүп өкүрүп келип түшөт:

Калың кыргыз уругу,
Келди Манас чуркурап.
Сексен миң адам күңгүрөп,
Жер көчүрүп дүңгүрөп,
Чаң обого буркурап,
Чапкылашып чуркурап,
Манас келип калыптыр,
Баары журт айгай салыптыр.
Казак кыргыз калкына
Өкүрүктүн адаты,
Өткөндөрдөн калыптыр.

Өкүрүп келүү келүү салтына токтоло кетсек, бул сөз кыргыздын өкүрүү деген сөзүнүн маани-маңызын түшүндүрүү менен айкындалат. “Өкүрүү”, “бакыруу” сөздөрү синоним болуп, өтө катуу үн чыгаруу, адам бир нерседен корккондо, чочуганда, өзгөчө бир эмоционалдык абалга кабылганда чыгуучу, адамдагы терс рухий абалдын чагылуусу болуп саналат. Кыргыздарда “аюудай өкүргөн” деген сөз айкашы бекеринен жаралбаган. Өкүрүү эркектерге гана таандык; аялдар өкүрбөйт, алар эшиктен ыйлап кошок кошуп кирип, аны боз үйдүн ичинде жайлашып отургандан кийин ар ким өзүнүн дараметине, чыгармачылыгына жараша айта берет.

Эми өкүрүп келишкендер кандайдыр бир сөздөрдү айтышабы же жөн эле куру кыйкырык кылып өкүрүп-бакыра беришеби? Илгерки замандарда өкүрүп келгендер ошол өлгөн адамга карата, анын жакшы сапаттарын кошуп, ыр түрүндө өкүрүшкөн экен. Буга далил катары

Манас эпосундагы Чоң казат эпизодун келтирүүгө болот. Бээжинге болгон Чоң казатта Алманбет, Чубак, Сыргактан айрылып өзү жарадар болуп кайткан Манас Алманбеттин ак өргөсүнө төмөнкүдөй кошок саптарын айтып өкүрүп келип, аяшы Аруукеге суук кабарды угузат:

Аккула окко учурдум, аяш,
Алтын айдар, чок белбоо, аяш,
Азизкандын гана жалгызы, аяш,
Алмамбет шейит кечирдим, аяш,
Канатымдан кайрылдым, аяш!
Караан кылып олтурган
Кан Чубактан айрылдым, аяш!
Мен Бээжинди чаптым, көп алдым, аяш,
Бээлесе жанга табылбас,
Мен Сыргагымды жеп алдым, аяш,
Мен канатым окко жулдурдум, аяш!
Кабыландан айрылып,
Мен каран күн жанды тындырдым, аяш! ...
Мен канатым өрткө чалдырдым, аяш,
Кабыландын баарысын,
Мен Каканчынга алдырдым, аяш!
Алмамбет, Чубак эки шер,
Эгиз козу түгөйүм, аяш,
Экөөнү катар жеп алып,
Мен өлбөй гана кантип жүрөмүн, аяш!...⁴³

Бирок, кийинки мезгилде эркектер минтип өкүрбөй калды, болсо да чанда гана кезигет. Азыркылар “Боорум ой, боорум ой!”, “Эми кайдан көрөм ой!”, “Абам ооо, (энем ооо, бөлөм, таятам, таекем ооо)!” деген сыяктуу сөздөрдү кошуп коюшат. Ал эми жакын адамдары “кубатым, жөлөгүм, медегим” сыяктуу сөздөрдү кошуп үч-төрт куплет айткандары да бар.

Батачылар үйдүн жанына келишип өкүрүп жатканда, ошол жерге атайын коюлган адамдар өкүргөндөрдү токтотуп орундуктарга

⁴³ Манас. С. Каралаевдин варианты б-ча. Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев. Бишкек: Турар, 2010, 945-бет.

отургузушат. Үйдүн жанында олтургандар да басылгандан кийин, бардыгы “Кудай рахматы кылсын, түбү кайыр болсун”, “Арты кайырлуу болсун” – сыяктуу сөздөрдү айтышып бата кылышат. Андан кийин орундарынан туруп барышып, азалууларга көңүл айтышып, бир сыйра кол берип учурашып чыгат. Сөөктү коюп келгендер да, чогусу менен үйгө келип өкүрүп түшүшөт, өкүргөндө да мурдагыдан үнүн бийик чыгарышып, ызы-чуу салып боз үйдүн жанында өбөктөп турушат. Эң жакын адамдар боз үйдүн ичине киришип кошок кошуп ыйлап олтургандар менен бир сыйра учурашып чыгышат. Бардыгы ыйлап-сыктап басылгандан кийин, молдолор же куран аяттарын билген адамдар тилабат кылышат. Алыс-жакындан келгендер азалуулар менен коштошуп, үйлөрүнө тарашат.

Маркумдун *кыркы* чыкмайынча эң жакын туугандары ошол жерде болушуп, батага келгендердин тазиясын кабыл алып, адам келген сайын эркектери өкүрүшүп, аялдары кошок кошуусун улантышат. Эми батачылардын аягы суюлуп, опур-топур тарагандан кийин кошок айтууга жөндөмдүү аялдар акыл-оюн бир жерге топтоп өзүнүн чыгармычылык жөндөмүнө жараша, узундан-узун саптарды мончоктой тизмектеп, муңдуу үнүн кошуп созгондо, угуп тургандарды терең ойго салып, жашоо турмуштун, өмүр менен өлүмдүн чийеленишкен табышмактарын чечүүгө мажбур кылат. Ар бир адам эртеңби же бүрсүгүнүбү ичер суусу бүтүп, бул дүйнөдөн түбөлүккө көз жумарын, ага да ушундай кошок кошуларын баамдап сезип, бул дүйнө убактылуу экендигине, адам аз гана убакыт жашарына, арабдардын сөзү боюнча “фаний” дүйнөдөн “бакий” дүйнөгө кетерине шек жоктугуна ишенет.

Кыргыз элиндеги “Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр” деген макал сөз өлгөндү узатууда маанилүү болгон *өлүмтүк жыйноо* деген салттан улам келип чыккан. Элде “Эмне, өлүмтүгүңө сактап жатасыңбы?” “Ылайым өлүмтүгүнө буйрусун!” деген жаман сөздөр да ушуга байланыштуу айтылат. Айыл жерлеринде өлүмтүктү негизинен улгайып калган аялдар, карыган кемпирлер сандыктарына сары майдай сакташат. Жылына бир-эки жолу сандыгын ачып

ичиндеги буюмдарды күнгө жайып, кыз-келиндерине көрсөтүп, кимге кайсынысын берүү керек экендигин алдын ала дайындап, кайра жакшынакай кылып тактап салып коюшат (387-беттеги сүрөттү караңыз). Менин 85 жаштагы чоң кайын энем Сыдыкова Анаш тирүүсүндө өзүнүн таңылчактарда сакталган өлүмтүгүн мага көрсөтүп, анан жоолуктарынын арасынан эң чоң ак жоолугун мага, небере келинине тирүүмдө эле салып коёюн деп, башыма батасын берип салып койгон.

Өлүмтүк деген – ошол адам өлгөндө сөөгүн жууган адамдарга⁴⁴ ыраазычылык катары берилүүчү жаңы кийимдер жана буюмдар. Колунда бар, кадыр-барктуу эркек же аял болсо тогуз же он үч сыйрага чейин кийим-кече боз үйдүн керегесинин башына кыдырата кыздын себиндей кылып илип коюшат. Өлүмтүк кийимдердин саны 5, 7, 9, 11, 13, 15 сыйра болуп так санда коюлат. Батага келгендер, айрыкча боз үйгө кирген аялдар жаңы келген келиндин себин көргөндөй илинген өлүмтүк кийимдерге көз жүгүртүп, эмнеси бар экен, кандай экен, канча сыйра экен деп карашып, баа беришип, сөз кылышат. Бир сыйра өлүмтүк кийимге: эркек болсо, калпак же тебетей, чапан же тон, көйнөк, маасы; аял киши болсо, чоң жоолук, пальто, жемпир, көйнөк же эндей баалуу кездеме жана маасы. Мындан сырткары, чайнек, пияла, чачык сыяктуу үй-тиричилик буюмдары да берилет. Анан аламан элге көп жерлерде *жыртыш* деп кездеменин чакан кесиндилерин таратылып берилет жана аял киши болсо, мисалы Аксыда, жүз аарчы, кол чачык, туткуч да берилет. Абдан карып өлгөн адамдын жыртышын биз да ошонун жашына жетели деп эл ырымдап алышат. Илгери, жаңы келген келин да көшөгөнүн артында отуруп, аны көргөнү келген кайын сиңди, кайын эжелерине, абысындарына өзү менен кошо алып келген, өзү тиккен жүз аарчы, атыр, самын сыяктууларды белек катары берчү. Мен өзүм буга 1980-жылдары келин болуп келген жеңелеримдин тойлорунда күбө болгон элем.

⁴⁴ Сөөктү анын жакын адамдары жууп кепиндейт. Мисалы, Аксы аймагында аял киши болсо, сөзсүз төркүнү жактан эжеси же сиңдиси, же атасынын эже-карындаштары, кээде жеңеси сөөккө түшөт, жууп кепиндейт. Аксы жергесинде маркумдун куда-кудагыйларынан да сөзсүз көшөгөсүн кармаганга кошушат.

Байыркы доорлордон бери кыргыз өз өлүгүн, тактап айтканда өз сөөгүн башка жерге, бөтөн журтка таштабай, өз Ата Журтуна алып келип жерге бергендиги тарыхый даректерден маалым. Илгерки жоокерчилик замандарда бирөө жарым алыскы жерлерде, чабыштарда, жортуулдарда курман болсо, анын сөөгүн өз мекенине жеткиришкен, айрым учурларда өлүктүн этин шылып алып, ичеги кардын оодарып салып, сөөгүн ат-төөлөргө жүктөп келип урмат-сый менен жерге беришкен. “Манас” эпосундагы Каныкейдин Манастын сөөгүн аздектеп эч кимге көрсөтпөй жашыруун жерге көмгөнүнүн сүрөттөлүшүндө “Кылыч менен кырдырып, кымыз менен жуудуруп” деген сөз мына ушул байыркы көчмөн кыргыздардын сөөк коюу адатынан кабар берип турат. Бул салт азыркы мезгилге чейин уланып, чет өлкөлөрдө мигрант болуп көз жумгандардын да ар кандай кыйынчылыктарга карабастан, алардын сөөгү мейли Россиядан, мейли Казакстандан же Кытайдан болсун өз мекенине алып келинип жерге коюлуп жатат.

Кыргыздарда өлгөн адамдын зыйнаты, анын арбагын ыраазы кылуу – *аш берүү* салты менен жыйынтыкталат. Ашты негизи бир жылдан кийин же качан шарты келген учурда, беш-он жылдан кийин, айрым учурда жыйырма жылдан кийин деле берсе болот. Ата-эненин ашын берүү эркек балдарынын милдети болгондуктан, айрым учурларды эркек баласы жок болсо, карыган атасы же энеси өз ашын тирүүсүндө эле берип коюшкан учурлар да кездешпей койбойт. Мына ушунун өзү эле кыргызда өлгөндүн ашын берүү абдан маанилүү экенин айгинелеп турат. Карыган, 80-90 жашка чыгып өлгөн адамдардын ашы, айрыкча элге эмгеги сиңген, бай, кадыр-барктуу кишилердин ашы той катары өтүп, Көкөтөйдүн ашындай болуп ар кандай ат оюндары, улак, байге, эр эңиш, күрөш менен коштолуп, жеңүүчүлөргө кадимкидей байгелер сайылат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздар маркумду акыркы сапарга узатууда байыртан келаткан каада-салттары менен бирге мусулманчылык, орус жана европалыктардын адат-эрежелерин эриш-аркак колдонуп келет. Эл арасында “Кыргыздар кыргыз болуп төрөлүп, орус болуп жашап, араб болуп көмүлөт” – деген сөз бекеринен чыкпаган.

“Өлгөндүн баркы кетти, кошок айткан эч ким жок...”

Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарында респонденттер кошоктор жылдан-жылга айтылбай унутулуп, өлгөн адамды эч ким мурункудай барктап, эркектер өбөктөп өкүрүп, аялдар кошок кошуп узатпай жатканын айтып кейишип, илгери, мындан 30-40 жыл мурун кандай эле азыр кандай болуп жатканы тууралуу, салттын мааниси жоголуп баратканына кабатырланып жатышты. Албетте, буга бир нече ички жана сырткы маданий, саясий жана диний факторлор себеп болууда. Бул факторлор жөнүндө китептин жыйынтыктоо бөлүгүнөн окуй аласыздар. Алгач респонденттердин жеке ой-пикирлерине жана байкоолоруна орун берели:

Сакабекова Анарбүбү (Миң-Булак айылы, Кара-Буура р-ну):

“Азыр кошок айткан эч ким жок. Мисалы үчүн, алтымыштагы аял өлдү. Мен барып жаман көрүндүм сүйлөп: “Айланайын, өлгөндүн кадыры кетти го! Эмне балээсиңер? Уу-уу-уу! Ушу болобу?! ...

Менин Дамир деген үкөмдүн атасы өткөндө улуу балам 1956-жылы боюмда бар эле. Анан ал убакта машина жок да, ат араба менен келатабыз. Мен ыйлап келатсам, чоң кайын энемин абысыны бар эле: “Эй, карышкырча улубай, Өрнөккө жеткенче менин айтканымды жатта! – деди. Анан ошонун айтканын үч-төрт куплетин жаттап алдым. Анан мен “Обонум жок да” – десем, “Ырдайсың го, ошого окшотуп айта бер!” – деди. “Эмне ушуну эле кайталай беремби?” – десем, “Анда эмне, акын болсоң өзүң чыгарып айта бер” – деди. Азыр ошол айтканымды эстей албай жатам да... Ошондо тиги кишинин айткандарына окшотуп өзүм да чыгара баштадым.

Ал убакта үч жылдан кийин ашын берчү эле. Үч жылга чейин үч маал ары карап отуруп ыйлачу элек. Аялы, тестияр кызы болсо кызы, энеси отуруп алышып үч маал ыйлаар эле. Азыр кыркын 20 күндө эле чыгарып коюп жатышат. Өлгөндүн кадыры таза кетип калды. Ошентип барган жерге жаман көрүнөм. Билбесе, мага окшогондор бир эки ооз бир дека айтып бересиң да, ошону айтыш керек да...”

Чыныбаева Фарида (Талас шаары):

“Элдик каада-салттын, кошоктун тарбиялык мааниси бар. Басып өткөн жолун, өткөн өмүрүн, акыретте тынч жатышын кошуп айтат. Бирок, эл ушул салтты жакшы колдоп улантып кеталбай жатыры. Кошок кошпо, ыйлаба дегендер да көбөйүп кетти. Эти муздай электе көмүп салалы дегендер дагы чыкты. Эрте көмгөн бул араптардын салты да, анткени Аравияда ысык, чөл жер, өлүктүн денеси жыттанып кетиши мүмкүн. А биздин Кыргызстан салкын жер, өлгөндүн сыйын, зыйнатын кылып, алыстагы бала-чакасынын келишин күтөт... Илгери, бүгүнкүдөй транспорт жок, ат менен келишчү... Менин чоң энем Айша деген кошокчу аял болгон экен. Берендин элине тийген экен. Атасы кайтыш болгондо Тай-Жорго деген ашуудан баштап аттын басыгы менен кошок кошуп келген экен. Орто-Токойдун төрүнө барганча атасын кошуп барыптыр, анан бир айтканын экинчи кайталабаптыр. Абысындары, кайын агалары, кайын инилери, абышкасы кошо жандап бараткан экен, ошону аябай аңыз кылып айтышчу...”

Ибраева Асылкан (Будалык айылы, Алай р-ну):

“Кошок башта кошулчу эле, эки жылдан бери азайып калды. Молдолор ый болбосун деп кысым берип жатат. Кичине эле тобуш (добуш) бергенинде эле, болду эле болду, басыл эле басыл деп. Анан былтыркы өткөн акама жайына (мүрзөсүнө) келдик эстелигин койгону. Илгери жайына келгенде тобуш кылып ыйлайт эле. Тобуш кылып ыйлайын деп барганымда болду эле болду, мындай болбойт, болду эле болду дейт жанымдагылар. Өзү ичиң мыняктан жык толуп барса, кандай болот!? Болду, токтот! – дейт. Мен болбой койдум. Болбодум, мине кылайын анан:

Көрөйүн деп мен келсем,
Көмүскөдөй жер экен,
Көрсөтпөгөн эл экен.
Сурайын деп мен келсем,
Сур булуттай жер экен,
Суратпаган эл экен

– деп эле кошуп кирдим. Анан болду эле болду деп бир экөвү мыняктан тартты эле, болбой эле кошо бердим:

Бозоргон шактын алдынан,
Боз торгой учат жол салып.
Боз топурак астынан,
Канетип көрөм кол салып.

Кара бир шактын астынан,
Карчыга учат жол салып.
Карайган жайдын астынан,
Канетип көрөм кол салып

– деп, болбой койдум. Анан болбойт экен деп колду шилтеп басып кетти. Карасам, бир эле мен калыпмын, бардыгын тургузуп кетип калыптыр. Мен дагы өз билгенимди коё бербейт элем да. Өзү өлгөндө айткан кошок бир бөлөк, анан жайына барганда бир бөлөк кошок айтылат да.... Биз жакта аялдар жайына жылдыгында барат эстелик койгондо... Илгери аттын үстүндө жайына жеткиче кошуп барат эле. Анан көгүң түшкүчө (аза көйнөк) эл жайлоого көчкөндө үйүнөн атты минип ошол жайдан (мүрзөдөн) өтүп кеткиче товуш кылып жоктоп барат эле. Азыр ого окшогон салттарды жыйыштырып жатат...

Анан азыр өлүмгө мал союлбасын деп атпайбы. Онун ата-энеси атактуу болсо, элди-журтту кыдырган таанымал киши болсо, дос-жарлары келет, канча бала-чакасы, кыз-кыркыны болсо, ошончо карындаш-уругу, кайын-журту бүтүн келет. Анан ошондой жакшы кишиден бир чайнек чайды ичип эле кете бербейт да. Сөзсүз союш союлуш керек. Атасы эмне жакшылык көрсө, келгендер ошону көрүп кетиш керек... Анан менин акама да сойдурбайбыз дешти. Өзү кызматта иштеген киши болсо, сөз угабыз жогор жактан деп. Мен жооп беремин дедим. Шайымбектин байлаган бээси бар эле, ошону алып барып туруп сойдурдум. Анан бир маалда Сагынбай кирди, эже, бу кишинин аты таанылып калды эле, бир бээнин эти жетпей калат деди. Бир кунаажын кошуп сойгула дедим. Кийин жылдыгында деле ошондой кылдык. Анан аким келбей коёт кокуй, ондой болот, мындай болот дешти. Айласыздан аким келди...

Мурун биз кыркын 37-38-күнү белгилечү элек. Эки-үч жылдан бери күнү-түнүн эсептеп 20 күндө эле чыгарып жатат. Элдин баары тентип иш деп кетип жатпайбы. Анан да кызым же балам алыска кетип жатат деп кыркын да биринчи пайшамбалигине кошуп өткөрүп коюп жатат. **Анан мен ойлойм, биз өтүп кеткенден кийин ушулардын баары жоюлуп кетет окшойт дейм да.** Бир кыркына же бир пайшамбалигине чыдайт окшойт. Бирардари⁴⁵ жылдыкка жетпей эле көк көйнөктү чечтирип коюп жатат. **Негизи, илгерки ата-бабалардын салтын урунуп, кармап жүргөн жакшы. Кыздар, балдар ата-эненин, бир туугандын кадырына жетиш керек да. Анан бир базардан кийин же кырк күндөн кийин эле унутуп калса, эрте эле ак көйнөк кийгизип, товуш кылдырбай койсо, унутканы ошо да. Көк көйнөк кийип көк оромол салынып турсаң эстейсиң...**

Мурзакулова Таттихан (Сары-Могол айылы, Алай р-ну):

“Бизде аялдар чоң жоолукту бош таштап, бетин көрсөтпөйт, жүз аарчыны бетиге басып ыйлайт. Улам батачы келген сайын кошок айтабыз. Негизи ислам дининде айтпаш керек экен, бизде болсо айтышыбыз керек. Азыр деле айтпагыла, өлүккө жабыр келтиресиңер деп жатат. Көктү дагы мурун жылына чейин кийчү эле да, азыр болсо бир, эки айдан кийин эле чечтирип салып жатат, себеби көк, кара кийим өлгөн адамды кайра баса берет, андан көрө куран окуп бата кылгыла дейт... Биздин эл мусулмангерчиликке абдан жакшы, бекем. Өлүктү диндин, шарияттын жолунда узатат. Өлгөн жерде такыр ичкилик ичилбейт. Ичкен адамды өлүк турган үйгө, мурданын (мүрзө) башыга жолотпойт. Өлүктү өлгөн күнү эле коёбуз, жайы (көрү) даяр болсо дароо эле коёбуз. Эртең менен өлсө, түштөн кийин коюп коёбуз, көп сактабайбыз... Салт боюнча кара ашына чоң мал союлат, бирок чоң мал союзбасын деп акимчилик буйрук берген. Ошонун негизинде, колунда бары соёт, колунда жогу эки-үч кой союп коёт. Кыркын он күндүн аралыгында эле өткөрөбүз, а тиги айылдагылар болсо, кырк күндөн кийин чыгарышат. Анан бизде азалуулар көк кийет, жесирге кара жаппайт. Жашыл жоолук, кара гүлдүү жоолук салат. Азага кыздарына аппак жоолук салат.”

⁴⁵ Бирардари – кээ бирлери.

Мыйматова Турдухан⁴⁶ (Сары-Могол айылы, Алай р-ну):

“Талды-Сууда (Алай р-ну) күйөөсү өтсө чачын жазып коёт экен. Бизде андай эмес. Бизде даватка чыккан молдолор көбөйдү. Ислам дини күч алгандан бери, кыркын да зарыктырбай тез эле өткөрүп жатат. Жылыны деле жылына жеткирбей өткөрүп салып жатат. Талды-Суулуктар жылына жеткирип берет. Алар буларга (молдолорго) баш ийишпейт. Анан өлүктүн жанында сөзсүз жакын адамы жүрөт, себеби өлүк зыркырайт экен да мени секиндик (акырындык) менен кармаса, жерге секин койсо деп. Анан жаназа окулгуча кулагы ачык болот экен, ого чейин баарын угуп, билип жатат экен. Ассалату жаназа дегенде кулагы жабылат экен... Мен да азыр беш убак намаз окуйм... Эки эле кызбыз, сиңдим сегиз жаш кичүү. Атамдын балдары турбай жүрүп төрөлгөн экем. Түшүмө атам көп кирет, анан түшүндө өлүктүн сага бир нерсе бергени жакшы экен, алганы жаман болот экен. Анан арбагы колдогону ошол экен, бирок куран окуганда арбагы колдосун деп айтпаш керек экен, Алладан гана тилеш керек экен. Арбак дагы Алланын колдоосуна муктаж да. Биз тирүүлөр арбакты куран окуп гана колдой алат экенбиз, окуган кураныбыз аларга азык болот экен... Даватчылар Бишкектен, Ысык-Көлдөн бери келишет. Бир жылы мен үйүмдө “мастура жамаат” алгам, үч күн даватчыларды кабыл алып... Илгери атеист заманда мүрдөгө коргондоп бир белгилерди койчубуз, азыр запрещен. Гөр бара-бара түшүп, жоголуп кетиш керек экен, ата-энеңдин гөрүн да тааныбай калышың керек экен. Илгери, атеист заманда топоздун куйругун белги катары илчү экен, себеби ал чирибейт да. Азыр ал эмес таш да койбойт. Жайын казганда эмне чыкса, ташпы, кумбу, ошону гана коёт. Башка жактарда эстелигин тургузуп, аты-жөнүн жазып, сүрөтүн коёт ко, бизде андай кылбайбыз. Чоң-Алайдын салты бизге окшош...”

Касымова Бузара (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну):

“Илгери биз бала кезде жайлоого көчкөн мезгилде аялдар журтка жеткиче өлгөн кишинин атак-даңкын айтып кошуп барчу эле.

⁴⁶ Мыйматова Турдухан Сары-Могол айыл өкмөтүн 2008–2012-жылдары жетектеген жана айылдагы кадыр-барктуу аялдардын бири болуп саналат.

Азыр молдолор кошок кошпогула, катуу үн чыгарып ыйлабагыла, ыйласаңар ошол өлгөн адамга жабыр күчтүү болот деп мурдагыдай кылбай калышты. Илгерки молдолор дин жагынан сабатсыз болгон, элге жакшы жеткизип айта алган эмес дейт. Азыркы молдолор сабаттуу, бар жокту курандан которуп анан айтып атабыз деп жатышат. Бирок, баары бир салтты кылабыз өлгөнгө. Мисалы, менин жолдошум өткөндө кошок кошком. Менин күйөөм жалгыз уул болгон, апасы артында калган, эң кичинекей балам үч жашар эле, Мамашарип аты...”

Аканова Кадыкүл (Миязды айылы, Алай р-ну):

“Эми дин жагында “ээ”, “уу” деп ыйлаган Аллага жакпайт экен. Алла ичинен пыкылдап ыйласа жакшы көрөт экен. Анан “ээ, уу, атам, энем!” – деп ыйлаганды Мухамбет пайгамбарыбыз да кабыл алган эмес экен да. Анан менин балдарым да айтып жатат тиригимде эле: “Апа, капа болбо, биз үн чыгарып ыйлабайбыз, пык-пык этип ыйлайбыз. Азыртан эле уруксат бериң, биздин намаз окуганыбыз каякта калат, апа. Аллага гүнакар (күнөөкөр) болобуз. Атам өлсө деле, элдей бакырып, өкүрүп таякты таянып алып ыйлабайбыз, таяк менен ыйлаган кудайды көзгө сайгандай болот экен. Анан бирок кошогуңарды кошуп ыйлай бергиле, ал өлгөн өлүктүн абийири” – дейт...

Бизде азыр деле эри өлгөн же апасы өлгөн катын болобу жайлоого жеткиче же түшкүчө ыйлайбыз. Бизде азасы ачылгыча ат менен жайлоого жеткиче ыйлайт. Өлгөн өлүк каерде калат, сыйы жоголуп атпайбы! Бизде ыйлап келген адамды жөө жетелеп барат (боз үйгө)...

Анан азыр көк кийгенди дагы айың кылып алыптыр. Жөнөкөйдө кара көйнөк, юбкаларды кийип эле жүрүшөт. Анан мен айтам: “Биз тирикпиз го, мындай эле кийбейсиңерби?” – десем, “Азыр современный заман” – дейт. “А майли, майли, биз өлгөндө анда аппак эле көйнөк кийгиле” – дейм... Илгери биздин убакта, 1940-жылдары, 1949-жылы атамды согуштан өлдү деп угузган. Мен 11 жашта элем. Ушуга апам мени тетири каратып отургузуп, нанды жаныма коюп, кагазды башыма коюп үйрөткөн: “Саарга чейин үйрөнбөсөң соргок болосуң, эки эле ооз сөз”. Анан саарга чейин кайта-кайта айтып, тамтаңдап ыйлаганбыз.

3-4-класста окуган кызмын. Үч жыл көк көйнөк кийгенбиз. Азыр антпейт, үч эле күндө кыркын өткөрүп атпайбы! 4-класста окуган кыздар балаани көк көйнөк кийеби?! Ыйлабайт дагы...”

Пазылова Карамат (Миязды айылы, Алай р-ну): “Менин күйөөмүн өлгөнүнө 12 жыл болду. Күйөөмүн азасы ачылгыча мен Гүлчөгө басып барбагам, эч жакка чыкпагам. 12 жылдын ичинде көп нерсе өзгөрүп кетти...”

Көккөзова Кайыр (Нарын шаары):

“Биздин Нарында илгеркидей эле салт-санаа сакталып келатат. Өлгөнгө кошпой коюга болбойт. Кыздары билбесе, билген энелери, жеңелери жазып берип коштурат, “жөө ыйлабагыла, айткыла” – деп. Кантип эле биротоло кетип жаткан кишиге эч деме дебей коёсуң?!... Жаштар ыймандуу болуп дин жолунда жүргөнүнө сүйүнөбүз, бирок, өлгөндүн сыйнатын кыска кылып коюп жатат. Өлгөндө ыйлап сыйнатын кылбаса, той беле анан?!... Томсортуп койбогула, үн чыгаргыла, уңулдап ыйлабагыла, эки ооз болсо да кошок кошкула, ботом! Баягынын кыздары ыйлады дегенге жакшы дешет. Чындыгында “үү-үү” деп кайра эле туруп кеткен болбойт... Молдолор “Өлгөн кайра келбейт, сабыр, кайрат кылгыла, куран окугула. Өлбөй калчу жан барбы, өлүм ак, ал маркумду кыйнабагыла” – деп айтышат...”

Алыбекова Жамийла (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну):

“Илгеркилер жөө ыйлабагыла, кошок айтып ыйлагыла дечү. Балам өзүң ойлочу. Азбы-көппү, жарыкчылыкта жашады да, анан кошок адам кетип баратканда акыркы коштошуусу да, арман деп коёт...”

Эшалиева Акиш (Жаңы-Талап айылы, Аксы р-ну):

“1992-жылы мени Акаевтин курултайына алып барышты. Акаевтин чогулушунда ардагерлер менен жолуктум. Акаев менен түшкөн сүрөтүм да бар, сыйлыктарым бар. Анан мен кыздарыма айтам мен өлгөндө:

Ак үйүн тигип даңкайтып,
Апаке Бишкек барганы.
Кол эмгектен сыйланып,
Баалуу сыйлык алганы.

– деп ыйлагыла, эч болбосо бир нускамы айтып калгыла деп кыздары-
ма үйрөтөм.

Учкан бир куштан үлгү алган,
Үлгүгө салбай тон бычкан.
Кеткен бир куштан кеп алган,
Кеңешке салбай тон бычкан.

– деп айткыла! Жакшы эле болчумун, айтканыңардай эле бар болчу-
мун деп коём...”

Тойчубекова Апизахан (Мазар айылы, Аксы р-ну):

“Эми биз улгайып бараткан үчүнбү, байкап отурсак, эл эски салтты кармабай бара жатышат да. Ыйласа-ыйлайт, ыйлабаса жок. Анан карасын кийип алып деле базарга түшүп наркы берки болот. Ата-бабанын салты четтеп бара жаткандай, болбосо бизден мурункулар адегенде кара кийип, анан кийин көк кийип, анан үчүнчү жылга барып ак кийчү. О кокуй, карасын алыптыр деп көгүн кийгизчү, анан көгүн түшүргөндөн кийин ак кийгизип... Азыр карасын деле кийсе кийет, кийбесе жок. Ошону карап бизден улгайган адамдар айтышат да, бул өлүмдүн деле кадыр-баркы кетип калды, өлүм өлүмдөй деле болбой калды...”

Масалбекова Гүзер (Кош-Дөбө айылы, Аксы р-ну):

“Чалым 21 жашымда эле өлүп калды. Айылыбызда бир кошокчу бар эле, ошол түнү-күнү мени менен отуруп ыйлап, мага үйрөтүп, караны жамынтып, атка учкаштырып алып мүрзөгө алып барчу эле. Ошо катын менин алдыма отуруп айтчу эле, аны ээрчип мен айтып ыйлачу элем. Азыркылар антпейт, аза деле күтпөйт, илгери караны үч жыл кийчү элек. Азыр тогуз айда жылын берип коёт. Эри өлгөндөр

шолоктоп эле ыйлап отура берет. Азыр кошкон, күйгөн адам жок. Кайын атам рахматы айтчу эле: “Бир жакка батага барганда мен да бир күнү ушундай боломун” – деп, өзүңөрдү ордуна коюп ыйлагыла дечү эле.

Гүзер эненин кызы:

“Булар, илгеркилер карыга башка, жашка башка, аялга башка ыйлайт. Азыр антип ыйлаган адам жок. Бир эки ооз таап ыйлап жатсаң “Болду, болду, койгула!” – деп токтотуп коёт. Эркеги келип куран окуп жиберет, анан токтоп калат, ошону менен бул жок болуп кетип жатат. Илгери кемпирлер жаштарга ыйлабасаңар минеге барасыңар? Ыйлагыла! дечү эле. Анан чоңдор өлгөндө кошокчуларды алып барып микрофон коюп койчу эле. Азыр молдолор ыйласаңар күнөөгө батасыңар деп айттырбайт...”

Чанчарова Токтокан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну):

“Мусулманчылыкта кирип эле куран окушуп, токтоткула, кулагына куран кирсин дешип айттырбай жатат. Мурдаракта болсо көпкө чейин кошуп ыйлашчу. Ала-Буканын нары жагында Көк-Серек деген айыл бар. Мен да ал жакка батага барганда, нары карап отуруп кошуп ыйлашым керек. Анан көңүл айтып алдынан өтүп, башын кучактап, кошо кошушуп... Азыркылар, мисалы биздин Майда барганда эч кошуп ыйлабайт. Отургандарга колунун учун берип эле учурашып чыгып кете берет. Эң жакындары гана ыйлап отурушат. Мурда жакындары эмес, айылдаш болсо да кошуп ыйлашкан да. Көк-Серекте ошондой дагы эле. Кирген киши кошуп ыйлап, анан кийин учурашат...”

Кайыпова Анипа (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну):

“Өлгөн жерде кээ бирлер мисирейип эле отура беришет ко. Анан кошок кошуп ыйлабаса кемпирлер урушат “Ырың болбосо ыйың жокпу, мындай башын кучактап ыйлап койбойсуңбу!” – деп...”

Касымова Анара (Шекер айылы, Кара-Буура р-ну):

“Күйөөм өлгөндө молдолор айт күнү коюлса бейишке чыгат деп эртеси эле койдуруп салды бир күн түнөтүп. Ошол, анан оозубуздан

алдыргандай болуп эле отуруп калдык. Боз үй деле тигилбей калды, биздин эки этаж жакшы үйүбүз болгон, анан жетим жүрүп кыйналып кысталып салды эле, өлүгү өзүнүн үйүнөн чыксын деп, үйгө эле жаткырдык...”

Адиева Шейшекан (Кызыл-Туу айылы, Тоң р-ну):

“Илгери өлгөнгө кошок айттырып, салтанат менен, зыйнатын кылып узатчу экен. Адам бир кеткенден кийин кайра келбейт да. Кийинки убактарда эптеп эле көмө коюп, орустай болуп же ыйлаган киши жок, кыз-келиндер бетин басып алып үү-үү деп коёт. Болду, эчтеке жок, жымжырт, туз куйгандай болуп калат да. Анан бусурман болгондон кийин бул (кошок кошкон) жакшы эле салт экен.⁴⁷

Көп жерге кошок айттым, балам. Каалагандар машине менен алып барат, кайра жеткирип коёт. Бала-бакыра жакшы болсо, кыз-кыркын жакшы болсо, өлгөнгө деле зыйнат керек экен. Түбөлүк кетип жатпайбы, келбейт да кайра. Ата-энеси ушунча балдарды жаратып, төрөп, багып, чоңойтуп, анан кеткенде жымжырт болуп калса, жаман экен. Жакшылап узатуу керек экен. Мен балдарыма айтып отурам “Ай, мен көп жерге коштум, көр жердин көйнөгүн кийип, чапанын жамындым, мен өлсөм мага да кошокчу таап алып келип ушинтип коштургула, менин акымдан кутулгула!” Чын эле көп жерден ичтим, алдым, жедим, анын баарын кайра бериш керек да...

Азыркы жаңы чыккан молдолор такыр ыйлабагыла дейт. Кантип ыйлабайбыз ай! “Унчукпагыла” – дейт. Эмнеге унчукпайбыз!? Бир киши кетип жатса, ыйлабай анан күлөбүзбү, сүйүнөбүзбү?! Мурун сөөк чыгардан мурунураак элдин баары эркек аялы менен тегеренип отурат, тышка үстөл койчу. Эми акыркы жайына узатуу болот да. Анан ар кимди өзүнө жараша кылып кошчубуз. Анан көмгөнү алып кетчү. Эми бул жорук акыркы жылдары жоюлгансып баратат. Азыр чанда эле колунда бар адамдар, балдар-кыздары мыкты болсо, жеңил-жеңил эле айттыра коюп жатат. Мурда өлүктү үч күн түнөтчү, азыр болсо эртең

⁴⁷ Карапайым эл мусулманчылык эрежелери менен кыргыздын каада-салттарын так ажыратып айырмалай албайт, аларды бири-бирине карама-каршы койбойт. Бул кыргыз маданиятындагы дин менен салттын табийгый айкалышын далилдеп турат.

менен өлүп калса баары даяр болсо кечке чейин коюп коёт...” *Келини кошумчалайт*: “Келгениме он жыл болду, бир эле жолу көрдүм кошок айтылганын айылда. Чанда эле айтылып калды. Биз жакта Балыкчы тарапта такыр эле айтылбай калды ар кошкон эл болуп орус, немис...”

Бакиева Менера (Жалгыз-Өрүк айылы, Жети-Өгүз р-ну):

“86га чыгып өлгөн акылман кайын энем бар эле. Илгеркинин кишиси болчу да айылды башкарган. Ал улгайып калган аялдарды урушчу: “Улгайып калганыңарды билбейсиңерби?! Өлүктүн сыйы да болот, ыйы да болот. Алдыңарга бирөөнү салып алып, артынан он бешиңер чуркайсыңар. Ырды деле жаттап алып атпайсыңарбы, ошондой кылып бир эки ооз кошокту деле жаттап алгыла эл айтып жатканда” дечү. Кайын энем оозунда кеби бар, сыныктарды кармаган киши эле. Азыр көп эле жерге өлгөнгө барганда көрөм, мен курактуу аялдар (45-50 жаштагылар) кошокту айтпайт. Менден улуу курактагылар деле, тойго келгендей болуп сынап отурушат, мелтиреп.”

Бошкочева Сакиш (Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну):

“Азыр сөөк чыкканда молдолор ыйлатпай коюп жатат. Келгенде ыйлаганды, өкүргөндү токтотуп куран окуйт. Салт боюнча кыздары ыйлаш керек. Мурда чоң молдолор барында деле ыйлачу. Эч ким ыйлабаса боз ала эле болуп калат экен. Өзүң айткандай, өлгөндүн деле сыйы болот да...”

Жанында отурган абышкасы: “Кошок кошуш керек. Азыр заманга жараша салт бузулуп жатат. Жаш кезде сөөктү боз үйдүн ичинен алып чыгып жатканда аялдардын кошогун укчубуз да.”

Дыйканбаева Сайна (Казыбек айылы, Ат-Башы р-ну):

“Илгери кошокчуну бир айылдан бир айылга алып келип, боз үйдө коштурчу экен, анан ага чапанын жаап ыроолочу турбайбы. Азыр андай жок да. Кайра “Тиги кошокчу болуп жинди болуп калыптыр, тилемчи, кудайчы болуп калыптыр, ага кошок сонун көрүнөт го” – дейт.

Мухтар Өмүракунов⁴⁸ өлгөндө кошок коштурбай, эркектерди да өкүртпөй койбодубу. Алардын үй-бүлөсү ажыга барып келишкен. Өлүктү коюп келгенде элдер өкүрбөй, анан аттуу-баштуу кишилер айтыптыр: “Биз эт жегени келдик беле? Атасынын оозун урайын, кошпосо кошпосун, биз дүңгүрөтүп өкүрүп барабыз!” – деп, өкүрүп келишиптир. Алардан башка бир адам өкүргөн жок дешти.

Мен ойлоп атам ошондо, мунун энеси кандай чыдамдуу, жүрөгү тим эле бек экен деп атам. Мен бул жакта туруп ичим сыздап жаман болдум ал балага. Андай жигитке кыз-келиндер ыйлап, боорун мыкчып өкүрүп туруш керек эле да. Кандай жигит эле ал?! Ушинтип кошоктун баркы таптакыр кетип жатпайбы?! Эл нааразы болуп абдан жаман болду дейт. Эл тимеле көп дейт. Анан андай жерде жигиттер өкүрүп, боздоп, боз үйдөн кошокчу кошуп туруш керек эле да... Керек болсо кошокчуну жалдап келип микрофонду коюп койбойбу! Атаң көрү! Өлгөндүн деле азыр баркы кетип калган окшойт... Кечээ да бул жакта бир жаш бала өлүп барсак, жымжырт. Менимче бул ар кимдин эле өзүнөн, эмесе балаңа ыйлаба, күйбө деп ким тыя алат? Эч кимдин акысы жок да. Өлүктүн ээси өзү билиш керек да.”

Тумаева Бүбүш (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну):

“Азыр кошок кошкон деле эч ким жок. Анан баары беттеринен өөп чыгат, беттеринен өөп чыкпай эле койсо! Илгери, кары, жаш болсо кыздары: “Айланайын энеке ай, айланайын атаке ай, эмне шаштың, дүкөнүм энеке, базарым энеке?! – деп зыркырап отуруп кошчу эле. Азыр баласы деле, кызы деле дымырап отурат, эчтеке деп айтпайт. Кыргыздын салтын жаман жоготуп баратабыз, балам. Ошондуктан колдон келишинче салтты жыйнап топтогула. Эң жакша идея экен!”

Ашымканова Рапия (Саруу айылы, Жети-Өгүз р-ну):

“Көп жерлерде өлгөндү торпок көмгөндөй кылып эле үн чыгарбай эле көөмп коюп жатышат. Мен эки-үч жерге барып жаман түңүлдүм,

⁴⁸ “Замандаш” партиясынынын негиздөөчүсү жана төрагасы. Ат-Башы районунда туулган. Анын өлүк денеси 2011-жылы 30-апрелде Кубада Атлантика океанынын жээгинен табылган.

же боз үйдөн ичинен чыккан үн сөз жок, же тыштан тыңыраак өкүргөн эч ким жок, торпок көмгөн сыяктуу болуп калат экен. Азыр молдолор да адашып атпайбы, бирок ошол адашкан молдолор айланып келип акырын кайра көнүп жатышат, туура эмес жолго кеткенин түшүнүп жатышат. Биз деле намаз окуйбуз беш маал, ата-баба салтын карманыш керек экен баары бир...”

Акматалиева Жамал (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну):

“Азыркылар кошок айтпай деле калды. Мисалы, мен 50дөмүн, мен курактуу аялдар тостоюп эле отуруп чыгып кетебиз. Улуу муундагылар эле бир аз айтпаса. 15-20 жылдан бери кошок деле айтылбай калды, жөн эле барып өбүшүп коёт...”

Сатарова Бегимбүбү (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну):

“Азыркылар эшиктен келип басып жыгылып ыйлап калат, өлүктүн шаанисин кылыш керек да...”

Ырысалиева Сабира (Көк-Кашат айылы, Талас р-ну):

“Азыркылар үү-үү дегенден башканы билбейт, илгеркидей кошок айткан эч ким жок.”

Куланбаева Бейшегүл (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну):

“Бир жылдары жаш молдо балдар кошокту айттырбай коюшкан. Ыйлабагыла деп томсортуп койгону жаман көрүнөт экен. Биздин илгерки ата-энелерибиз кармап жүргөн салтты токтотуп койсо, болбойт экен. Элдин баары жаман көрдү ошол үйдүн семьясын. Анан андан кийин кайра баштап киришти. Мисалы, мен өлсөм, кыздарым, келиндерим кошуп ыйлабай койсо, сенчилеп келген киши ыйлайбы?! Э кокуй, кутула албай араң турган турбайбы! – дейт да.”

Жакыпбекова Жакшыкүл (Боо-Терек айылы, Талас р-ну):

“Карылар тартат араны,
Кантишет, аяйт баланы.

Тумакты баса кийинип,
Турса болду карааны

– деп, балдар-келиндерден эчтеке (өкүрүк, кошок) деле чыкпайт азыр. Аман болсун иши кылып...”

Дин менен салттын айкалышы – бул чыныгы дин

Ислам дининин бийик тоолорду мекендеген көчмөн кыргыздардын арасына таралышы жана күнүмдүк жашоо-турмушуна сиңиши бир нече кылымдарды жана тарыхый доорлорду камтыйт. Коомчулукта жана окумуштуулар арасында да “кыргыздар атына эле мусулман, себеби алар исламдын беш парзын аткармак түгүл алардын аттарын толук атап бералбайт, шарияттын эрежелерине баш ийбейт” ж. б. у. с. дооматтуу мүнөздөмөлөр бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Кыргыз элинин ислам динин толук өздөштүрө албаганынын эң башкы себеби алардын 1930-жылдарга чейин көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашаганы болгон. Тоо-ташта көчүп-конуп жүргөн эл туруктуу бир жерге мечит, медреселерди куруп, диний китептерди көтөрүп, күнүмдүк турмушунда жазууну пайдалана алган эмес. Ал эми Орто Азияда мурунтан шаар-кыштарда отурукташып жашап калган өзбек, тажик жана уйгур элдерине ислам дини тезирээк тарап, элдин диний билими тереңирээк болуп, мусулманчылыктын эрежелерин күнүмдүк турмушунда да бекем сактап келишет.

Дагы бир кызык факт – бул түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде “дин” деген сөздүн жоктугу. Бул сөз бизге араб тилинен кирген бөтөн сөз болуп саналат. Бирок бул сөздүн жоктугу ал элдердин ислам динине чейин динсиз эл болгонун айгинелебейт, тескерисинче, алардын байыркы ишеними же дүйнө таанымы дин, өз алдынча институт катары медресе, мечиттерде окулбай, элдин күнүмдүк турмушуна терең сиңип, каада-салтка айланып кеткен деп, Борбордук Азиянын ислам динин изилдеген америкалык окумуштуу Девин Деуиз өзүнүн фундаменталдуу эмгегинде таамай айтып жазат.⁴⁹

⁴⁹ DeWeese, Devin A. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 1994.

Байыркы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин төрт-беш миң жылдык байыркы дини же дүйнө таанымы – Теңирчилик болгон деп, түрк тилдүү мамлекеттердин окумуштуулары жана жазуучулары изилдеп, жазып далилдеп келет. Журналист, илимпоз Чоюн Өмүралиев жана белгилүү коомдук ишмер Дастан Сарыгулов бул теманы көптөн бери изилдеп, бир нече эмгектерди жазып, кыргыз жаштарына өз көчмөн маданиятынын баалуулуктарын сактоого үндөп келет.

Мурун кыргыз каада-салттары менен ислам дининин эрежелери бири-бирин маанилик жактап толуктап, маркумду тиги дүйнөгө сыйурмат менен узатууга жана маркумдун артында калган тирүүлөрдү кайгы-муңдан арылтып, өз жашоосун андан ары улантуусуна шарт түзүп келген. Эгемендүүлүктү алган 1990-жылдардан тарта, көбүнчө сырткы таасирлердин натыйжасында Борбордук Азияда ислам дини кайра жанданып, коомчулуктун бир бөлүгү ыйман жолуна түшүп исламдашып, бир топтору ашкере динчил болуп кетишти. Дин өкүлдөрү кыргыздардын сөөк көмүү салтында мусулманчылыкка жат, туура келбеген жөрөлгөлөрдү жоюуга аракет кылышууда. Акыркы убактарда дин менен салт бири-бирине каршы коюлуп, экөөнүн ортосундагы ажырым күндөн күнгө күчөп, коомдо ар кандай келишпестиктерди жана баш-аламандыктарды жаратууда.

Ислам дини жанданган бери коомчулукта, басма беттеринде жана интернет булактарынын социалдык тармактарында да бул темада кызуу талкуулар байма-бай болуп келет. Тектеш өзбек, казак элдеринде да ислам дини менен кошок кошуп жоктоо сыяктуу элдик каада-салттардын тегерегинде ар кандай пикирлер, талаш-тартыштар жаралып жатканы байкалат. Мисалы, Имандос Каражигит деген казак жараны бир кызыктуу “Жоктау туралы жыр” (Жоктоо тууралуу ыр) деген окуясын мындайча баяндайт (кыскартылган котормосу): Жакында жашы жетимиштен ашкан тайакем мени көрүп “Бери кел!” деп чакырды. Бардым. “Мен өлгөндө жанамамды сен окуйсун” деди. Мен: “Ой, тайаке, элден мурун өлүп алсаңызчы” – деп, күлдүм. Ал үнсүз отурду да: “Эй, жээн, өлгөн адамдын артынан кошок айтып, бейадеп ыйлаган жаман болот деп жазыптыр китепте, ыраспы ошол?” – деди. Мен кары адамдын көңүлүн кыя албай “билбедим” деп кутулдум. Тайакем болсо чырт эткизип бир түкүрдү да: “Жоктоо айтып

ыйлаганды Кудай кабылдабаса, айтпай койсо эл күлсө, жакшылап өлө да албай турган болдук оу” – деп, таягын тыкылдатып узай берди.”⁵⁰

Кыргызстанда жана башка Борбордук Азия өлкөрүндө акыркы жыйырма жылдан бери жүрүп жаткан кайрадан исламдашуу, же болбо-со, ре-исламизация процесси коомчулукта оң жана терс көрүнүштөрдү жаратып, көпчүлүктүн көңүл чордонунда болуп келатат. Кыргызстанда 2013-жылы бул маселе мамлекеттик деңгээлде талкууланып, мамлекет башчы Алмазбек Атамбаев өзү Коргоо кеңешинде карап, четтен келген радикалдуу ислам эмес, ата-бабаларыбыз тутунган Орто Азияда кеңири тараган ханафи мазхабына кирген “салттуу исламды” жайылтууга үндөдү. Бирок, коомдо салттуу ислам дегендин так аныктамасы жок болгондуктан, ар ким ар кандай түшүндүрүүдө. Кээ бирөөлөр салттуу исламды “кыргыз исламы” деп аташ керек деген пикирди айтса, кээ бирлери ислам бирөө гана, анын башка түрү болушу мүмкүн эмес дешет. Мен болсо **“салттуу ислам”** деп – **дин менен салттын айкалышын, гармониясын айтар элем**. Ислам динин кабыл алган дүйнөдөгү башка мусулман элдер да жаңы динди өз жашоо-турмуштарына, каада-салттарына жана баалуулуктарына ылайыкташтырып, ыңгайлаштырып колдонушат, эч убакта болгонун болгондой кабыл алышпайт, анте турган болсо, алар улуттук, этникалык, маданий жана тилдик өзгөчөлүктөрүнөн ажырап калат. Кыргыздар да ошол табигый жол, процесс менен мусулманчылыкты өздөштүрүп келген. Совет мезгилинде бул процесс токтоп калып, Союз кулагандан кийин кайра жанданды, жана келечекте дагы көп жылга созулат деп ойлойм...

Жогоруда айтылган ислам дини менен кыргыз каада-салттарынын айкалышын кыргыздардын күнүмдүк турмушунда, айрыкча кыргыз баласынын төрөлгөндөн өлгөнгө чейинки өмүрүн коштоп жүргөн каада-салт, ырым-жырымдардан (баланын төрөлүшү, ат коюу, үйлөнүү той, маркумду узатуу, сөөк көмүү ж. б.) айкын көрө алабыз. Кыргыздар маркумду акыркы сапарга узатууда мусулманчылыктын бардык шарттарын так аткарбайт. Ислам дининин өкүлдөрү өлгөнгө өкүрүү, кошок кошуу, мал союу, бейшембилик, кыркын, жылдык-ашын

⁵⁰ <http://www.namys.kz/?p=10100>.

өткөрүүгө тыюу салганы менен, кыргыздын кан-жанына сиңип калган каада-салттары дагы деле уланып, кээ бир жерлерде кайра жанданып, күчөп баратат. Муну көпчүлүк кыргыздын кан-жанына сиңип калган, аларга тыюу салууга же жоюуга мүмкүн эмес деп айтышса, экинчилери мыйзамдын күчү менен жоюуну же чектөөнү сунушташат.

Салт бул – жазылбаган коомдук мыйзам, аны жоюу, чектөө же тескерисинче жандантуу элдин эрки жана аны айыл билермандары, б. а. көптү көрүп-билген, акылман, кадыр-барктуу энелер менен аксакалдар тобу чечет. Эгер кандайдыр бир салт коомго чындап эле материалдык жана руханий жактан зыян келтирип жатса, анда аны коом, турмуш өзү эле, эч кандай мыйзамсыз эле четке кагып коёт. Андай “зыяндуу” салттар өзүнөн-өзү убагы келгенде колдонуудан чыгып калат же жаңы турмуштук шартка карата өзгөрүп, адаптация болот. Бир да салт эч качан алгачкы жаралган формасында жана маанисинде өзгөрүүсүз турбайт, ал бөлөк же коңшулаш элдердин маданияттарынын таасиринде улам жаңы формага жана мааниге ээ болуп отургандыктан, салт салт болуп жашап уланып келет.

Кыргыз элинде өлгөнгө кошок кошуу салты бул ислам динине чейинки салт болуп саналат. Ислам динин көчмөн кыргыздарга тараткандар негизинен эшендер, калпалар, молдолор, сопу (суфи), олуялар болгону баарыбызга белгилүү. Дин кыргыздарга көбүнчө ислам динин кыргыздардан бир нече кылым мурун кабылдаган коңшулаш фарс, тажик, өзбек элдери жана алардын маданияты, адабияты аркылуу жетип, оозеки түрдө тараган. Көчүп-конуп жүргөн эл туруктуу медресе-мечиттерди көп кура алган эмес. Бирок жогоруда аталган диний өкүлдөр аркылуу ислам дини боюнча жалпы түшүнүктөрдү алып, өздөрүнүн дүйнө таанымына карама-каршы келбесе, жашоо турмушуна туура келсе өздөштүрүп алышкан.

Жогоруда айтылгандай, кошоктор – бул кыргыз көчмөн турмушунун жана маданиятынын көркөм энциклопедиясы. Алардын лексикалык корунда кыргыздардын ислам дини боюнча билими жана түшүнүктөрү тууралуу көп баалуу маалыматтарды алууга болот. Мен жыйнап келген кошоктордун тексттеринен ислам дини аркылуу кирген төмөнкү аталыштар, сөздөр жана түшүнүктөрдү кездештирдим:

Кудай, Алла/Алда, Алла Таала, Мухаммет, Пайгамбар, Азирети Аалы шер, Батма, Зуура, Искендер, Мустапа, Улукман, Үр кыздар, Мункар-Накир, Жабрайил, сахаба, беш чалияр, 40 чилтен, азирейил желмогуз, кыраан, бысмылда, келме, куран, бейиш, тозок, кожо, периште, жаннат, пир, суракчы, ыйман, салават, тобо кылуу, жалган, жалган дүйнө, чын дүйнө, кыямат, акырет, эшен, калпа, календер, кожо, олуязада, молдо, пенде, сурайыл, шум ажал, аманат жан, тагдыр, буйрук, парз, энчи, жазуу, даарат, намаз, бешин, куптан, селде (салла), жайнамаз, таспи, субхан, чар китеп, дуба, шейит, береке (барака), айт, катмы куран.

Бул сөздөр жана түшүнүктөр негизинен кошоктун башында жана аягында колдонулат жана маркум молдо же мусулманчылыктын парздарын аткарган киши болсо, ошого карата айтылган кошоктун мазмунун түзөт. Бул сөздөрдүн ар бирине токтолуп отуруунун кажети жок деп ойлойм, себеби булардын маанисин китептин аягындагы “Сөздүктөн” жана “Кошоктун түрлөрү” деген бөлүктөгү “Молдо кишиге карата айтылган кошоктор” деген темадан окуй аласыз. Бул жерде айта турган негизги ой же аргумент – кыргыз элинин турмушундагы ислам дининин таасирин каада-салттарында, айрыкча маркумду тиги дүйнөгө узатуудагы салтында, анын ичинде кошоктордо даана көрө алабыз. Менин баамында, “мусулманчылыкта өкүрүүгө жана кошок кошуп кейип ыйлоого болбойт, Кудайдын буйругуна, тагдырга моюн сунуу керек, бул дүйнөдөн Пайгамбар, Азирет Аалы, сахабалар, хан, падышалардын баары өткөн, өлгөнгө курандан башка пайда жок” деген түшүнүктөр кыргыздар мусулман болгон күндөрдөн тарта айтылып келе жаткан болсо керек. Мындай тыюуларды ислам динине үндөгөн өткөн кылымдардын даватчылары – молдо, эшен, калпа, дербиш, олуялар болгон. Мурункулар да бүгүнкү дин өкүлдөрү сыяктуу кыргыздарга маркумду мусулманчылыктын эрежелери менен туура узатууга үндөшкөнү кошоктордогу *бул дүйнө, тиги дүйнө, бейиш, периште, ажал, келме, Куран, Пайгамбар, Кудай, Алла/Алда* ж. б. жөнүндөгү ишенимдерден даана байкалып турат.

Бул диний аталыш жана түшүнүктөрдүн кошоктордо кеңири колдонулушунда салт менен диндин ортосунда эч кандай карама-каршылыкты көрбөйбүз, тескерисинче, булар бири-бирин маани

жактан толуктап, бышыктап, кошоктун таасирдүүлүгүн күчөтүп турат. Элдик кошокторду угуп, тексттерин окуп көрсөк, анда эч кандай мусулманчылыкка каршы, кудайга ширк, акарат келтирген, шариятка туура келбеген сөздөрдү, саптарды, сезимдерди таппайбыз. Тескерисинче, дин менен салттын табигый жуурулушун, айкалышын көрөбүз, б. а. ислам динине, ыйык Куранга таянган, байланышкан бир нече аталыш, термин, түшүнүктөрдү табабыз.

“КҮЙГӨН КАТЫН КОШОКЧУ”

Бул китепке кирген кошоктордун баарын жалаң кошокчулардан – эл оозунда кошокчу деп аталып, өнөрү жалпы журтка маалым болгон аялдардан жыйнадым деп айта албайм. Мага кошок айтып берген аялдардын көпчүлүгү өздөрүн кошокчумун деп эсептебейт, эл да аларды кошокчу катары тааныбайт. Бирок, айыл жеринде жакын адамынан айрылган ар бир кыргыз аялы өмүрүндө жок дегенде бир эки жолу кошок кошкон жана башкалардын кошок кошконун батага барган жерлерде угуп, айрым бөлүктөрүн эске тутуп калган. “Алты катын азага барса, ар ким өз арманын айтат” демекчи, өлгөн жерде ар ким өз билгенин, өз күйүтүн айтып кошо берет.

Бүгүнкү күндө кошокчулук бул нан таап жей турган кесип эмес, себеби, кошокчулар жалаң эле кошок кошуп үй-бүлөсүн бакпайт, алар башка кесиптин ээлери, көпчүлүгү үйдө отурган пенсиядагы чоң апа, чоң энелер. Кошокчу деген наамды эл берет, анткени өлгөн жерде көпчүлүк аялдардын арасынан кайсы аял кандай кошору белгилүү болуп, эл арасында “баланча деген аял мыкты кошот экен, үнү да заңкылдап бийик чыгат экен, сай-сөөктү сыздатып элдин баарын ыйлатты” деген аңыз сөздөр тарап, кийин ал аялды кадыр-барктуу кишилер кайтыш болгондо чакырып алып келип коштуруп, кийим-кече, акча, колунда бар байлар тай берип ыраазы кылышат. Ошентип эл оозуна алынып калган аялдар кошокчу аталып, мен айылдарды кыдырып жыйнап жүргөнүмдө “паланча деген көчөдө же айылда түкүнчө деген кемпир, эне, эже же келин бар, абдан жакшы кошот, ошого бар” – деп айтып, таап берип жатышты.

Кошокчулар кандай адамдар, бардык эле адам кошок кошууга жөндөмдүүбү? Албетте жок. Чыгармачыл дарамети бар, сөзгө чечен аялдар, чебер көйнөк бычкан сыяктуу кошоктордун жаңы үлгүлөрүн сөз менен бычып ойлоп чыгарышкан. Кошок күн мурунтан ойлонулуп чыгарылбайт, ал ошол мезгилинде гана, адам өтө кайгырып,

капаланып, күйүттүн ызасы белгилүү бир бийик деңгээлге жетип, руханий абалы, ички сезимдери, эмоциялары эң жогорку чекке жеткенде гана кошоктор жарала баштайт.

Кыргызстанды кыдырып кошокторду чогултканда көпчүлүк респонденттердин кошок айталбай такалып, мукактанып, билгендерин да түзүктөп айталбай, улам жаңылып жаткандыгынын себеби да ошондон болсо керек. Кошок кошуу үчүн терең акыл, табигый талант, өзгөчө жөндөм жана шык керек. Кошокчулар жөнөкөй эле адамдар эмес, тескерисинче көптү билген, жашоонун ийне-жибине чейин талдай алган, кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн, байлыгын, мүмкүнчүлүгүн өзүнүн чыгармачылыгында билгичтик, тапкычтык менен колдоно билген айымдар гана бул өнөрдү аркалай алышат.

Бүгүнкү күндө көпчүлүк аялдар эки сөздү бири-бирине кошо албай, кошсо да сөздөрдүн маанисин бузуп айтышат. Айрымдары башкалардан угуп жаттап алгандарын айтышат, бирок ал сөздөр ошол өлгөн адамга туура келеби келбейби, ага маани бербейт. Анысы аз келгенсип, обонун да туура айталбай, бул жакта угуп отурган адамдын итиркейин келтирет. Ошондуктан, илгери кошокчуларды башка айылдардан жалдап алып келип айттырышкан. Ага маркум жөнүндө кеңири маалымат берип, анын тирүү кезиндеги жүргөн-турганы, жасаган жакшы иштери, ата-теги, тууган-уругу, эл ичиндеги кадырбаркы, уул-кыздарына берген таалим-тарбиясы жөнүндө кабардар кылышкан.

Чыныгы кошокчулар төкмө акындар сыяктуу бир айтканын экинчи кайталабай, кошоктун байыртан берки келаткан элдик салттуу обону менен созолонто айтканда, угуп отурган элдин ыраазычылыгына ээ болуп, каза болгон адамдын образы, элеси көз алдыга тартылып, бүткүл ааламды кайгы-муң каптап турган сыяктуу жагдай түзүлгөн. Андайлар калың элдин арасынан чанда кездешсе да, эл ичи өнөр кенчи демекчи, кыргыз элинин уучу куру эмес экен. “Күйгөн катын кошокчу” деген сөздү дээрлик ар бир маектешкен аял айтып, кошок күйгөндө гана чыга турганын баса белгилешип, үй-бүлөдө катар-катар өлүм

болуп, жакын адамдарынан айрылган аял күйүттүн айынан ар бирине кошок кошо берип аргасыздан кошокчу болот экенсиң деген ойлорун айтышты.

Ала-Бука районунун Айры-Там айылынын тургуну маркум⁵¹ Асанова Токон эже өзүнүн жакындарынан ажырап күйгөндөн улам кошокчу болгонун төмөндөгүчө баяндап берди: “Жакындарымдан да айрылдым, баш кошконумдан да айрылдым. Чоң эки баламдан да айрылып... Чоң балам болгондо быйыл 40ка чыгат эле. 13 жашында кетти. Булар да бир тең болду, анан бир үкөм он үч күндүк күйөө болгондо, авариядан өлүп калды, мунуку бир тең болду. Сеп жайылган боюнча, көшөгө жыйылбаган боюнча калып кетти. Булардын да баарын жуттум. Пенде болгондон кийин көтөрөт экенсиң. Мен көтөрдүм десем, кожоюнумдун өтүп кеткени ашыкча түштү. Эрге деле күйөт экенсиң, үкө! Эрдин кызыкчылыгы эмес, грубый айтканда, балдардын бирөөнүн да ийгилик ишин көрбөй өлгөнүнө күйдүм. 45 жашында өтүп кетти. Ошентип, күйүттүү катын кошокчу деген атка кондум...”

Аксы районунун Кызыл-Жар айылынын тургуну, өзүмдүн кайын энем Токтомамбетова Кундуз “Күйгөндөн гүлбала чыгат,” күйүп ыйлаганда кошок өзүнөн өзү келе берет, эгер кошок билбесе кошокчу жалдап айттырышкандар тууралуу төмөнкүдөй лакап сөз бар экенин айтты:

Кошокчуга кой берип,
Коштуруп койдум жөнөкөй,
Кошо албай калды көмөкөй.
Айтуучуга ат берип,
Айттырып койдум жөнөкөй,
Айта албай калды көмөкөй.

⁵¹ Бул эже менен кийинки жылы кабарлашып сүйлөшөйүн десем өтүп кетти дешти.

“Тойду сый кызытат, өлүктү ый кызытат”

Чанчарова Токтокан кошокчу менен болгон маектен үзүндү:⁵²

Элмира: *Токтокан эже, сиз Ала-Бука районундагы Айры-Там айылында кошокчу катары таанымал экенсиз. Кошокту качантан бери айтасыз? Кошокчулук өнөрдү кимден үйрөнгөнсүз? Кыргыздар күйгөн катын кошокчу деп коюшат ко. Маркумду тиги дүйнөгө узатуу каада-салттары боюнча оюңузду айтып, мурун кандай эле, азыр кандай нук менен өнүгүп атат, ушулар жөнүндө маек курсак.*

Токтокан: Мен Ала-Бука районунун Биринчи Май айыл өкмөтүндө жашаймын. Өзүң айтмакчы, *күйгөн катын кошокчу* деп, кошокко деле көнүл бурган эмесмин. Атам Биймырзаев Чанчар 1988-жылы 73 жашында өттү. Атам отуруп алып биздин кулагыбызга жетсин дейби, иши кылып, отуруп алып кошок айтар эле. Нары өтсөм да, бери өтсөм да, атам бир демелерди кошуп айта берет эле. Азыр эми бааланып атпайбы, ошол убакта атамдын эмгеги бааланбай өтүп кетиптир...

Үйүбүздүн алдында атамдын томоголуу эки-үч бүркүт турар эле. Атам жанына жолобогула, жаш балдарды алып калат дечү. Анан верандабыздын төрүндө, төрт бурчунда шыңгырап, куштардын түртүрү турат эле. Шумкарынан баштап, чүлүсүнөн баштап бардык түрү турат эле. Үкүнү алып келип да отургузуп койчу эле. Атам бир жолу карышкырды тирүү кармап келди. Ага темирден торчо жасап огородко коюп койду. Элдер келет карышкыр көрөбүз деп, карышкыр байкуш башында ырылдап жүрүп, кийин адам барса да унчукпай турган болуп, жалдырап тиктей турган болуп калды. Андан кийин түлкү алып келип, ал түлкү көп болуп төлдөп кетсе болобу, коргон толо түлкү болуп кетти. Коңшулардын баары ызы-чуу болот тоогубузду жеп коёт деп. Иши кылып, атам куш үндөп, бүркүт үндөп, табына

⁵² Токтокан эжени биринчи 2011-жылы Ала-Бука районуна караштуу Айры-Там айылындагы үйүндө жазып алган элем, бирок ал убакта тамагы ооруп обону менен жакшы айта албай кара сөз менен эле жазып койгон дептеринен окуп берген болчу. Кийинки жылы Бишкекке дарыланууга келгенде өзү мени менен байланышып, жазсаң жазып кал, мен шаардамын деди. Анан үйүмө алып барып конок кылып, дагы кайра баштан обону менен жаздырдык, бирок анда да тартынып, жакшы айта алган жокмун деп айтканына канааттанбады. Бул ошол менин үйүмдө жазылган маектен үзүндү.

келтирчү. Анан жакшы бир шумкары бар эле, мен үндөп берген элем. Үндөп берди деген, узун жипке кушту байлап, кекиликтерди наракка коюп туруп, кекиликтерди ошого талпынган сайын үйрөтүп, үндөйт элек. Атам рахматылык өтө кыйын мергенчи эле. Саят мезгилинде, канаттуулар жылуу жакка учкан мезгилде саятка чыкчу. Таеки тизген синтетика жиптерден кушка тор токуйт эле. Жайлоодо куштардын, буркүттөрдүн өтө турган жолдорун билет эле, торун жайып коюп астына, анан кептерлерди коюп койсо алар учуп келип жейм дегенде эле торго түшөт. Анан атам отуруп алып тор түйгөнчө:

Ак жибектен тор түйүп,
Атакем,
Ак белес барып куш күйүп.⁵³
Боз жибектен тор түйүп,
Атакем,
Боз белес барып куш күйүп

– деп, өзү кошок кошуп заңкылдап отурган экен.

Анан “Жакшы кыз атасы, энеси өтсө жоктойт, жаман кыз шолок-топ отурат” – деп калчу атам. Жакшы адамдын күркүрөгү⁵⁴ күздө өтөт, ичеги жууганда келиндерге оорчулук келтирбеш керек деп, негизи куйкум сөздү, өтө куудул, сөзгө чебер киши болгон. Согуш убагында “ЧТЗ” деген трактор минип, согушка барбай калган экен. Себеби трактористтер дефицит болгон экен. Ошентип, тылда иштеп калып, согуштан бошотулуп, өмүр бою бригадир болуп жүрүп пенсияга чыкты. Верховный Советтен грамота, балуу сыйлыктар келди, ии... Атам сөзгө чебер жакшы киши эле. Пенсияга урмат-сый менен чыкты. Эми ал убакта элдер жөнөкөй болгон, азыркыдай бийлик-байлыкка кызыкпаган... Атам тулпарын таптап, туйгунун колуна кондуруп, улак чапканда улактан байге өңөрүп келмейинче келбечү эле. Сөзсүз алдыңкы байгени алып келчү. Өзү да келишкен, аппак, салабаттуу киши эле. Атам улакка киргенде эч ким сүрдөп ала албачу экен.

⁵³ Токтокан эженин айтымында “куш күйдү” деген кыргыздын нукура сөзү, куш кармаган кишилерди айтат.

⁵⁴ Күркүрөгү – өлүмү.

Э: Мунун баары Айры-Там айылында болгон иш да, ээ?

Т: Айры-Там айылы 1951-жылы уюшулган. Кара-Үңкүр, аркы Көк-Таш деген кыштактан, Сумсар деген 3-4-5 айылды топтоп келип анан колхоз уюштурган. Баарынын өздөрүнүн ата-конуштары болгон. Анан ошо атамдар 1951-жылы келип, колхоздоштуруп, ошол убакта бир да дарак болгон эмес экен. Анан апамдар айтаар эле, тоого Чаткалдын кырка тоолорунан көчүп жүрүп чоңойдук. Качан бир жерге отурукташкан күн болор бекен дешчү экен. Кырка тоолордун Теке-Сыйбас деген текенин мүйүзү сыйбай турган тар жолдордон көч жүктөп өтчү экен. Качан биз отурукташар экенбиз деп ниет кылдым эле, мына эми отурукташып эле калдык, чаңы ыскаган, дарагы жок тегиз жерге деп калаар эле. Ошентип, апам менен атам жакшы жашашты, анан эми менден мурунку балдар турбай токтоп калсып деп Токтакан коюшуп, атам уул ордуна уулдай кармап, кыз ордуна кыздай кармап, эркелетип жүрдү. Ошого атам өткөндө мага оор түштү.

Э: Жалгызсызбы?

Т: Менден кийин бар эми, бирок атам мени өтө жакшы көрчү эле. Ошодон улам *күйгөн катын кошокчу* деп, атам өткөндө өзүмү-өзүм кармай албай калдым. 73 жашында өттү, эркек киши үчүн жашыраак кылат экен. Ошондо апамдар кошок кошкондо деле адамдын абийири болот деп айтар эле. Анан атам өлгөндө, сөөгүн чыгарарга жакын туугандары келип, атаң кандай десең да жараша турган киши, айткыла, жакшылап айткыла, атаңы уят кылбай турган кылып, өлүгүн сыйлагыла деп, боз үй тиктирип, айттырган да. Колуңардан келишинче айткыла, силер ырдап эле жүрөсүңөр го, ырчы кыздар билет да. Анан апамдар деле айтчу эле, бир айылдан бир айылга көчкөнүбүздө, эгерде жесир аял болсо, же бир урук тууганы өтүп, көгү бар болсо, айылдан өтсө ошону жетелеп алып, ии, баланча айылдан баланча уруу көчүптүр, көгү бар экен, карасы бар жесири бар экен деп айтчу эле. Көчкөндөн тиги журтка жеткиче кошок айтып өтчү эле. Анан эми кийинки убактарда жакындары жеткизгенде, ат менен жеткизип жүргөндө, эки аял, даңктуурак болсо беш аялга чейин жеткизип, ат минип алышып, атын жетелеп, азалууну коштуртуп, азалуунун жанында беркилер кошуп, барганда эл күтүп турган малын союп, кудай кылып, ошондой салт болгон экен.

Эми азыр кошокко деле көп көңүл бурулбай калды, бирок өзгөчө эки-үч жылдан бери бизде кичине жанданды. Себеби дегенде, бир эки-үч жерге атайын мени алдырышты. Куйбышевте улакчы, палбан киши өтүптүр. Өзбекстан, Тажикстан менен Союз убагында аралашып жүргөндө кыйын улакчы болгон экен. Анан улактан атагы чыккан палбан киши болгон экен. Ошого мени алдыртышты.

Азыр каерге барсам деле өзүнө тың, эмгеги жакшы болсо, элге таанымал болсо, бир эки ооз айтып бер деп айтат. Анан барган жерде айтам. **Кошок – өлгөндүн сыйы экен. “Тойду сый кызытат, өлүктү ый кызытат” дейт. Бирөө өлүп турса, эл томпойуп турса деле жарашпайт экен. Ыйлап турса, барган кишинин сай-сөөгү сыздап, өлүмдү ый кызытат.**

Мага атам өлгөндө кошокту Айсулуу деген эжебиз атаңы кандай айтсаң жарашат, минтип айт деди.

Үзөңгүсү коргошун,
Бек атам
Үзбөй минген жоргосун.
Жоргосу жолду талашкан,
Жоругу элге жарашкан

– деп айткан, кандай жүрсө жоругу жарашкан деп... Анан күйүп турсаң өзү эле нарактан келе берет экен... Сиңдилерим да ыйлап отурду, атамдын тууган уруктары, аталаштарымын уруу башчылары ошо боз үйдө бир эки күн үйдө кыркы чыкканга чейин отурушту. Апам рахматылык кой эми балам, эрте менен эрте туруп үн чыгарыш керек деп мени коштурган.

Э: *Айры-Там айылында бардыгы ушундай кыргыздын салтын кармайбы же Өзбекстанга жакын кээ бир айылдарында унутулуп калганбы?*

Т: Айры-Тамда төрт-беш айылдан келген эл жашайт да. Кээ бирлери нукура кыргыздар жашаган жактардан келген, кээ бирлери өзбектер менен аралашкан жактардан келген да. Алардын кошогунын мотиви да, обону да башкача болуп, баягы өзбекчеге окшоп кетет да. Сөздөрү да маанисиз, эптеп-септеп эле айтып коюшат. Анан бысмылла деп кошок

кошуп баштаганда эле, ой токтот, болду деп эле куран окуп коюшат да. Анан элди карап отуруп ыйлашат. Бизде нары карап, кыбыланы карап ыйлайт. Анан айтып, деп бүткөндөн кийин куран окуйт. Анан эми азыр андайларды токтотуп койду. Азыр биз да ыйлабай калдык эч кимдикине барып. Үйүнө барып эшиктен кирип, бир эки ооз жаттаган сөзүн айтканда эле, эшиктен жаш балдар кирип келип эле куран окуй салып токтото салат. Ошон үчүн башыңды оорутпай эле коёюнчу деп отуруп каласың... Анан кээ бир сый-урматын жасаган жерлерге барсаң, атайын эл чогулуп, баягы өлүктү жууган мезгилде жууп, жакындарына кийит кийгизишет. Уруунун башчысына да кийит берилет, жоолук берилет, бир уруунун аксакалы деп. Анан сый-урматтуу адамдар өтсө, кел эми, келип калыпсың кызым, кошуп берчи ушуну, бир эки ооз айт эми, жакшы адам өттү эле деп, кээде кайрылып калат, анан көңүл үчүн айтасың.

Э: Сизди да өлгөн жерде кошок кошуп жатканыңызда токтотуп, айтпаңыз деген учурлар болду беле?

Т: Эч ким айта элек. Анан, о күнү молдонун өзүнүн кызы өлдү эле, үн чыгарткыспай, эркектерди да ыйлаткан жок, аялдарды да ыйлаткан жок. Анан болуптур деп эле койдук өзүнө жараша деп... Башка жерлерде айтышат. Мен атайын кошок айтам деп барбаймын, кокустан эле батага барып калсаң, кыздары, туугандары суранышат.

Э: Төкмө акындар сыяктуу маркум кандай киши болсо ошого жараша кошуп, төгүп айтып кете бересизби?

Т: Ооба, мисалы кызматчынын аялы өтсө, мунун эри башкарма болгон, кызматчы болгон, деп айтышың керек да:

Апаң
Кымкаптан болгон кийгени,
Убагында
Кызматчы болгон тийгени.
Барчадан болгон кийгени,
Башкарма болгон тийгени.
Апаң доорду катуу сүргөнү

– деп, ошол мезгилде ак волгада жүргөнүнө чейин доор сүрүп, жакшы жүргөндөрүн айтасың.

Ак жибек ийрип чубаган,
Ак манат кийип дуулаган

– деп, ошол сыяктуу күйөөсүнүн да кызматын айтып, же болбосо кыздарына кайрылып:

Көп кагаз бетин толтурган,
Сенин атаң
Башкарма болуп отурган.
Ак кагаз бетин толтурган,
Атаң кызматчы болуп отурган

– деп, кайсы кызматта болсо, ошондой болуп отурган деп айтып, өзүнө жараша белгиленет да. Анан чоңдор, акимдер менен кеп⁵⁵ жеп жүрүшкөнүн, жакшы жердин баласы экенин, таги-түгү кандай, өңгөн-өскөн, тактүү-түктүү жер, бучкагы, ата-тегинен тараган балдар экендиги айтылат. Эми айыл-кыштакта билинет да кимдин ким экендиги. Шаарда деле билинет да...

Э: Өлүктү силерде канча күн түнөтөт?

Т: Бизде бир эле күн түнөтөт. Оорчулук болот деп, көп өлүктү кармай бербейт, бала-чакасынын келишине карап коёт. Бирок ошол эле күнү көмүп таштабайт.

Э: Сөөктү коюп келгенден кийин жакын-туугандары, кыз-кыркындары бейшембилигине чейин олтуруп кошок кошуп, кыркында кайра келишип кошок кошуп, кийин дагы жылдык-ашында кайра келип кошушабы?

Т: Ооба, ошондой. Азалуу жерлерде орозо бүткөндөгү айт, курбан айты болгондо айтып отурушат. Үч айты өткүчө кошуп отурушат. Жылдыгын берет, анан бүтөт.

Э: Жылдыгы менен ашын кошуп берип коёбу?

Т: Эгер кудирети жетсе кошо берет, кээде кийин берет. Анан ак кийет. Илгери ак кийди дегенди бир көйнөк, бир жоолук салып койчу эле.

⁵⁵ Кеп (“гап” өзб.) – өзбек элинде эркектердин шеринеси.

Эми азыр барчылыктан, байчылыктан, айланайын алдыларына кийит толо үйүлүп, тим эле укмуш болуп атпайбы. Азыр эми ашыкча эле салттар көбөйүп кетиптир, айрыкча Таласта, Өзгөндө, Советте. Анан барганда баарына тегиз кийит кылып барасың. Өзүнчө эле конкурс да! Өкүрүп ыйлап турган кишилерге бардыгына калпак кийгизип, чапан жаап чыгасың. Үйдө ыйлап отурган аялдарга бардыгына кийит кийгизесиң. Өзүңүн эң жакының өткөндө, менин келинимин акеси өттү эле, баш, аяк кылып кийит кылып бардым, эжелеринин баарына чоң японский жоолук, помбаркут деген дежурный материалдардан сөзсүз алып барасың. Анан жылдыгында дагы алып барасын. Кыргыздарда ошондой салттар көбөйүп кетти. Барчылыктан чыгып атпайбы. Эми муну токтотобуз деген менен токтобойт го. Мурда азалуу эркектерге белине бел боо байлап, колуна таяк карматып койчу экен. Баягы “Таяк кармаба, шүйкүмүңү жаман кылба” деген сөз ошол таяк кармап, ошого сүйөнүп ыйлагандан калган экен да. Азыр эми таяк карматпайт, жакындары массовый кыргыз сайма чапан, калпак кийгизип коюшат. Ыйлап атканда, бул ошол жакын туугандары деп билесиң.

Э: Аксыда, биздин айылда, ашын берип бүткөндө “очок/кемеге көмүү” деген салт бар. Аялдар ак кийердин астында бир сыйра үн чыгарып кошок кошуп ыйлашат. Анан көк кийимдерин ак, кызыл-тазыл түстүү көйнөк-жоолуктарга алмаштырып, азалуу, көк кийимдерин эшикке алып чыгып өрттөп салышат. Ал эми жакын эркек туугандары болсо, сыртта эт бышырылган чоң казанды же темир очокту тегеректеп туруп алып чогуу, акыркы жолу катуу үн чыгарып өкүрүп ыйлап, анан казанды да, очокту да көмөрүп коюшат. Илгери, этти жерге оюлган очок-кемелерге бышырган экен, анан ошол оюлган очоктун ордун кайра топурак менен көмүп тегиздеп коюшкан экен. Бул – ушуну менен аза күтүү убагы бүттү дегени экен. Ушул илгерки салт бизде дагы эле сакталып келатат. Менин кайнатамдын ашы он эки жылдан кийин берилди, ошондо да ушундай кылышты, көрсө өлгөн адамдын ашын сөзсүз бериш керек экен, ашы берилгенден кийин гана расмий түрдө аза, ый бүтөт экен. (Бул очок көмүү салтын дисктен көрө аласыз).

Т: Бизде ошол салт жок. Көктү кайсы үйдөн кийсе ошол жерге чечип кетет. Өлгөн жерден кийет да. Азыр көк кийимдин ордуна кара юбка кийишип, көктүн деле баркы кетип калды. Совет, Ноокат, Өзгөн,

Кара-Суу жактарда көк көйнөктөр, кадыресе пахта материалдан тигилген көйнөктөрдү кийип, башына бир байлам японский жашыл жоолукту түшүрбөй салат экен. Бир жолу мен билбей Ошто жашыл японский жоолукту салып алыпмын. Минеге салып алгансың муну, бизде азалуулар салынат дешти... Азаны катуу кармайт экен. Бизде жаштар көп деле көңүл бурулбайт. Улгайган кишилерге көп деле азаны катуу кармашпайт, жаштар өлгөндө ошондой. Анан күйөөсү өлгөндөр кыркына чейин мазарына барбайт, кара кийет дейт да, азыр кара деле кийбей калды. Бизде караны аялына өлгөндө төркүнү алып барып кийгизет.

Э: Анда атаңызга айткан кошоктон үзүндү айтып бербейсизби?

Т: Майли....

Үзөңгүсү ой коргошун ай,⁵⁶
Бек атам
Үзбөй да минген жоргосун.
Жоргосу жолду ой талашкан а,
Жоругу элге жарашкан.
Бек атам, өттүң а дүйнөдөн.

Алтындан жүгөн ойдурган а,
Бек атам
Аргымак озун а чойдурган.
Күмүштөн жүгөн ойдурган,
Кан атам
Күлүктүн оозун о чойдурган.
Кандай гана атам өттү эми я.

Кер жорго минип аай жол жүргөн а,
Кан атам
Кернейлүү тойдо көп жүргөн.
Кернейи сынып о най болду я,
Келбеттүү атам жай болду я.
Кайран гана атам өттү эми я.

⁵⁶ Бул кошокту тиркелген дисктен уга аласыз.

Чагылган жылдыз чарк аяз а,
Чарк этпей гана батты экен а.
Чагылгандай о кан атам а,
Эми
Жерлерде кантип жатты экен а.

Көк ирмем жылдыз ой, көк аяз а,
Көрүнбөй гана кантип о батты экен а,
Көйнөксүз жүрбөс бек атам а,
Эми
Көрүндө кантип жатты экен а ох-ох...

Капшыты бийик боз үйдөн а,
Оппо,
Карчыгамды качырдым а,
Карчыгамдын а качканы ыя,
Карышта боонун а жоктугу я.
Кайратым атам өткөнү я,
Менин ырысымын кеткени я ох-ох...

Тутуму бийик боз үйдөн а,
Оппо,
Туйгунуму качырдым а,
Туйгунумун о качканы я,
Тутам да боонун а жоктугу я.
Кайратым атам өткөнү я,
Менин
Кадырымын а кеткени я.

Айланып учкан ой ак шумкар а,
Билинбей гана боосу о илинер а.
Кайратым атам оо өткөнү я,
Кадыры мага билинер а.

Күүлөнүп учкан оой көк шумкар а,
Көрүнбөй гана боосу илинер а.
Кадырман атам оо өткөнү я,

Эми

Кадыры мага билинер а.

Торбодо атың жем жеген а,

Атам

Төрөлөр менен кеп жеген а.

Акурдан аты оо жем жеген а,

Бек атам

Акимдер менен кеп жеген а.

Ой менин

Шумкарым атам өттү эми я.

Алтындан жүгөн ой ойдурган а,

Кан атам,

Аргымак а оозуна а чойдурган а.

Күмүштөн жүгөн о ойдурган а,

Кан атам

Күлүктүн а оозуна чойдурган а.

Кандай гана атам өттү эми я.

Кер жорго минип оой жол жүргөн,

Бек атам

Көпчүлүк элде бир жүргөн а.

Сур жорго минип оо жол жүргөн а,

Кан атам

Көпчүлүк менен бир жүргөн а.

Асканын бийик оой тоосунан а,

Аркарлар жүрүп жол салган а.

Куруп да кетсин ай бул өлүм а,

Атама а келип кол салган а.

Кандай гана атам өттү эми я.

Долоно казык оой кактырган а,

Атам

Тобурчак а байлап бактырган а.

Арчадан казык о кактырган а,

Атам
Аргымак байлап бактыргын а,
Кандай гана атам өттү эми я.

“Кошок нары караганда чыгат”

Кыргызда илгертен салт боюнча аялдар кошокту боз үйдө, тетири, сөөк жаткан жакты карап отуруп, чоң жоолукту башына бош таштап алып, эки бөйрөгүн таянып же оң колу менен жаагын таянып алып кошот. Кыргыз аялдары кандай позицияда отуруп кошок кошконун ХХ кылымдын башында кыргыз каада-салтын изилдеген Фильструп аттуу окумуштуу өз эмгегинде мындай деп сүрөттөйт: “Жесир эшикке аркасын салып отуруп алып, сол бутун бүгүп ага сол колун коёт, оң бутун жарым жартылай бүгүп тизесине оң чыканагы менен чыканактап, оң колу менен жаагын таянып алып кошок айтат.”⁵⁷

Бүгүнкү күндө да салтты билген чоң эне, чоң апалар так ушундай позицияда отуруп алып кошок кошот. Ал эми салтты жакшы билбеген, билсе да ага маани бербеген көпчүлүк жаш кыз-келиндер, айрыкча шаар жеринде өскөндөр, бутум уюп кетти деп эки бутун тең алдыга бери сунуп отуруп алгандарына мен өзүм эки-үч ирет күбө болуп, абдан оңтойсуз абалда калган учурларым болгон.

Акыркы убакта Кыргызстандын кээ бир аймактарында кошокту бери карап отуруп алып кошкон салтка айланып калган. Бери карап кошуу көбүнчө ичкилик уруусундагы кыргыздарда жана түндүк аймактардын кээ бир айылдарында кездешет. Ичкилик урууларындагы мындай өзгөчөлүк коңшулаш өзбек, тажик элдеринин салт-санаасынын таасиринде болушу толук ыктымал, анткени, өзбек элинде эркектери да аялдары да бери карап алып ыйлайт.

Андан сырткары, аларда маркумдун сөөгүн өзүнчө бөлөк бөлмөгө жаткырып коёт да, өздөрү бөлөк бөлмөдө, же сыртта катар туруп же отуруп алып ыйлашат. Айрым жерлерде өлүктү өзүнчө боз үйгө

⁵⁷ Фильструп, Ф. А. *Из обрядовой жизни киргизов начала XX века*. Ред. Б. Х. Кармышева и С. С. Губаева, Москва: Изд-ва “Наука”, 2002, 128-129-беттер.

жаткырып, аялдар болсо башка боз үйдө ыйлап отурушу да жаңы салтка айлана баштагандыгын көрүүгө болот.

Респонденттер менен маек учурунда нары карап ыйлоо салты тууралуу да сурамжылап кызыктуу жоопторду алган элем, төмөндө ошол жооптордун маанилүү, кызыктуу жерлерин сунуштайм:

“Оң карап ыйлаганда адамдын кейпи бузулат да. Илгери жесир катындар чачын жайып, бетин тытып ыйлачу. Тытылган бетти эч кимге көрсөтчү эмес. Ашын бергенге чейин тетири карап отуруп кошчу. Кыргыздар ушуну баамдап билип, тетири каратып койгон. Өтө кеменгер эл болгон да, бардыгын акылга салып...Туура эле кылган. Эртең менен, түштө, кечинде кошчу. **Азыр үч маал эмес, өлгөн күнү да кошок укпайсың.** Азыр бери карап отуруп алып, ким келди, ким кетти, мине алып келди деп эле карап жатпайбы. Мурун ыйлаганда нары карап, ыйлап бүткөндөн кийин бери карачу. Акыркы эки-үч жылдан бери эле элдер бери карап ыйлап калышты. Анан эл келгенде эмне кыларыңды билбей каласың, бери карап ыйлаган ыңгайсыз болуп... Салтты ушинтип бузуп жатабыз.

Казактар бери карап отурушат. Улуу эжем казакка тийген, анан жездем кайтыш болгондо барганбыз. Алар туруп басып жүрүп эле жулкуна беришет экен айгай салып эле. Өлүктү өзүнчө тамдын ичине жаткызып коюп, өздөрү боз үйдө кыйкыра беришет экен...

Азыр өлгөндүн деле баркы кетип калды. Өткөндө бир жерге батага барсак, мурун жесир катын нары карап отурчу эле, жүзүн кишиге көрсөтчү эмес. Азыр болсо жесир аялдар деле, кыздары деле бери карап отуруп алат. Баргандар деле эч нерсе дебейт. Анан мен барып: “Жаткан жериң кудукпу, кыздарың сенин дудукпу?! – деп салдым.” (Чыныбаева Фарида, Талас шаары)

“Бизде да тетири карап отуруп ыйлайт. Бир чүйлүк кудагыйым бар эле, ошол минтет: “Силер, таластыктар дейт, нары карап отуруп ыйлайт экенсиңер, көзүңөрдөн жаш аккан акпаганы көрүнбөйт, биз болсо, бери карап отуруп от души ыйлайбыз дейт...” (Сакабекова Анарбүбү, Миң-Булак айылы, Кара-Буура р-ну)

“Бизде өлгөнгө боз үй тигилбейт, бирок кошок аябай айтылат. Биз кошокту бери карап отуруп айтабыз, мынабу жактыктар нары карап отуруп айтат. Эркектер деле аялдардын жанында жанаша эле отурат, а тигил жакта сыртта отурушат. Талды-Суулуктар боз үйдү тигип туруп ары карап отурат. Бизден 7 км нары айылдан баштап Отуз уул деп коёт, бизден биягы баары Ичкиликке киребиз...” (Мурзакулова Таттихан, Сары-Могол айылы, Алай р-ну)

“Мындай кишини карап отуруп айтсаң жарашпайт экен ырдап жаткандай болуп, ары карап отурсаң жакшы келишет...” (Сандыбаева Сайранбүбү, Үр-Марал айылы, Бакай-Ата р-ну)

“Атаңдын көрү ай, көп эле билчү элем... Нары караганда эле бир демелерди айтып калам, оюмда калса кийин калып калат, анан калбаса ошо бойдон жоголот, жазып ала албайм да...” (Дыйканбаева Сайна, Казыбек айылы, Ат-Башы р-ну)

“Башка жакта тетири карап, жаагын таянып алып ыйлайт, бизде бери, оң карап ыйлайбыз. Бизде суук болгон үчүн боз үй тигилбейт. Үйгө эле көшөгө тартып бетин кыбыланы каратып жаткызып коёбуз.” (Сатыбалдиева Бүсаадат, Сары-Могол айылы, Ала р-ну)

“Жөө ыйлаба, кошок айтып бугунду чыгар”

Жакын адамыңдан айрылып, кабыргаң кайышып, кан жутуп турганда оозуңа кошок оңой менен келе бербейт. Жаңы өлгөндө көпчүлүк кыз-келиндер бакырып-өкүрүп, эчкирип ыйлай берип үндөрү чыкпай бүтүп калат. Андай учурда маркумдун башка жакын туугандары, кошок билген, нарктуу чоң эне, чоң апалар кошуп ыйлап отурушат. Анан сөөктү жерге берип келгенден кийин, көңүлүң сууп, биротоло түңүлгөндөн кийин адам өзүн басып, оюн топтоп, эл эмне дейт, кыздары атасына же энесине эки ооз кошок кошо албады деп айтпайбы деп, намыстанып, кагазга жазып алып же оозеки жаттап алып айта баштайт. Кошокту ыр сыяктуу ырдап жүрбөгөндөн кийин, жаштар обонун келтире албай кыйналышат, анан жанында кошуп

отурган улуураак аялдардын, энелердин кошогун тыңшап, аларды ээрчип, туурап айта баштайт.

Респонденттерге кошок кошуу ички букту, муңду чыгарууга жардам береби же кайра кайгы-муңга чөктүрүп өлгөндүн үстүнө көмгөн кылабы десем, баары эле бир ооздон ичиндеги айта албай жаткан ой-сезимдериңди сөз менен айтып, билдирсең анча жеңилдеп каласың деп айтышты. Мисалы, Нарын районунун Эмгек-Талаа айылынын тургуну Бошкоева Сакиш эне менен маектешип отуруп, каза болгон уулун эстеп, ал өлгөндө кошкон кошогун кадимкидей обону менен ыйлап айтып жатканда, өзүмдүн муунум бошоп кетип: “Болду эне, кайрат кылыңыз, токтоңуз, сизди кайгыга салып койдум” – десем, “Мейли балам, менин да ичим ачылып калды” – деп жооп берди.⁵⁸

Маектешүү учурунда респонденттер кошок кошкондогу өз тажрыйбаларынан айтып, кызыктуу ойлорун бөлүшкөн эле, ошолордун айрымдарын сунуштайм:

“Күйөөм өлгөндө, жанымда отурган кайын эжем жамбашка чукуп туруп алды минтип айт деп:

Кызылды кийген мен элем,
Кыядан баскан сен элең.
Кыядан баскан сулады,
Кызылды кийген куурады.

Кызыл көйнөгү эмне десем, сени (күйөөң) кыз алган да, кыз болуп келгенсиң, ошону кызыл көйнөк кийген мен элем деп кыйытып айтасың деп койдун. Биринчи айтканда кыйналдым айта албай, кайын эжемдин оозун карап турдум. Бирок ичин күйүп, мине кыларыңды билбей калган кезде өзү эле чыга берет экен. Айткан сайын көзүңдүн жашы куюлуп тыйылбайт экен. Анан тирүү кезиндеги күндөрү эске түшүп, кошоктун мотивине жараша баскан турган элестери пайда боло берет экен. Чын күйгөн кишиден кошок чыгат экен, анан жаттаган кошок кошок болбойт экен. Мен эки-күч куплет жаттадым, бирок калгандары эсимен чыгып кетти. Мен биринчи обонун көп

⁵⁸ Бул эненин кошогун дисктен уксаныз болот.

келтире албай кыскараак кайрып айтып, анан сөөктү алып чыгып кетип жатканда чыныгы өзүмүн обонум менен кеттим да. Анан абысындарым айтып калышты сен чыкканда чындап күйдүң окшойт деп. Болгон жан дүйнөм менен берилип айтыпмын да... Өлүктүн деле өзүнүн каада-салты, сыйы болот экен да. Кошпой койсоң да жаманатты болосуң, анан күйүтүң айтылбай калат. **Арман, күйүтүңдүн баарын ошол кошок менен чыгарып алат экенсиң.** Эчкирип ыйлай бергенде жашың да түгөнүп калат, чыкпайт. Ал эми кошокту кошуп жатканда кошоктун сөздөрү менен көзүңдөн жаш куюла берет. Ал жөн эле показуха эмес, чын дилиңен ички бугуңду чыгарып аласың да. **Күйбөгөн киши кошок айта албайт, чындап күйсөң кошок кете берет өзү эле.** Бүт жашоо турмушуң көз алдыңа келет. Өлүк көз алдыңда жатса ага бир деме деп айткың келет... Муң-кайгыны кошок менен сыртка чыгарыш керек.” (Касымова Анара, Шекер айылы, Кара-Буура р-ну).

“Чалым өткөндө да коштум эле, **анан күйгөндө чыга берет да.** Анан чалың өлө электе эле үйрөнүп алгансыңбы дейт. Чалым өлөт деп күткөн жокмун, күйгөндөн чыгып атыры да дедим.” (Жакыпбекова Жакшыкүл, Боо-Терек айылы, Талас р-ну).

“Азыркы молдолордун кошок кошпогула, ыйлабагыла дегени такыр туура эмес. **Адам ичиндеги бугуңду ыйлап чыгарып алат экенсиң. Ага кошок чынында эле жардам берет экен. Ыйлаба, ыйлаба десе, ичинде бук калат, анан адам ооруйт.** Мен агам өлгөндө кыркына чейин эшикке деле чыккан жокмун, келген кишиге эле кошок кошуп отурдум. Жаңы өлгөндө стресс, шок болосуң, анда оозуңа эч нерсе келбейт. Анан элдер кой деп, өзүңдү баскандан кийин айта баштайсың, кой деп эстеп, жакшы жактарын айткың келет....” (Сандыбаева Сайранбүбү, Үр-Марал айылы, Бакай-Ата р-ну).

“Аял киши кошок айтып ичиндеги күйүтүн чыгарат да. **Стресстин баары жоголуп, жеңилдеп калат.** Кыргыздар муну мурдатан билген да. Азыр молдолор канчалык тыйганы менен, салт

калбайт экен. Ичиңен кантип ыйлайсың, бугуңду чыгарып үн менен бир нерселерди айтып ыйлаган жакшы да. Билбесе кошок жазып беришет анан жаттап алып айтышат. Келген аялдар да башын кучактап ыйлайт.” (Азимбаева Бүсара, Кара-Мык айылы, Чоң Алай р-ну).

“Ичиңдеги букту кошок менен чыгарып алсаң жеңилдеп каласың да. Күйүт көп ичиңе түшпөйт да. Анан жөн эле кыйкырып ыйлай бергенде күчүң кетет. Илгери “жөө ыйлаба” дечү, “жөө ыйлабай бир деме айтып ыйла” дечү. Күйүттүү катын кошокчу болуп, абышкам өлгөндө дагы көп коштум, ак баяны бар болчу, анысына чейин айтып “ак баян калды тартылбай...” деп, алардын баары жазылбай калды да. Күйүп турган убакта жазбай эле оозеки айта бергем да. Элдин негизи кошок уккусу келет да. Мен абышкам кайтыш болгондо мени бирөө да кой дебептир да. Ыйлаба, кой, кайрат кыл деген киши жок. Тимеле жымжырт угуп отурушту. Канча кошсоң ошончо угуп отурушту. Эл уккусу келет, анан муну аткаруучулук чебердик менен айткандар аз. Анан дагы мунун тилеги жаман деп эч кимдин кошкусу келбейт. Кошок ниетиңди коюп үйрөнө турган нерсе эмес, бирок башка түшкөндөн кийин ар бир пенде ошону айтыш керек.” (Чыныбаева Фарида, Талас шаары).

“Аа деген сайын ичиңдеги бугуң чыгат, кыйла бөскөрүлөт, анан аа дебей, ичиңден ыйласаң бугуң ичиңде калып калат. Эми дин жагында ээ, уу деп ыйлаган Аллага жакпайт экен. Алла ичинен пыкылдап ыйласа жакшы көрөт экен...” (Аканова Кадыкүл, Миязды айылы, Алай р-ну).

“Букулдап ыйлагандан көрө үн чыгарып ыйласа адам өзүн жеңил сезип калат. Ичинен ыйлаганда, үнүң сыртка чыкпай буулугуп кетесиң.” (Алакеева Гүлзат, Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну).

“Ичиңден букулдап ыйлабай, үн чыгар, кошок кош, ботом. Кошок кошсоң жакшы, ичиңден сызсаң бук болуп, ичиң ысып, күйүт кууратып ийет! – деп айтабыз.” (Дыйканбаева Сайна, Казыбек айылы, Ат-Башы р-ну).

“75 жаштагы таэжем Гүлшара Таировна өлгөндө кошком. 38 жыл Токтогул лицейинде завуч болуп иштеген. Анан бир досу келип Галина Таировна деп кошуп жатпайбы! Обону да келишпейт, кыздары да орусча өсүп, мамочка деп ыйлайт. Ушундай да болчу беле – деп тура албадым, мобу жериме толуп кетти бугум, анан мен кошкондо угушуп ыйлашты...” *(Касымалиева Бермет, Кара-Кол шаары).*

КОШОКТУН МАЗМУНДУК ТҮЗҮЛҮШҮ

Кошок – өлгөн адамдын өмүрүн баяндап, анын бейнесин (образын) ачып берүүчү чакан, кайгылуу, музыкалык поэма болуп саналат. Ал өзүнчө мини сюжетке ээ болуп, импровизациялык жол менен жаралган салттуу уйкаш ыр саптарынан турат. Мыкты кошокчулардын айткандары белгилүү бир ирээтке салынып, алгач кошоктун *киришүү* бөлүгү, андан кийин *негизги* бөлүгү, акырында *жыйынтыктоо* бөлүгү айтылып өзүнчө эле бир логикага баш ийип, бир бүтүн көркөм чыгарманы жаратат. Айрым кошоктордо кээ бир гана эпизоддук көрүнүштөр чагылдырылса, чыныгы кошокчулардын кошокторунда бардык ойлор ирээти менен айтылып *башы*, *ортосу* жана *аягы* бар өзүнчө бир чакан мазмундуу чыгарма сыяктуу айтылат. Кошоктун башы же болбосо, *ый баштоого* киришүү бөлүгү төмөнкүдөй саптар менен башталат:

Өлүм бир деген өрт экен,
Өзөккө түшкөн дарт экен.

Алтын жээк жез аштоо,
Азаптуу экен ый баштоо.
Күмүш жээк жез аштоо,
Кыйын экен ый баштоо.

Алтынды зерге бурбайбы,
Азаптуу өлүм турбайбы.
Күмүштү зерге бурбайбы,
Күйүттүү өлүм турбайбы.

Кыр башында кырк жылдыз,
Кыялап барып батпайбы.
Кудайдан буйрук келген соң,
Кыраандар жерде жатпайбы.

Асмандагы алты аркар,
Айланып жүрүп батпайбы.
Алдадан буйрук келген соң,
Арстандар жерде жатпайбы.

Мамыда атың түз турбай,
Пайгамбар өткөн биз тургай.
Пайгамбардын Батма кыз,
А да ыйлаган биз тургай

– деген саптар айтылып, өлүмдүн маркумдун артында калган жакындарына кайгы-муң алып келери, бул дүйнөдөн мен-мен деген кыраандар, баатырлар, пайгамбарлар, падыша-хандар өткөндүгү жөнүндө философиялык ой-толгоолоор жогорку көркөмдүктө айтылып, андан кийин кошоктун негизги бөлүгүндө – маркумдун жакшы сапаттары, тирүү кезинде жасаган иштери, ата-тегине токтолуп, анын минген аты, тууган-урук, эл арасындагы кадыр-баркы айтылып даңазаланат:

Жабыгынан ай өткөн,
Жалпы атасы бай өткөн.
Түндүгүнөн ай өткөн,
Түпкү атасы бай өткөн.

Басмайылы калайдан,
Барктуу болчу далайдан.
Үзөңгүсү калайдан,
Урматтуу болчу далайдан.

Басмайылы коргошун,
Бастырбай салган жоргосун.
Үзөңгүсү коргошун,
Үздүрбөй салган жоргосун.

Кошоктун аягында өлүм ак экендиги, эч ким бул дүйнөгө устун болбостугу, бардык адамзат өлүмгө айласыздан баш ийери, өлгөн кайра кайтып келбестиги, андыктан тагдырга баш ийүүгө мажбур

экендиги айтылып, өзүн-өзү соороткон, кайрат айткан саптар менен аяктайт:

Туура бир чыккан бутакка,
Турналар эргип коно албайт.
Туйгун бир жашың өттү эми,
Тууганың ыйлап таба албайт.

Азайтайын кейишти,
Аралап жүргүн бейишти.
Кайгырган менен айла жок,
Курандан башка пайда жок...

Айтканым менин курусун,
Ал бейиш сизге буйрусун.
Күйгөнүм менин курусун,
Гүл бейиш сизге буйрусун.

Кыргыздар мусулман болуп, ислам дини жана шарият эрежелери элдин арасына сиңип кеткендиктен бул көрүнүш кошоктордо да кеңири чагылдырылып, бейиш, тозок, кудай, Алла, пайгамбарлар, чариярлар жөнүндөгү саптар көбүрөөк колдонулат. Адамдын тагдыры, акыры башта бир өлүм бар экендиги, адам өлүмгө акыры моюн сунары, бардык окуялар кудайдын буйругу менен болору эскертилип, кайгырган менен пайда жок, эми жалгыз гана куран окуп эскерүүдөн башка пайда жок экендиги айтылат. Ошону менен бирге, маркумга тиги дүйнөдөн бейиштен орун берилишин, гөр азабынын жеңил болушун Кудайдан жалынып-жалбарып сурашат.

Кошоктун башында – “акыры башта бир өлүм”, “бул дүйнөдөн баары өткөн”, жашоо, өмүр, өлүм тууралуу философиялык ой-толгоолорду камтыган кошок саптары айтылат. Бирок, бүгүнкү күндө кошокту ушундай ирети менен айтып кошкондор чанда кездешет, көпчүлүк кошокчу эмес аялдар баш-аягын аралаштырып ар жеринен чолуп, эсине келген саптарын айта беришет. Кошок баштаганда бул саптардын баарынын айтуунун кажети жок, кээ бир саптарын, куплеттерин гана айтып туруп, кошоктун негизги бөлүгү – маркумга карата айтылчу саптарга өтүү керек.

Төмөндөгү кошоктун башында айтылчу саптар Кыргызстандын ар аймагында айтылган кошоктордон иргелип алынды:

Абалап учкан зар өткөн,
Бул жалганчы дүйнөдөн,
Ар жакшынын баары өткөн.
Ааламга аты угулган,
Азирет Аалы шер өткөн.
Аргымак минип такалап,
Ак шумкар салып бөпөлөп,
Атакем,
Алты атам журтка тең өткөн.

Көкөлөп учкан зар өткөн,
Бул жалганчы дүйнөдөн,
Көп жакшынын баары өткөн.
Кылымга атың угулган,
Азирет Аалы шер өткөн.
Көк шумкар салып бөпөлөп,
Көк боз ат минип такалап,
Атакем,
Көпчүлүк элге тең өткөн оой.

Бурулуш тоонун боорунан,
Булбул куш учуп кеткен жок.
Бул жалганчы дүйнөдөн,
Муңайбай пендең өткөн жок.

Кайрылыш тоонун боорунан,
Боз торгой учуп кеткен жок.
Бул жалганчы дүйнөдөн,
Кайгырбай пендең өткөн жок.⁵⁹

Эшикте атың түз турбай,
Эшендер өткөн сиз тургай.

⁵⁹ Бул өзгөчө саптар Аксынын Кызыл-Жар айылынын тургуну, кошокчу Мырзабаева Мейилкан энеге таандык.

Эшендердин эрке кыз,
Бу да ыйлаган биз тургай.

Мамыда атың түз турбай,
Пайгамбар өткөн биз тургай.
Пайгамбардын Батма кыз⁶⁰,
А да ыйлаган биз тургай.

Кермеде атың түз турбай,
Кербендер өткөн сиз тургай.
Кербендердин келишкен,
Кызы ыйлаптыр биз тургай.

Жайлоодо аттар түз турбай,
Мустапа⁶¹ өткөн сиз тургай.
Мустапанын балдары,
Ыйлап калган биз тургай.

Байлоодо аттар түз турбай,
Чалияр⁶² өткөн сиз тургай.
Чалиярдын балдары,
Ыйлап калган биз тургай.

Сахаба⁶³ өткөн сизге окшоп,
Сахабанын балдары,
Сумсайып калган бизге окшоп.
Пайгамбар өткөн сизге окшоп,
Пайгамбардын балдары,
Муңканып калган бизге окшоп.

Бу дүнүйө аманат,
Пайгамбар өткөн ким калат.
Бул дүнүйө аманат,

⁶⁰ Батма – Фатима Мухаммед пайгамбардын кызы.

⁶¹ Мустапа – Мухаммед пайгамбардын сыпаты, “аруу”, “таза” дегенди билдирет.

⁶² Чалияр – Мухаммед пайгамбардан кийинки төрт халифа: Абубакир, Умар, Осмон, Али.

⁶³ Сахаба – Мухаммед пайгамбардын шакирттери.

Мустафа өткөн ким калат.
Эсил дүйнө аманат,
Эшандар өткөн ким калат.

Базардан алган башайы,
Пахтасыз кайдан кабылат.
Пайгамбар өткөн дүйнөдөн,
Алда эле арман дүнүйө,
Бакырса кайдан табылат.

Ичкертен алган башайы,
Ийнесиз кайдан табылсын.
Искендер⁶⁴ өткөн бул жалган,
Издесек кайдан табылсын.

Самаган ойго ким жетет,
Салкардай⁶⁵ бойдон ким өтөт.
Санайбыз бүгүн эртеңди,
Сары алтын жандар дагы өтөт.

Ойлогон ойго ким жетет,
Олчойгон бойдон ким өтөт.
Ойлойбуз бүгүн эртеңди,
Оор алтын жандар дагы өтөт.

Кыр башында кырк жылдыз,
Кыялап барып батпайбы.
Кудайдан буйрук келген соң,
Кыраандар жерде жатпайбы.

Асмандагы алты аркар,
Айланып жүрүп батпайбы.
Алдадан буйрук келген соң,
Арстандар жерде жатпайбы.

⁶⁴ Искендер – Александр Македонский.

⁶⁵ Салкар – залкар.

Кармаса колго токтобос,
Оопаасыз экен бу жалган.
Алдадан буйрук келгенде,
Бу жалгандан ким калган.

Алдамчы жалган курусун,
Шамалдан учкан камгактай.
Алдадан ажал келгенде,
Качабыз кайда карматпай.

Жетимиш, сексен жашаган,
Чалдар өткөн шум дүйнө.
Эми үйлөнсөм деп турган,
Балдар өткөн шум дүйнө.

Колунан көөрү төгүлгөн,
Уздар өткөн шум дүйнө.
Эми турмуш чыгам деп,
Кыздар өткөн шум дүйнө.

Оң ийнинде туруучу,
Периште өткөн шум дүйнө.
Эми келген жалганга,
Наристе өткөн шум дүйнө.

Байчечекей баткан жер,
Пайгамбарлар жаткан жер.
Гүлчечекей баткан жер,
Гүлүстөндөр жаткан жер.

Шум өлүм деген ушундай,
Кары эле жашка карабай,
Олуязада шер өткөн,
Оо атабыз Манас эр өткөн.

Оопасыз ушул жалгандан
Өлбөй тирүү ким калган.

Оопасыз ушул бул жалган,
Ушундан өтпөй ким калган.

Атаны арман дүнүйө,
Жалганда жеке сен эмес,
Олуязада шер өткөн,
Өкүнбөйлү алганга,
Катыгүн
Атабыз Манас эр өткөн.

Өзөндүү жерде тал барбы,
Өрөөндүү жерде мал барбы.
Ажал келсе айла жок.
Өкүнбөскө ал барбы.

Жибек өтөт ийнеден,
Жибердик жарык дүйнөдөн.
Жибек өткөн дүйнө ошол,
Жигит өткөн дүйнө ошол.

Учук өтөт ийнеден,
Учурдук жарык дүйнөдөн.
Учук бир өткөн ийне ошол,
Улукман өткөн дүйнө ошол.

Кошокту ар аймакта ар кандай саптар менен башташат. Кээ бир классикага айланып калган саптарды бардык эле аймактардан угууга болсо, кээ бир саптар бир эле ошол аймакта айтылат. Төмөндө иргелип алынган саптар кошокчуга ыйды баштоого жардам берет жана угуп отургандарга өлүм деген эмне, жакын адамын жоготуу эмнеге барабар экендигин айтып, маркумдун жакындарынын кайгысын тең бөлүшкөнгө, моралдык колдоо, руханий дем тартуулайт.

Аксы жергесинде кошоктор төмөнкүдөй салттуу саптар менен башталат:

Өлүм бир деген өрт экен,
Өзөккө түшкөн дарт экен.

Бысмылда сөздүн адалы,
Өлбөй бир адам калабы.
Өлгөнү менен курусун,
Өксүтөт экен адамды.

Келме бир сөздүн адалы,
Кемибей адам калабы.
Кемигени курусун,
Кейитет экен адамды.

Бысмылда сөздүн адалы,
Өлүмдүн барбы карагы.
Алладан буйрук келбесе,
Боору суук кара жер,
Чакырса киши барабы.

Кетилген куран тышы экен,
Кейиткен кудай иши экен.
Бузулган куран тышы экен,
Муңайткан кудай иши экен.

Айдын бир көзүн торгогон,
Аяктай булут турбайбы.
Азил бир жанды кор кылган,
Азаптуу өлүм турбайбы.

Күндүн бир көзүн торгогон,
Күрөктөй булут турбайбы.
Күлүстөн жанды коргогон,
Күйүттүү өлүм турбайбы.

Бурулушта сайраган,
Булбулдун үнү муңайым.
Бул дүйнөдөн өттүңүз,
Муңдуу бир кылды кудайым.

Кайрылышта сайраган,
Карлыгач үнү муңайым.

Кайран бир көзүң өткөн соң,
Кайгылуу кылды кудайым.

Эстеп бир эстеп коёюн,
Эстебей кантип коёюн,
Жоктоп бир жоктоп коёюн,
Жоктобой кантип коёюн.

Караны миндик тайынан,
Базарым апам, көзү өтүп,
Кайгырдык өлүм айынан.
Торуну миндик тайынан,
Жаннатым апам, көзү өтүп,
Томсордук өлүм айынан.

Карадан манат топтормун,
Кадырың айтып жоктормун.
Кызылдан манат топтормун,
Эми
Кыялың айтып жоктормун.

Бурулма тоонун нар жагын,
Бугулар оттойт эл жокто.
Бейишим атам өттү деп,
Буркурап ыйлайм сиз жокто.

Карайган тоонун нар жагын,
Кайберен оттойт эл жокто.
Кеңешим атам өттү деп,
Кейип бир ыйлайм сиз жокто.

Алтынды зергер бурбайбы,
Азаптуу өлүм турбайбы.
Күмүштү зергер бурбайбы,
Күйүттүү өлүм турбайбы.

Топту бир бузган карагер,
Толгой тартса моюну ооруйт.

Топ жакшысы кайранды,
Эскербей койсом көөнү ооруйт.

Кайчы бир кулак карагер,
Кайра тартса моюну ооруйт.
Калк тааныган кайранга,
Кайгырбасам көөнү ооруйт.

Өксүткөн өлүм болбосо,
Өксүбөйт белек дүйнөдөн.
Кейиткен өлүм болбосо,
Кейибейт белек дүйнөдөн.

Беш-Мойнок деген талаа жер,
Беш колумдай салаа жер.
Азил бир жаның өттү эле,
Бекитип койду кара жер.

Алты бир мойнок талаа жер,
Алты бир колдой салаа жер.
Чымындай жаның өттү эле,
Алып бир койду кара жер.

Беш эле кетмен турпакты,
Белсенип чаап оёт ко.
Азил бир жаның өткөндө,
Чыныгы жайга коёт ко.

Алты бир кетмен турпакты,
Айланта чаап оёт ко.
Аманат жаның өттү эле,
А дүйнөлүк кылып коёт ко.

Бозоргон тоонун боорунда,
Боз торгой сайрап кетеби.
Чымындай ажал жеткенде,
Азирейил⁶⁶ алып кетеби.

⁶⁶ Азирейил – жан алгыч периште.

Кери бир жерде сайраган,
Кекилик үнүн бурбайбы.
Азил бир жаңды кор кылган,
Кейиштүү өлүм турбайбы.
Бурулуш жерде сайраган,
Булбул бир үнүн бурбайбы.
Муңдатып элди ыйлаткан,
Муңдуу бир өлүм турбайбы.

Карайган тоонун этеги,
Какшасам үнүм жетеби.
Бозоргон тоонун этеги,
Боздосом үнүм жетеби.

Карадан манат топтоюн,
Кадырың айтып жоктоюн.
Кызылдан манат топтоюн,
Кызматын айтып жоктоюн.

Кызылдан манат топтоюн,
Кымбатым атам жоктоюн,
Мен жоктобой кантип токтоюн.
Карадан манат топтоюн,
Кагылайын жаннатым,
Мен жоктобой кантип токтоюн.

Карайган талдын баркинан,
Кайгырдым өлгөн дартынан.
Көгөргөн талдын баркинан,
Өксүдүм өлгөн дартынан.

Абалы кудай бир экен,
Туулуп өлмөк чын экен.
Бул жалганчы дүйнөдөн,
Муңайбай өткөн жок экен.

Курдашын таап аш берген,
Кудайым сүйүп жаш берген.

Теңтушун таап аш берген,
Теңирим сүйүп жаш берген.

Ала-Бука аймагынан жыйналган кошоктордун башы төмөнкүдөй саптар менен башталат, бирок Кыргызстандын бардык аймактарында кездешкен, классикалык кошок саптары да кездешет:

Кемиткен өлүм дер экен,
Кеткендер келбес жер экен.
Кеткенинен келбеген,
Оп-по,
Бегене кызык жер экен.

Баргандар келбес жер экен,
Барганына келбеген,
Оп-по,
Бак орногон жер бекен.

Акыры башта бир өлүм,
Атаны,
Азгырып кетти шум өлүм.
Теги эле башта бир өлүм,
Оп-по,
Тездетип келди бул өлүм.

Ай чыгат тоодон кылайып,
Аймактын көркүн чыгарып.
Акырет кеткен уямын⁶⁷,
Арманын айтам муңайып.

Күн чыгат тоодон кылайып,
Күңгөйдүн көркүн чыгарып.
Кыямат кеткен уямын,
Күйүтүн айтам муңайып.

⁶⁷ “Уям” деп бир тууганга карата айтылат. Бул жөнүндө “Бир тууганга карата айтылган кошоктор” деген теманы караңыз.

Алтынды зергер эритер,
Азаптуу өлүм кейитер.
Күмүштү зергер эритер,
Күйүттүү өлүм кейитер.

Тоодо өскөн карагат,
Бул өмүр бизге аманат.
Жарда өскөн карагат,
Бул дүйнө бизге аманат.

Ай төбөдөн тутулду,
Айланайын бек акем,
Аманат жандан кутулду.
Күн төбөдөн тутулду,
Арстаным акем, болгонум, эми,
Гүлистан жандан кутулду.

Кулжалар оттойт кыр-кырда,
Кадыржан өттү бир жылда.
Эчкилер оттойт кыр-кырда,
Эсилжан өттү бир жылда.

Ай кыядан бекилди,
Айымым энемдин
Жашоосу бүткөн шекилди⁶⁸.
Күн кыядан бекилди,
Энемин
Күндөрү бүткөн шекилди.

Жоктоп бир жоктоп коёюн,
Жоктобой кантип коёюн,
Айлансам атам дөөлөтүм.
Эстеп бир эстеп коёюн,
Эстебей кантип коёюн,
Айлансам атам дөөлөтүм.
Бул өлүмдүн айынан,

⁶⁸ Шекилди – шекилдүү, сыяктуу.

Кызылдар өңүм саз болду,
Узундар боюм пас болду.

Алай жана Чоң-Алай тараптагы отуз уул жана ичкилик урууларына кирген кыргыздардын кошоктору төмөнкүдөй саптар менен башталат:

Өйдө карап өскөндөн,
Өрүктөн ширин бар бекен.
Ылдый карап кеткенден,
Өлүмдөн муңдуу бар бекен.

Муңчулуктан муңайсаң,
Бузулат экен көңүлүң.
Мурункудан калганга,
Мурас кылган өлүмдү.

Алиптен кийин мим⁶⁹ келет,
Азизим атам өткөнүн,
Айтпай койсом ким билет.

Алтынды жезге булгаба,
Арманды менден сураба.
Күмүштү жезге булгаба,
Күйүттү менден сураба.

Карарган дарак мевасыз⁷⁰,
Какшатат өлүм довасыз⁷¹.
Бозоргон дарак мевасыз,
Боздотот өлүм довасыз.

Ак коргонум сел болду,
Ак жамынчым өл⁷² болду.

⁶⁹ Алип, мим – араб алфавитиндеги тамгалардын аталышы.

⁷⁰ Мевасыз – мөмөсүз.

⁷¹ Довасыз – дабасыз.

⁷² Өл (хөл) – ным болду дегенди билдирет.

Боз коргонум сел болду,
Боз жамынчым өл болду.

Орозо айлар жылышты,
Ойлойт белем бул ишти.
Саратан айлар жылышты,
Самайт белем бул ишти.

Улуу тоодун боорунда,
Улардан үндүү бар бекен.
Бизге окшогон гарыпти⁷³,
Таштап кеткен бар бекен.

Кара тоодун боорунда,
Каргадан үндүү бар бекен.
Бизге окшогон гарыпти,
Таштап кеткен бар бекен.

Өлгөндүн аты эң жаман,
Өксүтөт экен кыйладан.
Кеткендин аты эң жаман,
Кейитет экен кыйладан.

Эгиз тоо башы ойдуң жол,
Эл каттабай муз болду,
Эргиген көөнүм суз болду.
Кара тоо башы ойдуң жол,
Калк каттабай муз болду,
Кайкыган көөнүм суз болду.

Жоргонун оозун бурайын,
Жоварым⁷⁴ үкам өткөн соң,
Жоктобой кантип турайын.
Аргымак оозун бурайын,

⁷³ Гарып – карып, бечара, байкуш.

⁷⁴ Жовар – ички дүйнөсү таза киши, таза буюмду жовар деп айтат.

Алтыным үкам өткөн соң,
Айтпай кантип чыдайын.

Бозоргон шамал болбой кал,
Боздоткон өлүм оңбой кал.
Карайган шамал болбой кал,
Какшаткан өлүм оңбой кал.

Алтынды жезге бурарбыз,
Айдай бир апам өткөн соң,
Арман бир кылып кууарбыз.
Күмүштү жезге бурарбыз,
Күндөй бир апам өткөн соң,
Күйүтүн айтып кууарбыз.

Учуп, учуп, куш кондуң,
Үч уктасам ойдо жок,
Кагылайын бир боорум,
Ойлонбогон иш болдуң.

Алма бир десем барк экен,
Кагылайын бир боорум,
Аласага бүткөн дарт экен.
Өрүк бир десем барк экен,
Айланайын бир боорум,
Өлүмгө бүткөн дарт экен.

Алтынды зергер эритер,
Арманың мени кемитер.
Күмүштү зергер эритер,
Кагылайын бир боорум,
Күйүтүң мени кемитер.

**Нарын жергесиндеги теңир-тоолук кыргыздардын кошок-
торунун башы:**

Бысмылда сөздүн башы экен,
Өлүм бир көздүн жашы экен.

Күмүштү зергер эритет,
Күйүттүү өлүм кемитет.
Алтынды зергер эритет,
Армандуу өлүм кемитет.

Каалгаң кара ныл⁷⁵ беле,
Кетериң быйыл жыл беле.
Босогоң кызыл ныл беле,
Болжолуң быйыл жыл беле.

Карарган тоонун шамалы,
Какшатат өлүм амалы.
Бозоргон тоонун шамалы,
Боздотот өлүм амалы.

Карарган тоону этектеп,
Карадан жорго жетектеп.
Капарымда жок эле,
Капыстан минтип кетет деп.

Бозоргон тоону этектеп,
Боз жоргосун жетектеп.
Болжолумда жок эле,
Бейкапар минтип кетет деп.

Бурулушта тар жерде,
Булбул куш сайрайт ар жерде,
Булбулдай көзүң өткөн соң,
Муңдуулар ыйлайт ар жерде.

Ак жайыкта музду айтам,
Алтымыш чыга жашабай,
Арманда кеткен сизди айтам.

Көк жайыкта музду айтам,
Көбүрөөк жашап жүрө албай,
Күн көрбөй кеткен сизди айтам.

⁷⁵ Ныл – боёктун түрү.

Өлүм бир деген зар экен,
Өксүткөнчө бар экен.
Кеткен бир деген зар экен,
Кемиткенче бар экен.

Өлүм бир деген өрт экен,
Кары бир дебей жаш дебей
Өзөккө түшкөн дарт экен.

Өлүм бир деген убайым,
Моминтип,
Өксүтөт экен кудайым.

Адырмак тоонун ар жагын,
Аркарлар оттоп жол кылды.
Бул жалганда адамды
Азаптуу өлүм кор кылды.

Будурмак тоонун ар жагын,
Бугулар оттоп жол кылды.
Бу дүйнөдө пендесин
Моминтип,
Муңкантип өлүм кор кылды.

Кереге бою арчаны,
Кемитти өлүм канчаны.
Босого бою арчаны,
Боздотту өлүм канчаны.

Катыгүн,
Мекенин башы жол экен,
Аскасы бийик зоо экен.
Кеткенин айтып жоктогон,
Катыгүн,
Илгертен калган салт экен.

Жаш карагай чайырсыз,
Жараткан эгем кайырсыз.

Кайырсыз эмей эмине,
Катыгүн ай,
Далайлар жатат дайынсыз.

Көзөөдөн катуу шиш барбы,
Катыгүн ай,
Өлүмдөн катуу иш барбы.
Кайыңдан катуу шиш барбы,
Эми
Кайгыдан катуу иш барбы.

Бул өлүмдүн айынан,
Туягы бүтүн тулпар жок.
Катыгүн ай,
Канаты да бүтүн шумкар жок.

Коктудагы коёнго,
Коңгуроолуу куш келди.
Гүлдөп турар чагымда,
Кокуй өлүм туш келди.

Жылгадагы коёнго,
Жылаажындуу куш келди.
Жыргап турар чагымда,
Жылас өлүм туш келди.

Күкүк бир сайрайт ар жерден,
Күйүттүү ыйлайт ар жерден.
Булбул бир сайрайт ар жерден,
Муңдуу бир ыйлайт ар жерден.

Арпаны жара чайнаган,
Аргымак аттын азуусу.
Акырет кеттиң бей ажал,
Алла Таалам жазуусу.

Буудайды жара чайнаган,
Буурул бир аттын азуусу.

Буйдалбай кеттиң бей ажал,
Бу кудайдын жазуусу.

**Ысык-Көлдүн тескейинде жайгашкан кыргыз айылдарында
кошоктордун башы төмөнкүдөй салттуу саптар менен башталат:**

Ак-Суунун башы мунарык,
Энекемди
Асемдеп айтсам ылайык.
Көк-Суунун башы мунарык,
Энекемди
Көркөмдөп айтсам ылайык.

Асманда учкан куш экен,
Адамга оопа болбогон,
Армандуу дүйнө ушу экен.
Көкөлөп учкан куш экен,
Кишиге оопа болбогон,
Кайырсыз дүйнө ушу экен.

Карарган тоонун шамалы,
Какшатат өлүм азабы.
Бозоргон тоонун шамалы,
Катыгүн ай,
Боздотот өлүм амалы.

Бысмылда сөздүн адалы,
Бул жалганчы дүйнөдөн,
Өлбөй бир адам калабы.

Текеден чылбыр сүйрөткөн,
Теңселтип жорго үйрөткөн.
Текеден чылбыр үзүлдү,
Бул дүйнө көрбөй жыргалын,
Тиги дүйнө жол жүрдү.

Бугудан чылбыр сүйрөткөн,
Булкунтуп жорго үйрөткөн.

Бугудан чылбыр үзүлдү,
Бу дүйнө көрбөй жыргалын,
А дүйнө көздөй жол жүрдү.

Күлүктү миндиң тайынан,
Кечүүсүн кечтиң сайынан.
Бир айыл толо жан элек,
Кемидик өлүм айынан.

Жоргону миндик тайынан,
Суусун бир кечтик сайынан,
Бир айыл толо жан элек,
Сумсайдык өлүм айынан.

Алтынды зергер эритет,
Адамды өлүм кемитет.
Күмүштү зергер эритет,
Кишини өлүм кемитет.

Ак-Сайдын тунук суусундай,
Көк Ирим көлдүн куусундай.
Алланын экен буйругу,
Маңдайга жазган ушундай.

Көк-Сайдын тунук суусундай,
Көк-Ирим көлдүн куусундай,
Алланын экен буйругу,
Тагдырга жазган ушундай.

Ак-Суунун башы музду айтам,
Азыраак жашап көзү өткөн,
Арманда кеткен сизди айтам.
Көк-Суунун башы музду айдам,
Көп жашабай көзү өткөн,
Күйүттө кеткен сизди айтам.

Ак-Суунун башы түздү айтам,
Жаламалуу музду айтам.

Көбүрөөк өмүр сүрбөгөн,
Алды эле арман дүнүйө,
Көзү ачык кеткен сизди айтам.

Борчуктун куму куюлат,
Бугулардын изиби.
Жашыраак кетти балабыз,
Бу кудайдын ишиби.

Адырдын куму куюлат,
Аркарлардын изиби.
Азыраак жашап кетти го,
Алланын кылган ишиби.

Алтындан арзан калай бар,
Армандуу биздей далай бар.
Күмүштөн арзан калай бар,
Күйүттүү биздей далай бар.

Уугунун башын сырдаткан,
Уругуң соолгур бул өлүм,
Уулдарды далай ыйлаткан.
Керегесин сырдаткан,
Куруп кеткир бул өлүм,
Кыз-келинди ыйлаткан.

Будурмак тоонун ар жагын,
Бугулар басып жол кылган.
Бул дүнүйө жалганда,
Алды эле арман дүнүйө,
Муңкантип өлүм кор кылган.

Кайрылыштан токойдон,
Каз өрдөк сайрайт ошондон.
Кайрылтып үнүн угузбай,
Алда эле арман дүнүйө,
Какшатат экен кудайым.

Жабдык бир салса жарашкан,
Жардай тору ат көкүлү,
Жалгандан кеттиң бир боорум,
Алда эле арман дүнүйө,
Бул да жасагандын өкүмү.

Кулжа моюн тору атты,
Кудайым бутун сыя атты.
Көп пенденин ичинен,
Алда эле арман дүнүйө,
Кудайым сага көз артты.

Көк жалдын үйүрү басаган,
Кыябы келсе моминтип,
Алды эле арман дүнүйө,
Какшатат экен жасаган.

Асманда учкан ала куш,
Канаты талыйт бала куш.
Кайгыртып бизди ыйлатып,
Кайрылбайт окшойт балабыз.

Көкөлөп учкан ала куш,
Канаты талыйт бала куш.
Күйүткө салып кайгыртып,
Келбейт окшойт балабыз.

Карса-карса чайнаган,
Карагер аттын азуусу.
Какшатып бизди ыйлаткан,
Бул кудайдын жазуусу.

Күрсө-күрсө чайнаган,
Күрөң аттын азуусу.
Күйүттө салып какшаткан,
Бул кудайдын жазуусу.

Керегең башы ныл беле,
Кетериң быйыл жыл беле.
Уугуңдун учу ныл беле,
Узарың быйыл жыл беле.

Ак-Суунун башы шамалкөй,
Армандуу өлүм амалкөй.
Армандуу өлүм болбосо,
Биздин апакебиз канакей.

Көк-Суунун башы шамалкөй,
Кейиштүү өлүм амалкөй.
Кейиштүү өлүм болбосо,
Биздин атакебиз канакей.

Ашуунун башы бел бекен,
Баргандар кайра келбеген,
Акырет жайлуу жер бекен.
Аякта турмуш бар болсо,
Ата-энем кандай жайда экен.

Кыянын башы бел бекен,
Кеткендер кайра келбеген,
Кыямат жайлуу жер бекен.
Аякта жыргал бар болсо,
Бир боорум кандай жерде экен.

Жайлоодогу жашыл гүл,
Жашыл гүл салат эчен түр.
Жазуусу катуу кудайым,
Жазган бир буйрук мына ушул.

Кыянын башы кызыл гүл,
Кызыл гүл ачат эчен түр.
Кыялы чатак кудайым,
Кылган бир буйрук мына ушул.

Ак-Ойдон чаңдап жел болсо,
Ак куурай башын бурбайбы.
Ак сакалдап албаган,
Ажал бир улук турбайбы.

Көк-Ойдон чаңдап жел болсо,
Көк куурай башын бурбайбы.
Улуулашып албаган,
Өлүм бир улук турбайбы.

Талас жергесиндеги кошоктор да өзгөчө саптар менен башталып, башка аймактарда айтылган саптар да арбын кездешет:

Алтын жээк жез аштоо,
Азаптуу экен ый баштоо.
Күмүш жээк жез аштоо,
Күйүттүү экен ый баштоо.

Алтынды зерге бурбайбы,
Азаптуу өлүм турбайбы.
Күмүштү зерге бурбайбы,
Күйүттүү өлүм турбайбы.

Сар жорго миндик тайынан,
Саргайдык өлүм айынан.
Кер жорго миндик тайынан,
Кемидик өлүм айынан.

Ай тийген тескей боз болот,
Армандуу муңум козголот.
Күн тийген тескей боз болот,
Кайгылуу муңум козголот.

Коктудагы коёнго,
Коңгуроолуу куш конду.
Катып калган шум ажал,
Калың бир элдин ичинен,
Каалап сени тосконбу.

Жылгадагы коёнго,
Жылан боор куш конду.
Жылас болгон шум ажал,
Жыйылган элдин ичинен,
Жактырып сени тосконбу.

Кең-Колдун суусун кечтиңби,
Кечеги кайыш булгаары,
Кемерин белден чечтиңби.
Керээз кебин айта албай,
Кең дүйнө сапар кеттиңби.

Арашан суусун кечтиңби,
Алтын жапкан кемериң,
Аңтара таштап чечтиңби.
Акыркы сөзүң айта албай,
Акырет жайга кеттиңби.

Учук өтпөс ийнеден,
Узапсыз жалган дүйнөдөн.
Жибек өтпөс ийнеден,
Жөнөпсүз жалган дүйнөдөн.

Көк сайдан теке тырдыгат,
Көрүнөө мерген аткан бейм.
Көк сарай үйдөн чуу чыгат,
Кеңешим атам өткөн бейм.

Ак сайдан теке тырдыгат,
Айтылуу мерген аткан бейм.
Ак сарай үйдөн чуу чыгат,
Акылым атам өткөн бейм.

Күн тийген тескей ачылыш,
Кыямат кеттиң шашылыш.
Ай тийген тескей ачылыш,
Акырет кеттиң шашылыш.

Карайган тоонун шамалы,
Какшаткан өлүм амалы.
Кара жердин алдынан,
Какшаган үнүм угабы.

Бозоргон тоонун шамалы,
Боздоткон өлүм амалы.
Боз топурак алдынан,
Боздосом үнүм угабы.

Эңкейиш жерде чарбагың,
Эстеп, эстеп коёюн,
Эскирбесин арбагың.
Жантайыш жерде чарбагың,
Жоктоп, жоктоп коёюн,
Жоголбосун арбагың.

Адырдагы ак марал,
Аралап оттойт карды ток.
Айтпай бир кантип коёюн,
Айтылуу атам үйдө жок.

Керидеги кер марал,
Кепшеп оттойт карды ток.
Кейибей кантип коёюн,
Кер мурут акем үйдө жок.

Бозоргон тоонун бейити,
Боздоткон өлүм күйүтү.
Карайган тоонун бейити,
Какшаткан өлүм күйүтү.

Өлүм бир деген өрт экен,
Өзөккө түшкөн дарт экен.

Алтынды зергер эритер,
Адамды өлүм кемитер.

Күмүштү зергер эритер,
Кишини өлүм кемитер.

Алтынды жезге бурбайбы,
Армандуу өлүм турбайбы.
Күмүштү жезге бурбайбы,
Күйүттүү өлүм турбайбы.

Бысмылда сөздүн башы экен,
Мухамет куда дос экен.
Алладан буйрук келген соң,
Адамзаат пендеси,
Көгөндөп койгон козу экен.

Күн чыгат көктөн кылайып,
Күнүгө ойлойм муңайып,
Кудайдын кылган иши экен,
Кандай бир айла кылайык.

Ай чыгат көктөн кылайып,
Ар күнү ойлойм муңайып,
Алланын кылган иши экен,
Кандай бир айла кылайык.

Бысмылда сөздүн башы экен,
Ыйласа көздүн жашы экен.
Бу жалган дүйнөдө,
Өмүргө өлүм парз экен.

Талас бир деген кандай жер,
Абасы таза балдай жер.
Кары жашка карабай,
Алат бир экен кара жер.

Суусамыр деген кандай жер,
Суусу бир таза балдай жер.
Ажалы жеткен пендесин,
Сугунат экен кара жер.

Ак зоонун башы мунарык,
Аземдеп айтсам ылайык.
Көк зоонун башы мунарык,
Көркөмдөп айтсам ылайык.

Кошоктор ар аймакта мына ушундай көркөм, философиялык ой-толгоолор менен башталып, анан **негизги бөлүккө** – маркумдун жашына, аял-эркегине, мүнөзүнө, өнөрүнө, кылган иш-кесибине, ата-тек, кадыр-баркына карата айтылуучу салттуу саптарга өтөт. Мында маркумдун образы толук ачылып, көбүнчө мактоо иретинде айтылат. Бул саптарды “Кошоктун түрлөрү” деген бөлүктөн окусаңыздар болот.

Ал эми кошоктордун **аягы** да ар аймакта ар кандай саптар менен аяктайт. Төмөндөгү салттуу саптар ыйлап басыларда айтылат:

Аксыда:

Саралалуу сан жылкы,
Сай боюнда жуушасын.
Санаасы жакшы атакем,
Салкын бир жерде уктасын.

Көк алалуу көп жылкы,
Көл боюнда жуушасын.
Көңүлү жумшак атакем,
Көлөкө жерде уктасын.

Бейиштин төрү беш эшик,
Беш манжаң тийбей ачылсын.
Бейиштеги кызыл гүл,
Бешенеңе чачылсын.

Күн тийе турган жагыңа,
Күмүштөн терек орносун.
Кагылайын атакем, сизди,
Күн тийгизбей коргосун.

Ай тийе турган жагыңа,
Алтындан терек орносун.

Айланайын атакем, сизди,
Ай тийгизбей коргосун.

2-варианты:

Ай тийе турган жагына,
Алтындан терек орносун.
Ай астында периштем,
Ай тийгизбей коргосун.

Күн тийе турган жагына,
Күмүштөн терек орносун.
Күн астында периштем,
Күн тийгизбей коргосун.

3-варианты:

Ай тийе турган жагыңа,
Алтындан чынар орносун.
А дүйнө кеткен тууганың,
Ай тийгизбей коргосун.

Күн тийе турган жагыңа,
Күмүштөн чынар орносун.
Күн мурун кеткен тууганың,
Күн тийгизбей коргосун.

Аз айтайын кейишти,
Аралап жүрчү бейишти.
Көп айтпайын кейишти,
Көрүп бир жүрчү бейишти.

Алаканың жая жат,
Айланайын апакем,
Ак батаңды бере жат.

Өлбөс, өтпөс жан болбос,
Кайрылып эми келбейсиз,
Кантейин апа кайыр кош.

Куюшкан салсам кулпу бош,
Курдашым жеңем кетипсиң.
Эми арбагыңа кайыр кош.
Темиңги салсам тердик бош,
Теңтушум жеңем кетипсиң,
Арбагыңа кайыр кош.

Салынганың пайондос⁷⁶,
Кайрылгыс жайга сен кеттиң,
Атаганат жолборсум,
Кантейин эми кайыр кош.

Көктөн бир түшкөн коргошун,
Жерге бир түшсө орносун.
Чымындай жаны кетти деп,
Сенин түбүңдү кудай оңдосун.

Асмандан түшкөн коргошун,
Жерге бир түшсө орносун.
Алладан келген буйрук деп,
Артыңды кудай оңдосун.

Кокондон келген кыл куйрук,
Келет бир экен айласыз.
Азил бир жаның өттү эле,
Кейигеним пайдасыз.

Анжиян келген кыл куйрук,
Айдайт бир экен айласыз.
Азил бир жаның өткөндө,
Менин
Айтканым деле пайдасыз.

Алтымыш эки периште,
Энемди

⁷⁶ Пайондос – эшик алдына төшөлүүчү таар. “Пай” – бут, “андаза” – буюм.

Алпарып койсун бейишке.
Жетимиш эки периште,
Энемди
Жетелеп кирсин бейишке.

Байтамаңыз⁷⁷ бут болсун,
Барсаңыз бейиш кут болсун.

Кайрылып чыккан бутакка,
Карчыга эргип коно албайт.
Кайран бир жашың өттү эми,
Калганың ыйлап таба албайт.

Туура бир чыккан бутакка,
Турналар эргип коно албайт.
Туйгун бир жашың өттү эми,
Тууганың ыйлап таба албайт.

Ыйлаганым ыр болсун,
Көзүмөн аккан жаштарым
Бетине жааган нур болсун.

Жең ичинде белек бар,
Эми калганыңызда тилек бар.

Жаз минериң жалдуу боз,
Жаннатка кеттиң кайыр кош.
Күз минериң күрөң боз,
Гүл бейиш кетсең кайыр кош.

Таянганың гүл болсун,
Таанышканың Үр⁷⁸ болсун.
Алты атаңдан таркаган,
Аралашып бир болсун.

⁷⁷ Байтама – чулгоо.

⁷⁸ Үр (“хур” араб.) – бейиштеги пери кыздар.

Сүйөнгөнүң гүл болсун,
Сүйлөшкөнүң Үр болсун.
Жети атаңдан таркаган,
Чогулушуп бир болсун.

Мингениң бурак ат⁷⁹ болсун,
Жакканың чырак от болсун.
Азайтып айтам кейишти,
Аралап жүргүн бейишти.

Беш-Таштын башы ырабат,
Бейиштин жолун сурап жат
Жайлоонун башы ырабат,
Жандаттын жолун сурап жат.

Минген атың сарала,
Бейишти барып арала.
Минген атың карала,
Жаннаттын төрүн арала.

Кайгырганым курусун,
Катмы куран⁸⁰ буйрусун.
Кейигеним курусун,
Келме куран буйрусун.

Байлоодо калган маркаңыз⁸¹,
Эми
Барса эле келбес жайдасыз.
Байыстуу калсын аркаңыз.

Көгөндө калган маркаңыз,
Кайрылбас жайга кеттиңиз,

⁷⁹ Бурак ат – Мухаммед пайгамбардын асмандын жетинчи кабатына минип чыккан тулпары.

⁸⁰ Катмы куран – Куран китебин толук окуп чыгуу.

⁸¹ Марка – атыңыз деген мааниде.

Эми
Көркөмдүү калсын аркаңыз.

Ойлодуң дүйнө жалганын,
О дүйнө карай кеттиңиз,
Орундуу болсун калганың.

Байкадың дүйнө жалганын,
Барса эле келбес жайдасың,
Байыстуу болсун калганың.

Жаныңда жашыл гүл болсун,
Жалгандан көзүң өткөн соң,
Жандаган бүбүң Үр болсун.

Колуңда кызыл гүл болсун,
Кайрылып келбес болгон соң,
Колдогон бүбүң Үр болсун.

Күз мингениң күрөң боз,
Гүлүстөн жаның өткөн соң,
Гүл бейиш барсаң кайыр кош.

Жаз мингениң жайдак боз,
Жалгандан көзүң өткөн соң,
Жаннатка барсаң кайыр кош.

Айтканым эми пайдасыз,
Кайтпай турган жайдасыз.
Кейигеним пайдасыз,
Келбей турган жайдасыз.

Абалап учкан алты каз,
Алтооң атсаң бирин жаз.
Алты атаң барган гүл бейиш,
Эшигин коюп төрүн бас.

Жаз болсо кийген жалаң боз,
Жалгандан көзүң өткөн соң,
Жаннатка барсаң кайыр кош.

Күз болсо кийген күүгүм боз,
Күлүстөн жаның өткөн соң,
Гүл бейиш барсаң кайыр кош.

Жаныңда жашыл гүл болсун,
Жалгандан көзүң өткөн соң,
Жандаган эшен, пир болсун.

Авалап учкан шумкардын,
Аземдеп боосун чалгандыр,
А дүйнө бары чын болсо,
Абалкы кеткен наристең,
Арзып да тосуп алгандыр.

Суу боюнда беш камыш,
Учунан тартсам түбү бош.
Кайрылгыс кеткен асылым,
Узаттым сизди, кайыр кош.

Ак күмбөз салсын башыңа,
Балдарың
Ак буудан сойсун ашыңа.
Көк күмбөз салсын башыңа,
Балдарың
Көк буудан сойсун ашыңа.

Өткөндөр анда биз мында,
Өкүнсөк келбейт жүз жылда.
Кеткендер анда биз мында,
Кейисек келбейт жүз жылда.

Түндүктөн түшкөн коргошун,
Түбүңү кудай оңдосун.

Асмандан түшкөн коргошун,
Артыңды кудай оңдосун.

Колума салган билерик,
Колумду кысам имерип.
Артыңда калган балдардын,
Өмүрүн тилеп жүрөлүк.

Иленин суусун бойлоп өт,
Ителги салып ойноп өт,
Жаннаттагы Үр кыздын
Ийнесин алып ойноп өт!

Каранын суусун бойлоп өт,
Карчыга салып ойноп өт,
Жаннаттагы Үр кыздын
Кайчысын алып ойноп өт!

Барганыңа жараша,
Бак орносун жанаша.
Кеткениңе жараша,
Кенч орносун жанаша.

Барганыңа кайыл бол,
Баргандар менен айыл бол.
Кеткениңе кайыл бол,
Кеткендер менен айыл бол.

Бүлдүркөн болсун конушуң,
Бул дүйнөдөн өткөн соң,
Бүбүлөр болсун жолдошуң.

Балтыркан болсун кошунуң,
Бул дүйнөдөн өткөн соң,
Батмалар болсун жолдошуң.

Ай тийе турган жагыңа,
Ак терек чыксын чытырлап.

Алдыңан кеткен атакең,
Тосуп бир алсын утурлап.

Күн тийе турган жагыңа,
Көк терек чыксын чытырлап.
Күн мурун кеткен атакең,
Тосуп бир чыксын утурлап.

Аргымак минсең башы бош,
Эми кайрылбасаң кайыр кош.
Күлүктү минсең башы бош,
Эми келбесең ата кайыр кош.

Ала-Букада:

Айтканым менин курусун,
Ал бейиш сизге буйрусун.
Күйгөнүм менин курусун,
Гүл бейиш сизге буйрусун.

Кой жайылат ыраңга,
Жол берейин куранга.
Биз айткан менен арга жок,
Энди
Курандан башка пайда жок.

Көк алалуу көп жылкы,
Көл жакалай жуушасын.
Көңүлү жакшы бек атам,
Көлөкө жерде уктасын.

Сары алалуу сан жылкы,
Сай жакалай жуушасын.
Санаасы жакшы бек атам,
Салкын жерде уктасын.

Ак оромол жуп болсун,
Барсаңыз бейиш кут болсун.

Белестен чыккан беш жылдыз,
Бешөөсү кетти батканы.
Күнү бир бүткөн турбайбы,
Арстандай болгон жан атам,
Бейиш бир кетти жатканы.

Адырдан чыккан алты жылдыз,
Алтоосу кетти батканы.
Арстаным менин жан атам,
Акырет кетти жатканы.

Алайда:

Паркудан⁸² болсун балышың,⁸³
Пайгамбар болсун таанышың.
Чыйбаркут болсун балышың,
Чилтандар⁸⁴ болсун таанышың.

Бейиштин жолу беш эшик,
Беш манжаң тийбей ачылсын.
Ункар, Накир⁸⁵ келгенде,
Оозуңдан калмаң⁸⁶ чачылсын.

Акырет жолу алты эшик,
Бармагың тийбей ачылсын.
Суракчылар келгенде,
Оозуңдан Аллаң чачылсын.

Салкын болсун жайларың,
Саламат болсун балдарың.
Көлөкө болсун жайларың,
Көңүлдүү болсун балдарың.

⁸² Парку – баркыт.

⁸³ Балыш – жаздык.

⁸⁴ Чилтен – периштелер.

⁸⁵ Ункар, Накир – тиги дүйнөдө биринчи суракты жүргүзүүчү периштелер.

⁸⁶ Калма – келме, ыйман келтирүү: Ла-иллахау ил Алла, Мухаммаду расул Алла.

Азайтайын кейишти,
Аралап жүргүн бейишти.
Көп айтпайын бейишти,
Көрүп бир жүргүн бейишти.

Жаңы үйүңүз кут болсун,
Жамынганың сурп⁸⁷ болсун.

Бахмалдан⁸⁸ болсун балышың⁸⁹,
Батмалар болсун таанышың.
Сурптан болсун балышың,
Зууралар⁹⁰ болсун таанышың.

А дүйнө барган жерлериң,
Алтындан супа⁹¹ так болсун,
Ай көрүнбөс бак болсун,
Күмүштөн супа так болсун,
Күн көрүнбөс бак болсун.

Эгиз⁹² болсун жайларың,
Эсен болсун балдарың.
Салкын болсун жайларың,
Саламат болсун балдарың.

Чымчыктын жүнү сарала,
Чын бейишти арала.
Кекилик жүнү кер ала,
Кең бейишти арала.

Бейиштин оозу беш эшик,
Беш манжаң тийбей ачылсын.

87 Сурп – пахтадан токулган ак кездеме.

88 Бахмал – кыжым, тукаба.

89 Балыш – жаздык.

90 Зуура – Мухаммед пайгамбардын кызы Фатиманын түгөйү.

91 Супа – такты.

92 Эгиз – бийик.

Бейиштин гүлү гүлбурак,
Бешенеңе чачылсын.

Бейиштин жолу беш эшик,
Беш колуң тийбей ачылсын.
Бешенеңе нурлар чачылсын,
Ошондо көөнүң ачылсын.

О дүйнө жолу он эшик,
Оң колуң тийбей ачылсын.
Оозуңдан нурлар чачылсын,
Ошондо көөнүң ачылсын.

Пар жаздык болсун балышың,
Батмалар болсун таанышың.
Зер жаздык болсун балышың,
Зууралар болсун таанышың.

Басып өчүр көмүрдү,
Балаңа берсин өмүрдү.
Үйлөп өчүр көмүрдү,
Уулуңа берсин өмүрдү.

Барганыңа кайыл бол,
Пайгамбар менен айыл бол.
Кеткениңе кайыл бол,
Калпалар менен айыл бол.

Аркадан келген алты каз,
Алтоону коюп бирөөнү ат.
Алты атаң кеткен кыямат,
Аларга барып салам айт.

Жергеден келген жети каз,
Жетөөнү коюп бирөөн ат.
Жети атаң кеткен кыямат,
Аларга барып салам айт.

Алаканың керип жат,
Артыңда калган балдарга,
Ак батаңды берип жат.

Нарында:

Ай тийе турган жагыңа,
Ак терек өсүп бүрдөсүн.
Күн тийе турган жагыңа
Көк терек өсүп бүрдөсүн.

Беттенип жаткан жагыңа,
Бештен бир терек бүрдөсүн.
Беш пайгамбар чалияр,
Бейишти көздөй жүр десин.

Жаткан бир жериң эңкейиш,
Өзүңө берсин кең бейиш.
Айткан бир менен айла жок,
Курандан башка пайда жок.

Ак-Суунун боюн бойлой жат,
Аркаңда калган балдарды
Арбагың менен колдой жат.

Адырга атың бек байла,
Адамдын баары ал жайда.
Адамдарга кошулуп,
Акырет жайын кең жайла.

Белеске атың бек байла,
Берендин баары ал жайда.
Берендерге кошулуп,
Бейиштин жайын кең жайла.

Минген бир атың кара боз,
Айлыңдан кеттиң кайыр кош.
Минген бир атың элик боз,
Элиңден кеттиң кайыр кош.

Тарта бир тарта ыйлайлык,
Тартылып калсын шум өлүм...

1-вариант:

Алтындан болсун кашыгың,
Алма, өрүк болсун азыгың.
Күмүштөн болсун кашыгың
Гүл мейиз болсун азыгың.

2-вариант:

Алтындан болсун кашыгың,
Алмадан болсун азыгың.
Күмүштөн болсун кашыгың,
Күрүчтөн болсун азыгың.

Бардык бир жандар аманат,
Ыйманың болсун салават.
Көп айтпайын кейишти,
Көрүп бир жүрчү бейишти.
Азайтайын кейишти,
Аралап жүрчү бейишти.

Бул жалганчы дүйнөдө,
Далай бир пенде убайда.
Калганың аман болсун деп,
Тобо бир кылам кудайга.

Күн чыга турган жагыңа,
Күмүштөн терек орносун.
Күмүш бир чачбак нур кызы,
Күн тийгизбей коргосун,
Ыйманың болсун жолдошуң.

Жаркыраган борумуң⁹³,
Жаннаттан болсун орунуң.

⁹³ Борумуң (форма) – мүчөң, келбетин.

Мелтиреген борумуң,
Бейиштен болсун орунуң.

Теректин түбү солк этсе,
Темирден кырчоо ким салат.
Теңирден буйрук келген соң,
Телмирип ыйлап ким табат.

Кыбылада Кашка-Суу,
Кылчайып барып жүзүң жуу.
Курандан башка айла жок,
Эми
Ыйманың менен белиң буу.

Эшигиң алды бурган суу,
Бурган сууга бетиң жуу.
Акырет жайга барганда
Ыйманың менен белиң буу.

Суусар бөрк кийдиң чекеге,
Сымбатың кетсин Мекеге.
Калтар бөрк кийдиң чекеге,
Карааның кетсин Мекеге.

Ашуусу бийик жолдосуң,
Армандуу болот жолдошуң.
Артыңда калган балдарын,
Арбагы менен колдосун.

Кыямат кетти жолдошум,
Кыйынчылык болбосун.
Ал эле жайга барганда
Алдам бир ишиң оңдосун.

Калган бир балдар жөлөгүм,
Алданын салган ишине,
Айласы жоктон көнөмүн.

Ажалым жетип күн бүтсө,
Акырет жайдан көрөрмүн.

Асманда учкан каркыра,
Алтын бир жүнү барпыра.
Кайрат бир кылып туралы,
Артыңда балдар бар тура.

Белгилүү эле порумуң,
Бейиштен болсун орунуң.
Жакшы бир эле порумуң,
Жаннаттан болсун орунуң.

Асыл бир бейиш момунум,
Актан бир болсун желдигиң,⁹⁴
Аман бир болсун эндигиң.⁹⁵
Ыйманың болсун жолдошуң,
Артыңды кудай оңдосун.

Ысык-Көлдүн тескейинде:

Оңдонуп жаткан жагыңа,
Он байтерек бүрдөсүн.
Арбактар тосуп алдындан,
Азатыкка жүр десин.

Бет алып жаткан жагыңа,
Беш байтерек бүрдөсүн.
Бериште чыгып жолуңдан,
Бейишти көздөй жүр десин.

Азайтайын кейишти,
А дүйнө жайга барганда,
Аралап жүргүн бейишти.

⁹⁴ Желдик – жеңил кийим.

⁹⁵ Эндик – оозго сыйпоо үчүн колдонулган тоо чөбү.

Кыскартайын кейишти,
Кыямат жайга барганда,
Кыдырып жүргүн бейишти.

Эмилдин башы эки суу,
Эңкейип келип жүзүң жуу.
Элинден кетип жатасың,
Ыйманың менен белиң буу.

Жалбындын башы жалгыз суу,
Жана да басып жүзүң жуу.
Журтуңдан кетип барасың,
Ыйманың менен белиң буу.

Алтын бир кулак кызыл ат,
Айда аркандап мине жат.
Армандуумун үнү деп,
Айчылыктан кулак сала жат.

Күмүштөн кулак кызыл ат,
Күндө аркандап мине жат.
Күйүттүүмүн үнү деп,
Күнчүлүктөн кулак сала жат.

Оң караган жагыңа,
Он байтерек бүрдөсүн.
Он бериште, кырк чилтен,
Бейишти көздөй жүр десин.

Оңдонуп жаткан жагыңда,
Он байтерек бүрдөсүн.
Он периште кырк чилтен,
Бейишти көздөй жүр десин.

Бет алып жаткан жагыңда,
Беш байтерек бүрдөсүн.
Беш периште кырк чилтен,
Бейишти көздөй жүр десин.

2-вариант:

Ай тийүүчү жагыңа,
Алтындан терек бүрдөсүн.
Абалкы кеткен туугандар,
Астыңдан тосуп дүрбөсүн.

Күн тийүүчү жагыңа,
Күмүштөн терек бүрдөсүн.
Күн мурун кеткен туугандар,
Алдыңан тосуп дүрбөсүн.
Арманда кеткен эшендер,
Тааныбай калып жүрбөсүн.

Ак була болуп созулчу,
А дүйнөгө барганда,
Арбактарга кошулчу.

Күмүштөн болсун кашыгың,
О дүйнөгө барганда,
Күрүчтөн болсун азыгың.

Аргымак оозун кере кет,
Жашаган сексен жашыңды,
Балдарыңа бере кет.

Жаткан жериң жай болсун,
Арты-кийини май болсун.
Ыйлаган менен айла жок,
Курандан башка пайда жок.
Карадан чапан эн жака,
Караңгы жакка кеткен соң,
Кайрылып келбейт бер жакка.
Кызылдан чапан эн жака,
Кыямат жакка кеткен соң,
Кылчайып келбейт бер жакка.

Пендени пенде билбеген,
Белгилүү жүрөк зил деген.

Бербейт ко эми кара жер,
Бегене⁹⁶ болдуң дүйнөдөн.

Кайнардын кара булагы,
Калкыбай жатып муздасын.
Кайран бир жаның өткөн соң,
Кайгырбай жатып уктасын.

Эңилдин эки булагы,
Эргибей жатып муздасын.
Эсил бир жаның өткөн соң,
Эрикпей жатып уктасын.

Арпаны жара чайнаган,
Аргымак аттын азуусу.
Ардактуу жашын жашабай,
Алданын жазган жазуусу.

Күрүчтү жара чайнаган,
Күлүк аттын азуусу.
Күлгүндөй жашын жашабай,
Кудайдын жазган жазуусу.

Күн көрбөй кеттиң бияктан,
Гүл кармарсың тияктан.
Жашабай кеттиң бияктан,
Жай берсин кудай тияктан.

Өткөндөргө моминтип,
Өксүп бир ыйлап калабыз.
Өксүсөк келбейт өткөндөр,
Эртеси жок кечи жок,
Катыгүн
Акыры бир күн барабыз.

⁹⁶ Бегене (“бегона” фарс тил.) – жат, бөлөк.

Ажал бир жетип күн бүтсө,
Сурайылдай суналып,
Кагылайын калайык,
Буту-колду сунарбыз.
Карагаттай кара көз,
Катыгүн
Карай албай жумарбыз.

Көп эле көрдүм мындайды,
Шум ажал жаман турбайбы.
Көп какшасак катыгүн,
Кайрылып келбейт турбайбы.

Куюшкан салсам кулпу бош,
Курдашым жеңем кетипсиң,
Эми арбагыңа кайыр кош.
Теминги салсам тердик бош,
Теңтушум жеңем кетипсиң,
Эми арбагыңа кайыр кош.

Таласта:

Алпарышып коюшту,
Алты катар боосуна.
Алдыңдан чыкса периште,
Алты ыйман кирсин оозуңа.
Алтымыш жыл күткөнүң,
Алдыңан тоссун шашыла.

Жеткиришип коюшту,
Жети катар боосуна.
Жетип келсе периште,
Жети ыйман кирсин оозуңа.
Жетимиш жыл күткөнүң,
Жандаттан тоссун шашыла.

Менин
Кайгырганым пайда эмес,

Жан энем
Кайрыла турган жайда эмес.
Муңайганым пайда эмес,
Жан энем
Бурула турган жайда эмес.

Барганыңа кайыл бол,
Баргандар менен айыл бол.
Кеткенине кайыл бол,
Жан энем (жан атам, жан уям)
Кеткендер менен айыл бол.

Тобо кылам кейишке,
Токтолбой кирчи бейишке.
Сабыр кылам кейишке,
Сарыкпай кирчи бейишке.

Айда кашың кере жат,
Артыңда калган балдарга,
Айда эле батаң бере жат.
Күндө кашың кере жат,
Көтөрүп баккан балдарга,
Күндө эле батаң бере жат.

Басмайылы коргошун,
Башынан минген жоргосун.
Артында калган балдарды,
Арбагың өзү колдосун.

Үзөңгүсү коргошун,
Үзбөй минген жоргосун.
Өзүңдөн калган балдарды,
Арбагың өзү колдосун.

Айлыңдан учкан алты каз,
Алтоон коюп бирин ат.
Алты эшиктүү бейиштин,

Эшигин ачып төрүнө өт.
Акырет кеткен жан энең,
Алдынан тосуп салам айт.

Жериңден учкан жети каз,
Жетөөн коюп бирин ат.
Жети эшиктүү бейиштин,
Эшигин ачып төрүнө өт.
Жандатка кеткен жан энең,
Жетериң менен салам айт.

Эми
Бейиштин жерин жер дейсиң,
Бер жакка кайра келбейсиң.
Бейиштен кудай жай берсин,
Берметтен жасап үй берсин.

Эми
Жандаттын жерин жер дейсиң,
Жалганга кайра келбейсиң.
Жандаттан кудай жай берсин,
Жакуттан жасап үй берсин.

Барсаң бир узак жолдосун,
Байгамбар болсун жолдошуң.
Барып конгон жериңден,
Алда бир ишиң оңдосун.

Кошкон бир узак жолдосуң,
Кожолор болсун жолдошуң.
Конуп жеткен жериңден,
Кудайым ишиң оңдосун.

Алтымыш эки периште,
Алып кирсин бейишке.
Жетимиш эки периште,
Жетелеп кирсин бейишке.

Алтын терек ыргалың,
Алганың болчу жыргалың.
Айткан менен кайрылбайт,
Аман болсун балдарың.

Күмүш терек ыргалың,
Кутманың болчу алганың.
Көп айткан менен кайрылбайт,
Көп жашасын калганың.

Барганыңа жараша,
Энекем
Бак орносун жанаша.
Кеткениңе жараша,
Кенч орносун жанаша.

Жаткан бир жериң эңкейиш,
Жайыңдан берсин кең бейиш.

Алайдан келген алты каз,
Алтоон коюп бирин бас.
Алты эшиктүү кең бейиш,
Эшигин коюп төрүн бас.

Желеден келген жети каз,
Жетөөсүн коюп бирин бас.
Жети эшиктүү кең бейиш,
Эшигин коюп төрүн бас.

Алтынды тапсаң боолай⁹⁷ жат,
Айланайын жан энем,
Артыңда калган балдарды
Алыңа келсе колдой жат.
Күмүштү тапсаң боолай жат,

⁹⁷ Боола – чогулт, топто.

Айланайын жан энем,
Күчүңө келсе колдой жат.

Түкүрүп кеткен жагыңа,
Түпкөлүү шаар орносун,
Какырып кеткен жагыңа,
Кагылайын жан атам,
Капкалуу шаар орносун.

Бет алып жаткан жагыңа,
Беш арка дарак бүрдөсүн.
Бейпил уктап жатканда,
Бериштелер жүр десин.

Аркалап жаткан жагыңа,
Алты арча дарак бүрдөсүн.
Алп уйкуну салганда,
Азирети Аалы пайгамбар,
Өзү келип жүр десин.

Бейитиңдин башына,
Балалуу күкүк үндөсүн,
Беш периште кырк чилтен,
Бейишти көздөй жүр десин.

Оронгонуң сурп болсун,
Барсаңыз бейиш кут болсун.
Жайнамазы сурп болсун ай,
Барсаңыз бейиш кут болсун.
Мал жайылат ыраңга,
Жол берелик куранга.

Бүтүрдүм кошок ырымды,
Көзүмдүн жашы тыйылды.
Кандай айла кылайын,
Эми
Балдардан көрөм сыйымды.

Күн тийсе күңгөй ырабат⁹⁸,
Ажалга айла жок экен,
Күйүп ыйлап ким табат.
Ай тийсе тескей ырабат,
Айтып ыйлап ким табат.

Кийиктер оттойт кумайга,
Кандай айла кылабыз,
Эми жол берели куранга.

Асмандан түшкөн коргошун,
Айла жок экен Аллага,
Артыңды кудай оңдосун.
Көктөн бир түшкөн коргошун,
Күнөөлүү пенде не дейбиз,
Көтүндү⁹⁹ кудай оңдосун.

Отура турган жагыңа,
Он байтерек бүрдөсүн.
Он периште кырк чилтен
Бейишти көздөй жүр десин.

Бет ала турган жагыңа,
Беш байтерек бүрдөсүн.
Беш периште кырк чилтен,
Бейишти көздөй жүр десин.

Жаткан бир жериң жай болсун,
Жайкалган шибер бак болсун.
Арзанын берип мүшкүлдүн,
Кудайым өзү жар болсун.

Атаңдын сайган багында,
Шагында булбул сайрасын.

⁹⁸ Ырабат – бак тигилген кооз жай.

⁹⁹ Артыңды кудай оңдосун деген мааниде.

Ыйлаган менен таппайбыз,
Кол жетпес бийик жайдасың.

Барсаныз бейиш арала,
Бейиштин бейкут таштарын,
Беш колуң менен салаала.

Жаткан бир жериң эңкейиш,
Жаннаттан берсин кең бейиш.
Оромолуң сурп болсун,
Барсаң бир бейиш кут болсун.

Ак коён болуп бөгөй жат,
Айланайын атаке,
Артыңдагы кыздарды,
Арбагың менен жөлөй жат.

Көк коён болуп бөгөй жат,
Айланайын атаке,
Артыңдагы кыздарды,
Арбагың менен жөлөй жат.

Саралалуу сан жылкы,
Сайга айдасам келиш жок.
Сардалым эжем өтүптүр
Сан какшасам келиш жок.

Көкалалуу көп жылкы,
Көлгө айдасам келиш жок.
Кеменгер эжем өтүптүр,
Көп ыйласам келиш жок.

Балтыркан башы ношотур,
Пайгамбар менен кошо тур.

Аргымак минсем бели бош,
А дүйнө кеттиң кайыр кош.

Бууданды минсем бели бош,
Бурулбай кеттиң кайыр кош.

Бейкасам чапан жамынып,
Бейишке баргын камынып.
Жашылдан сапан жамынып,
Жаннатка баргын камынып.

Белестеги беш жылдыз,
Баткан жерге барса дейм,
Бериштелер чогулуп,
Жаткан жерге барса дейм.

Аркалап жаткан жагыңдан,
Алты ача жыгач бүрдөсүн.
Азырет Аалы пайгамбар,
Бейишти көздөй жүр десин.

Уугуң учу ак талдан,
Уулдарың кийсин макмалдан.¹⁰⁰
Уулдарың кийсе туушалсын,
Убайым тартпай уктасын.

Керегең башы ак талдан,
Келиниң кийсин макмалдан.
Келиниң кийсе туушалсын,
Кейибей жатып уктасын.

¹⁰⁰ Макмал – бахмал, кыжым, тукаба.

КОШОКТУН ТҮРЛӨРҮ

Кошоктор маани-мазмунуна карата ар кандай тематикаларга бөлүнөт. Мисалы 1998-жылы чыккан *Кошоктор* китебиндеги кошокторду жалпысынан төмөнкүдөй тематикаларга бөлүп берет:

1. Белгилүү тарыхый инсандар жөнүндө кошок;
2. Улгайып калган адамдарга арналган кошоктор;
3. Эркек кишиге же жигитке арналган кошоктор;
4. Аялдарга, энелерге айтылган кошоктор.
5. Жаш балдарга арналган кошоктор, ж. б.

Мындан сырткары китепте ар кандай себептер менен каза болгон адамдардын тагдырын баяндаган кошоктор да берилет.¹⁰¹

Мен өзүм жыйнап келген кошоктор да маркумдун аял же эркегине, жаш курагына, жасаган ишине же кесибине, эл арасындагы кадыр-баркына жараша айтылат, андыктан аларды жалпысынан: **аял кишиге карата, эркек кишиге карата**, жана **жашка карата** деп үч ири топко бөлүп кароого болот. Бул үч категорияга кирген кошокторду маани-мазмунун иликтеп көрүп, төмөнкү тематикаларга бөлүп берүүнү туура көрдүм:

- ⊙ Атага карата айтылган кошоктор;
- ⊙ Энеге карата айтылган кошоктор;
- ⊙ Күйөөсүнө карата айтылган кошоктор;¹⁰²
- ⊙ Бир тууганга карата айтылган кошоктор;
- ⊙ Жаш адамга карата айтылган кошоктор;
- ⊙ Оорудан же кырсыктан кайтыш болгон адамга карата кошоктор;

¹⁰¹ *Кошоктор*, 14-15-беттер.

¹⁰² Күйөөсү тарабынан айтылган кошокторду такыр кездештирген жокмун. Бүгүнкү күндө эркектердин ыйы өкүрүү менен гана чектелет.

- Молдо же намаз окуган кишиге карата айтылган кошоктор;
- Көңүл айтып көрүшкөндө айтылган кошоктор;
- Мүрзөгө барганда айтылчу кошоктор.

Кошокторду жазып алуу учурунда да респонденттер сөзсүз түрдө “бул кошок аял кишиге же энеге, бул саптар болсо эркек кишиге же атага, күйөөсүнө, бир тууганга карата, ал эми жаш болсо өзүнчө айтылат” – деп, баса белгилеп, өз-өзүнчө айтып жатышты. Маек учурунда Аксы районунун Ак-Суу айылынын тургуну, айылында кошокчу катары таанымал Таласбаева Бурулай эне бул жөнүндө өзүнүн бекем ой-пикирин билдирди:

“Кампирге¹⁰³ кампирдей кошок бар, кызга кыздайы бар, ба-лага жанагыдай балага боло турганы бар. Сенин таятаңдарга¹⁰⁴ окшогондорго, аттуу-баштуу адамдарга айтыла тургандары да бар... Анан оногу жакта паланча¹⁰⁵ деген катын бар эле, ошо кайтыш болуп кетти, 60ка деле бара элек эле. Анан мен бара калсам, мени кармашып калыптыр кошок кошуп берип кетиң деп. Анан кыжырым келип, “Эй, сага кошок оюнчукпу?!” – дедим. “Тамеки кармачу эле деп ошонусун айтып калайынбы?” – деп баса бердим. Жок, чын да! Ага анте албадым да.”

Чаткал районунун Сумсар шаарчасынын ардактуу тургуну, абдан шайыр, тамашакөй, тили курч, сөзү мурч Анарбаева Бүбүрайым (Пашша) деген баатыр эне менен абдан кызыктуу маек курдум. Ал көп жерге барып өлгөн жерде кошкон кошокторун, жогоруда Бурулай эненин сөзүн тастыктап, ар кимге өзүнө жараша кошок айтуу керек экендигин башынан өткөн кызыктуу окуялардан мисал кылып айтып берди:¹⁰⁶

¹⁰³ Респонденттин тилдик өзгөчөлүгү сакталды.

¹⁰⁴ Бул айылда менин таята-тайэнемдер жашайт.

¹⁰⁵ Атын атаган эле, бирок бул жерге жазуу туура эмес.

¹⁰⁶ Тилдин диалектикалык өзгөчөлүгүн көрсөтүү максатында, эне кандай сүйлөсө ошондой бойдон берилди. Сумсар шаарчасы Ала-Бука районуна чектеш болгондуктан, ал жердеги тургундардын тили ала-букалык кыргыздардыкына окшош. Ал эми Чаткал районунун тоолуу аймактарындагы жалаң кыргыздар жашаган айылдарда өзбек тилинин таасири аз.

“Ар адамды өзүнө бап¹⁰⁷ айтыш керек. Көп катын алган киши өлдү, анан кыздары акеси¹⁰⁸ өлгөндө мине деп кошобуз деп отурган экен, “Ой, кыздарым, мен айтамын” – дедим. Мени урушпазаңар, мени капа кылбазаңар, өзүнө бабын айтып коём” – дедим. Ар ишти өзүнө бабын айтат да. Мен минтип айткыла дедим:

Ай тутулду, тутулду я,
Акебиз
Аманат а жандан кутулду, у-у-у.
Күн тутулду, тутулду я,
Акебиз
Гүлистан а жандан кутулду, у-у-у.

Оозу эле кызыл, көзү көк,
Акебиз,
Орустарды ям алган го.
Татынакай тармал чач,
Акебиз
Татарды ям алган го.
Кылымдар бою табылгыс,
Акебиз
Кыргыздарды ям алган го.
Чекеси тырыш, мурду узун,
Акебиз
Орустардын сиганын да (цыган) алган го, о-о-о... дедим.

Акеңер онта катын алды, мине иш кылды, ушу бап да! Катын ала берет, анан бир-эки жылдан кийин ажырашып башкасын ала берет. 70ке жакын чыгып өлдү. Анан ашырып мактап эле:

Канжыгаң боосу күмүштөн,

¹⁰⁷ Бап – өзүнө жараша, туура келгенин.

¹⁰⁸ Акеси – атасы.

Атыңын жеми күрүчтөн – дей берген болбойт да! Өзү таап жей албаган күрүчтү атына берет беле, балам?! Бабын айтат...”

Бул акылман, көптү көргөн энелердин кебинде чындык бар. Кошокчулар барган жерде эле маркумду көкөлөтүп мактай бербейт себеби алардын айткан кошогун эл тыңшап, угуп турат. Алар ашкере мактоодон же маркум тууралуу туура эмес маалыматты айтуудан айбыгышат. Эгер атайын чакырылган кошокчу маркумду жакшы билсе, же ага туугандык жагы бар болсо, ага кошок кошуу оңоюраак болот. Эгер маркум башка айылдан болуп, кошокчунун ал киши жөнүндө кабары жок болсо, анда ал алдын ала маркум жөнүндө туугандарынан сурап-билип алат. Кыргызда өлгөн адамды эч качан жамандабайт деген ишеним кеңири тарагандыктан, кошоктордо маркумдун дайыма жакшы жактары айтылып, кемчилик жактары же жаман сапаттары эскерилбейт.

Бирок эл арасында кошокторго байланыштуу кызыктуу аңыз кептер бар. Алардын бирин Аксы районунун Жаңы-Жол айылында жашаган Бабаназаров Сүйөркул деген аксакалдан жазып алдым эле:

“Илгери Камбатыр деген кан болгон экен. Анын кырк катыны болгон экен. Кан өлгөндө кырк катыны кошок кошо албай, эч нерсе таппай отуруп калыптыр. Камбатыр хандын кадыр-баркын айта турган катындарынан бирөө да чыкпады дегенде, бирөө айткан экен, чөлдө бир токол катыны бар эле, ошонун үнү чыкпады, ошону алып келсеңер деген экен. Анан аны кызыл өгүзгө мингизип алып алып келген экен. Келгенде боз үйдө кырк катыны катар отурган экен, токолу эшиктен кирип эле алардын этек жагына отуруп алып эле:

Кашкарды чаап буну алдың,
Кадырым айтат деп алдың.
Кадырың таап айтпаган,
Өлүгүңдү көрөйүн,
Казандай тулду неге алдың!?”

– дегенде жанында отурган кашкарлык катыны ордуна туруп кетиптир дейт.

Букарды чаап буну алдың,
Муңумду айтат деп алдың.
Муңуңду таап айтпаган,
Букадай тулду не алдың!?

– дегенде экинчи букарлык катыны туруп кетиптир дейт.

Ошентип отуруп кырк катынды кууп чыгарыптыр. Ошондо боз үйдүн сыртында угуп отурган бир кембагал, байкуш киши “Өлгөндө да кадыр-баркын айта турган болбосо болбойт турбайбы – деп, мен да үйгө барып катынымдын айта турган кошогун угайынчы деп үйүнө барып аялына “Камбатыр кандын токолу ушинтип кошту, сен мен өлгөндө эмне деп кошосуң? Тирүүмдө бир угайын” – деп, өлүмүш болуп алачыктын түбүнө чапанын жамынып жатып алыптыр. Анан анын эшигинде жалгыз көк торпогунан башка эч нерсеси жок экен, катыны минтип кошуп кириптир:

Ээй, өлүгүңдү көрөйүн,
Атаңдан калган көк торпок,
Уй болгондо өлсөңчү.
Үстүндөгү алачык,
Үй болгондо өлсөңчү.
Эки чексе¹⁰⁹ үч чексе,
Ун болгондо өлсөңчү.
Оо кудай,
Жыйырма, отуз сом
Пул болгондо өлсөңчү.
Минеңи кошуп айтайын,
Өлүгүңдү көрөйүн,
Кудайга карап өлсөңчү!

– дегенде эри тура калып, неге минтип айтасың десе, – “Эшикте болгону көк торпок болсо, үйдө ичер сууң болбосо, болгонун айттым да!” деген экен.

¹⁰⁹ Чексе – салмак чени, жарым килодой.

Атага карата айтылган кошоктор

Эл оозунан жыйналган кошоктордо энеге карата айтылган кошоктон кийин эле атага карата айтылган кошоктор басымдуулук кылат. Анда атанын үй-бүлөдөгү орду, тууган-урук жана эл арасындагы кадыр-баркы, ата-теги, тирүү кезинде жасаган жумуштары, айрыкча көчмөн турмушта жашап жайлоого чыгып желе байлап кымыз кылгандыгы, саяпкерлик, мүнүшкөрлүк кесипти аркалап, күлүк таптап, куш салгандыгы, көк бөрү, улак чапкандыгы сыяктуу өнөрлөрү айтылат. Кээде анын жасаган иштери апыртылып макталат.

Кошоктордо ата-эненин балдары үчүн турмушта орду зор экендиги абдан чебердик менен сүрөттөлөт. Кошокту негизинен кыздары кошкондуктан, айрыкча турмушка чыккан кыздары ата-энесин “Барсам базар, келсем кенч” деп мүнөздөп, алар үчүн ата-эненин өлүмү орду толгус чоң жоготуу экендиги баяндалат. Ата үй-бүлөнүн тиреги, башчысы болуп, балдарын, кыздарын тарбиялап өстүргөн атанын мыкты сапаттары, үй-бүлөгө болгон аталык камкордугу, тирүү кезинде минген аты, колдонгон камчысы, кийген кийимдерине көңүл бурулат. Атасынан айрылгандарга “Аталап калган урмат,” “Атаң өлсө өлсүн, атаңды көргөн өлбөсүн” деп көңүл айтышат, анткени атаңдын кандай адам экендигин, тирүү кезинде кандай жакшы иштерди жасагандыктарын ошолордон угуп, эскерип жүрүүгө болот. Элге эмгеги сиңип, кадыр-баркка ээ болгон атактуу адамдардын тазиясына көп элдин чогулушу, ал кишиге болгон урмат-сыйын айгинелеп турат. Чындыгында эле жаратылыш ушундай түзүлгөн, улам картайган жандуу организмдер, анын ичинде адам да, картайганда жаштарга орун бошотушуп тиги дүйнөгө сапар тартышат. Эгер баласы биринчи дүйнөдөн өтсө, ата-эне үчүн эң чоң трагедия, өмүр бою унутулгус кайгы, муң.

Төмөндө берилген элдик кошоктордо атанын көркөм образы ар тараптуу чагылдырылат жана бардык эле аталарга карата айтыла турган саптар кеңири кездешет.

Бул кошокторду ар кайсы аймактыкын өзүнчө бөлүп бербестен, жалпы мазмундук-тематикалык жагына карай топтоштуруп берүүнү

туура көрдүм, анткени, тексттерди жазылып алынган жерине карата бөлүп жарыялаганда бири-бирин кайталаган саптар жана мотивдер чачкын тартипте жайгашып, китеп окурмандардын колдонуусуна ыңгайсыз болуп калар эле.

Ата – уул-кыздарына башчы, кеңешчи, кайрат, коргон, туу, желек, ал эми тууганга болсо – арка, бел.

Көк сайдан теке тырдыгат,
Көрүнөө мерген аткан бейм.
Көк сарай үйдөн чуу чыгат,
Кеңешим атам өткөн бейм.

Ак сайдан теке тырдыгат,
Айтылуу мерген аткан бейм.
Ак сарай үйдөн чуу чыгат,
Акылым атам өткөн бейм.

Алтындан соккон ай балтам,
Айдыңым атам зор аркам.
Күмүштөн соккон ай балтам,
Коргонум атам зор аркам.

Алтыным атам барында,
Алтындан супа так эде.
Ай көрүнбөс бак эде.
Күйөрүм атам барында,
Күмүштөн супа так эде,
Күн көрүнбөс бак эде.

Алтындан камар бел көркүм,
Коргонум атам эл көркүм.
Күмүштөн камар бел көркүм,
Кымбатым атам эл көркүм.

Кызыл бир чаар чоң таштын,
Талаасы элең кан атам.

Кызыл бир чаар жолборстун,
Баласы элең жан атам.

Кара бир чаар чоң таштын,
Талаасы элең кан атам.
Кара бир чаар жолборстун,
Баласы элең жан атам.

Ак теректин бутагы,
Айтылуу элдин сырттаны.
Көк теректин бутагы,
Көп элден чыккан сырттаны.

Курдашын таап аш берген,
Кудайым сүйүп жаш берген.
Теңтушун таап аш берген,
Теңирим сүйүп жаш берген.

Токтунун гөшүн¹¹⁰ ашаган,
Токсонго чыга жашаган.
Серкенин гөшүн ашаган,
Кудай таала күч берип,
Сексенге чыга жашаган.

Чылбыры болчу буудандын,
Чындыгын айтып сүйлөгөн,
Чынары болчу туугандын.
Камчысы болчу буудандын,
Калысын айтып сүйлөгөн,
Кайраты болчу туугандын.

Камчысы болчу буудандын
Жаннатым атам,
Канаты болчу туугандын.
Камчысы түштү буудандын,

¹¹⁰ Гөш – эт.

Жаннатым атам көзү өтүп,
Канаты сынды туугандын.

Мактоо: ата-теги, кадыр-баркы, байлыгы, мал-кели.

Алтындан сөйкөм бар эле,
Аяктары зар эле.
Айланайын атакем,
Айтканымча бар эле.
Күмүштөн сөйкөм бар эле,
Күбөктөрү зар эле,
Айланайын атакем,
Күйгөнүмчө бар эле.

Жабыгынан ай өткөн,
Жалпы атасы бай өткөн.
Түндүгүнөн ай өткөн,
Түпкү атасы бай өткөн.

Түндүгүдөн ай өткөн,
Түп атасы бай өткөн.
Капшытыдан ай өткөн,
Кадимден бери бай өткөн.

Алты атка салган гажары¹¹¹,
Алты атасы назары.
Жети атка салган гажары,
Жети атасы назари.

Басмайыл тартпай ат минсе,
Өргө бир басса эл билет.
Менин атамы,
Кытай бир кыргыз бүт билет.

Куюшкан салбай ат минсе,
Ылдыйга басса эл билет.

¹¹¹ Гажары – жүндөн согулган таар.

Менин атамы,
Кыргыз бир калкы бүт билет.

Желесине кут түшкөн,
Жээрге кулун жуп түшкөн.
Короосуна кут түшкөн,
Кара ооз козу жуп түшкөн.

Агала зоонун боорунан,
Ак жолборс болуп жойлогон.
Ар жакшынын ичинде,
Ак теңге чачып ойногон.

Көгала зоонун боорунан,
Көк жолборс болуп жойлогон.
Көп жакшынын ичинде,
Көк теңге чачып ойногон.

Аркадан келген алты каз,
Айдың көл таппай адашат,
Алты атаңдан бер жакка
Кандай айтса жарашат.

Желкеден келген жети каз,
Желесин таппай адашат.
Жети атаңан бер жакка,
Кандай бир айтсам жарашат.

Элкиндеп койду айдаган,
Эзелки өткөн чагында,
Эзилтип куйрук чайнаган.
Кылкылдап койду айдаган,
Кымбаттуу жакшы кезинде,
Кылгырып майды чайнаган.

Беденин гүлүн чайнаткан,
Белеске малын жайнаткан,

Жонгучка¹¹² гүлүн чайнаткан,
Жайлоого малын жайнаткан.

Чууктап¹¹³ малын айдаган,
Чыңыртып кулун байлаган.
Короолоп коюн айдаган,
Кошоктоп малын байлаган.

Күдүргө чыгып жайлаган,
Күркүштөп малын айдаган.
Кум-Белге барып жай жайлап,
Күрөң бир кулун байлаган.
Күрөң бир кулун энесин,
Кумдакты көздөй айдаган.

Кан жайлоо чыга жайлаган,
Калкытып малын айдаган.
Кан жайлоо барып жай жайлап,
Кашка эле кулун байлаган,
Кашка эле кулун энесин,
Кашатты эле көздөй айдаган.

Короосунун четинде,
Кожодой болуп олтурган,
Короосун койго толтурган.
Кырмананын четинде,
Кыдырдай болуп олтурган,
Кызылга кырман толтурган.

Дөөлатимдин тушунда,
Кумурскадай кой айдап,
Кумардан чыккан коргонум.
Дөөлатимдин тушунда,
Чебирткедей кой айдап,
Ченден чыккан коргонум.

¹¹² Жонгучка – беде.

¹¹³ Чуук – чыбык.

Асилини¹¹⁴ күрөткөн,
Анжирини жүрөткөн.
Парагыны камдаган,
Баба дыйкан жандаган.
Бешилигин камдаган,
Беш чалияр жандаган.

Эшигини алдына,
Эки арбана¹¹⁵ чөккөнүм,
Эгем корун төккөнүм.

Арс ичигин бөктөргөн,
Асили дөөлат¹¹⁶ көп көргөн.
Түлкү ичигин бөктөргөн,
Түбүдан дөөлат көп көргөн.

Субайын¹¹⁷ бөлүп айдаган,
Суук жайлоо Кыз-Коргон,
Бай атам чыгып жайлаган,
Суутуп күлүк байлаган.

Көктөм баар¹¹⁸ көп көчкөн,
Гөзөмө төөсү бош кеткен.
Жаңы баар көп көчкөн,
Жабагы¹¹⁹ тайы бош кеткен.

Көк тикен түбүн кемирген,
Көктөмдө малы семирген.
Ак тикен түбүн кемирген,
Шактамда¹²⁰ малы семирген.

¹¹⁴ Асил (хасил) – түшүм.

¹¹⁵ Арбана – төө.

¹¹⁶ Дөөлат – дөөлөт, байлык.

¹¹⁷ Субай – кызыр (бооз эмес).

¹¹⁸ Баар – жаз.

¹¹⁹ Жабагы – 9-10 айлык кулун.

¹²⁰ Шактам (перс. шабнам) – шүдүрүм түшкөн маал.

Адырлуу жерде түлкү бар,
Ат жеткис жерде мүлкү бар.
Колоттуу жерде түлкү бар,
Кол жеткис жерде мүлкү бар.

Кең Соң-Көлдү жердеген,
Кең акырдан жем жеген.
Чоң Соң-Көлдү жердеген,
Чоң акырдан жем жеген.

Короосун койго толтурган.
Короосунун четинде,
Кожодой болуп олтурган.
Эшикке коюн толтурган,
Эшигинин четинде.
Эшендей болуп олтурган.

Отуруп алып сүйлөсө,
Ой жарашкан атакем.
Туруп бир алып сүйлөсө,
Бой жарашкан атакем.

Ак боз ат минген шаарга,
Бейишим атам,
Ак набат ичкен наарга.
Көк боз ат минген шаарга,
Бейишим атам,
Көк набат ичкен наарга.

Минген аты, жоргосу, ат жабдыктары жана кийген кийими:

Сур жорго миндиң сулуу деп,
Суур ичик кийдиң жылуу деп.
Сур жорго оозу тыйылды,
Атакем көзү өткөн соң,
Суур ичик жүккө жыйылды.

Кер жорго минген сулуу деп,
Кер бучкак¹²¹ кийген жылуу деп.
Атакем көзү өттү эле,
Кер жорго буту тыйылды,
Кер бучкак жүккө жыйылды.

Долоно казык кактырган,
Тобурчак байлап бактырган.
Арчадан казык кактырган,
Аргымак байлап бактырган.

Текеден чылбыр сүйрөткөн,
Теминип күлүк үйрөткөн.
Бугудан чылбыр сүйрөткөн,
Булкунтуп күлүк үйрөткөн.

Аргымак оозун чойдурган,
Атактуу жакшы кезинде,
Алтындан жүгөн ойдурган.
Күлүктүн оозун чойдурган,
Гүлгүндөй жакшы кезинде,
Күмүштөн жүгөн ойдурган.

Үзөңгүсү коргошун,
Үзбөй да минген жоргосун.
Жоргосу жолду талашкан,
Жоругу элге жарашкан.

Кер жорго минип жол жүргөн,
Кернейлүү тойдо көп жүргөн.
Кернейи сынып най болду.
Келбеттүү атам жай болду.

Сур жорго минип жол жүргөн,
Сурнайлуу тойдо көп жүргөн.

¹²¹ Бучкак – ийленген теринин бут бөлүгү.

Сурнайы сынып най болду,
Султаным атам жай болду.

Жал куйругун чубалтып,
Жасалгалуу ат минген.
Жагалдана бастырып,
Жакшылар менен жол жүргөн.

Кыл куйругун чубалтып,
Кызылдан жорго ат минген.
Кылыктана бастырып,
Кыйындар менен жол жүргөн.

Күмүштөн жүгөн ойдурган,
Күлүктүн оозун чойдурган.
Алтындан жүгөн ойдурган,
Аргымак оозун чойдурган.

Үзөңгүсү коргошун,
Үзбөй бир минген жоргосун.
Басмайылы коргошун,
Басып бир минген жоргосун.

Алтынды кумдай этектеп,
Аргымак минген жетектеп.
Күмүштү кумдай этектеп,
Күлүктү минген жетектеп.

Ак дайра кечкен улуулап,
Аргымак минген сулуулап.
Көк дайра кечкен улуулап,
Күлүктү минген сулуулап.

Карадан тандап ат минген,
Гажары салып салт минген.
Торудан тандап ат минген,
Термесин салып салт минген.

Беденин гүлүн чайнаткан,
Бедөөнүн¹²² көзүн жайнаткан.
Арпанын гүлүн чайнаткан,
Азоонун көзүн жайнаткан.

Алтындан камчы суй таштап,
Акырын сүйлөп сөз баштап.
Күмүш камчы суй таштап,
Күлүктү минген сөз баштап.

Алтындан жүгөн ойдурган,
Азоонун оозун чойдурган.
Күмүштөн жүгөн ойдурган,
Күлүктүн оозун чойдурган.

Азоону минген баймактап¹²³,
Алтынды сүзгөн табактап.
Күлүктү минген баймактап,
Күмүштү сүзгөн табактап.

Күмүштөн бычак кылоолоп,
Күлүктү минген жылоолоп.
Алтындан бычак кылоолоп,
Аргымак минген жылоолоп.

Кайырмалуу үртүгүң,
Карагер атка жарашкан.
Кандай бир чебер колу деп,
Казак бир кыргыз карашкан.

Оломоштуу үртүгүң,
Омоктуу атка жарашкан.
Оюлган чебер колу деп,
Оң-солдун эли карашкан.

¹²² Бедөө – күлүк ат.

¹²³ Баймактоо – үч бутун тушоо.

Куш салганы:

Ак шумкар эле салганың,
Ак сүлөөсүн алганың.
Ак сүлөөсүн бөрк алып,
Балаңдын көрбөй жыргалын,
Арманда кетип калганың.

Көк шумкар эле салганың,
Көк сүлөөсүн алганың.
Көк сүлөөсүн бөрк алып,
Уулдун көрбөй жыргалын,
Күйүттө кетип калганың.

Айтышканын тиктеген,
Асманга кушун шилтеген.
Айдыңы алды өлөң-саз,
Кушунун жеми өрдөк, каз.

Тогошконун тиктеген,
Тоодакка кушун шилтеген.
Турганда жериң тулаң, саз,
Кушунун жеми турна, каз.

Ак жибек боосун чалдырган,
Ак туйгун колго кондурган.
Аяктай короз алаарда,
Ак туйгуну чырк эткен.

Көк жибек боосун чалдырган,
Көк туйгун кушун кондурган
Көнөктөй короз алаарда,
Көк туйгуну чырк эткен.

Капталдан чыгып жөтөлгөн,
Кара бир туйгун көтөргөн.
Коктудан чыгып жөтөлгөн,
Көк туйгун кушту көтөргөн.

Улак чапканы:

Камчысы түшкөн булакка,
Кайрылбай кирген улакка.
Чылбыры түшкөн булакка,
Чыдабай кирген улакка.

Камчысын таштап булакка,
Кайрылып түшкөн улакка.
Чылбырын таштап булакка,
Чындап бир түшкөн улакка.

Кызылдан манат кулакчын,¹²⁴
Кыргыздан чыккан улакчым.
Карадан манат кулакчын,
Калкынан чыккан улакчым.

Алты пакса дубалдан,
Ашырып улак таштаган.
Байгесине не алган,
Атакталуу ат алгын,
Айлансам атам улакчым.

Жети пакса¹²⁵ дубалдан,
Жеткизип улак таштаган.
Жетелетип тай алган,
Белдарым атам улакчым.

Жайлоого чыгып кулун байлап, кымыз кылганы:

Күрөң бир бээ жетелеп,
Кыранга чыккан эртелеп.
Күрөң бир бээ кымызын,
Кыздарың ичкен эркелеп.

¹²⁴ Кулакчын – аттын моюн, башын жабуучу жалпооч, бурчу тешилип аттын эки кулагы чыгарып коюлган.

¹²⁵ Пакса – ылайдан урулган дубалдын бир катары.

Жээрде бир бээни жетелеп,
Жакага чыккан эртелеп.
Жээрде бир бээ кымызын,
Жээндери ичкен эркелеп.

Кызыл гүл эде баариң,
Кымыз бир эде наариң.
Сары бир эде баариң,
Сары май эде наариң.

Сайдан өткөн кишини,
Саамал ич деп чакырган,
Кырлап өткөн кишини,
Кымыз ич деп чакырган.

Эл ичинде кадыр-баркы, тууганга, жакырга, эшен-калпаларга кайрымдуулугу:

Уугундун учу калайдан,
Урматтуу элең далайдан.
Керегең учу калайдан,
Келбеттүү элең далайдан.

Басмайылы калайдан,
Барктуу болчу далайдан.
Үзөңгүсү калайдан,
Урматтуу болчу далайдан.

Көк кайың түбү тамырлаш,
Көп жакшы менен карындаш.
Ак кайың түбү тамырлаш,
Ар жакшы менен карындаш.

Көк дарыя алышы,
Көп жерде бар таанышы.
Ак дарыя алышы,
Ар жерде бар таанышы.

Акурдан аты жем жеген,
Ар жакшы менен кеп жеген.
Тобурчак аты жем жеген,
Топ жакшы менен кеп жеген.

Торбодон атың жем жеген,
Төрөлөр менен кеп жеген.
Акурдан аты жем жеген,
Акимдер менен кеп жеген.

Караны минсең дабыштуу,
Калкыңа кебиң жагышдуу.
Торуну минсең дабыштуу,
Тууганга кебиң жагышдуу.

Көк дайра суусун майрам дейт,
Көзүңдү көргөн кайран дейт.
Ак дайра суусун майрам дейт,
Атыңды уккан кайран дейт.

Шырбасын¹²⁶ союп гөш кылган,
Сыпайы тандап дос кылган.
Багылан союп гөш кылган,
Байбачча тандап дос кылган.

Элини жыйып той берген,
Элиге улак мол берген.
Калкыны жыйып той берген,
Калкыга улак мол берген.
Барышыга кой койгон,
Кайтарыга тай койгон.

Эшиктен салган ак кийиз,
Эшандар келип түнөгөн.
Капшыттан салган ак кийиз,
Калпалар келип түнөгөн.

¹²⁶ Шырбас, шырбаз – сүт эмди козу; фарс тилинде шир – сүт.

Эшикке эккен гүлкайыр,
Эшенге берген кол кайыр,
Короого эккен гүлкайыр.
Кожого берген кол кайыр.

Уул-кыздары, аларга берген тарбиясы, базардан белек алып келгени:¹²⁷

Келини кескен барчадай,
Кыздарың кызыл арчадай.
Бапестеп багып чоңойткон,
Балдарың барктуу калчадай.

Козуну багып кой кылган,
Балдарын багып чоң кылган.
Тайлагын багып лөк кылган,
Баласын багып бек кылган.

Капшыты бийик ак үйүн,
Кара нарга жүктөгөн.
Кайрылыш жолдо баратса,
Кара нары бук деген,
Кара нары бук десе,
Кайрылып карап чөк деген.
Кастарлап багып балдарын,
Канатына асырап,
Кайыркеч болуп өс деген.

Боруму бийик ак үйүн,
Боз каймалга¹²⁸ жүктөгөн.
Бурулуш жолдо баратса,
Боз каймалы бук деген.
Боз каймалы бук десе,

¹²⁷ Маркумдун уул-кыздарын мактап айкан кошокторду кыздары эмес, башка жалдап алып келген кошокчулар же маркумдун жеңелери, тайэжелери сыяктуу алысыраак туугандары айтат.

¹²⁸ Каймал – ургаачы төө.

Бурулуп карап чөк деген.
Бапестеп баккан балдарын,
Бооруна басып асырап,
Боорукер болуп өс деген.

Жашыл гүлдүү жакшыны,
Жүктөп келген коргонум.
Жаш балдарым кийсин деп,
Бүктөп келген коргонум.

Кызыл гүлдүү жакшыны,
Жүктөп келген коргонум.
Кыз балдарым кийсин деп,
Бүктөп келген коргонум.

Эгер атасы жашыраак өлүп калса:

Узун, узун, узун жол,
Учуна жетем дечү элең.
Уулумдун уулун жетелеп,
Убайын көрөм дечү элең,

Кыска, кыска, кыска жол.
Кыйырына жетем дечү элең,
Кызымдын кызын жетелеп.
Кызматын көрөм дечү элең,

Күлүктү минген сагактап¹²⁹,
Күмүштү сузган табактап.
Күмүштү сузса түйбөдү,
Күлпөттүү күндө жүрбөдү.

Аргымак минген сагактап,
Алтынды сузган табактап.
Алтынды сузса түйбөдү,
Ардактуу күндө жүрбөдү.

¹²⁹ Сагак – жүгөндүн төмөнкү бөлүгү.

Союз учурунда актив, башкарма болуп иштеген болсо:

Сары жорго минсе жарашкан,
Салабаттуу кезинде,
Советтин жолун талашкан.
Кер жорго минсе жарашкан,
Келбеттүү кезинде,
Кеңештин жолун талашкан.

“Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны” дегендей, атаны жоктоо, атадан айрылуу – орду толгус жоготуу. Атанын өлүмү уул-кыздары үчүн камчынын сынганы, аска-тоонун кулоосу, капкалуу шаардын бузулушу, карчыга, туйгун, шумкар сыяктуу алгыр куштардын учуп кетиши менен туюнтулган.

Кайрылып өскөн кайыңды,
Кабылан келип кайрыды.
Карылык жеткен турбайбы,
Капилет келип бул ажал,
Атамды бизден айрыды.

Карала тоону этектеп,
Карала тулпар жетектеп,
Карылык жеткен турбайбы,
Алып кетти бул ажал,
Атамды бизден жетелеп.

Бурулма тоонун нар жагын,
Бугулар оттойт эл жокто.
Бейишим атам өттү деп,
Буркурап ыйлайм сиз жокто.

Карайган тоонун нар жагын,
Кайберен оттойт эл жокто.
Кеңешим атам өттү деп,
Кейип бир ыйлайм сиз жокто.

Томоголуу камчымды,
Тор жоргоң басып сындырды.
Тоодой бир болгон атамды,
Топурак алып тындырды.

Кадамалуу камчымды,
Карагер басып сындырды.
Караан туткан атамды,
Кара жер алып тындырды.

Асканын бийик тоосунан,
Аркарлар жүрүп жол салган.
Куруп да кетсин бул өлүм.
Атама келип кол салган.

Кашка-Суу чыгып жайлаган,
Кара кашка кулун байлаган.
Кара кашка кулун ат болду,
Атакем көзү өткөн соң,
Кашка-Суу бизден жат болду.

Суук-Дөбө чыгып жайлаган,
Сур кашка кулун байлаган.
Сур кашка кулун ат болду,
Атакем көзү өткөн соң
Суук-Дөбө бизден жат болду.

Кашаттан чыккан айдайым,
Капкалуу шаар жайдайым.
Атамын көзү өттү эле,
Кашатта айым тутулду,
Капкалуу шаарым бузулду.

Белестен чыккан айдайым,
Белгилүү шаар жайдайым.
Базарым атам көзү өтүп,
Белесте айым тутулду,
Белгилүү шаарым бузулду.

Азуусун айга бүлөгөн,
Алладан буйрук келгенде,
Акырет көздөй жөнөгөн.
Кылычын кынга бүлөгөн,
Кудайдан буйрук келген соң,
Кыямат көздөй жөнөгөн.

Асмандап учкан пар болдум,
Атакем көзү өткөн соң,
Акылына зар болдум.
Көкөлөп учкан пар болдум,
Кайратым атам өткөн соң,
Кеңешине зар болдум.

Алтындан салган шакегим,
Колума салсам толобу.
Айдыңым атам көзү өттү,
Агаларым болсо да,
Ата бир сиздей болобу.

Күмүштөн салган шакегим,
Колума салсам толобу.
Коргонум атам көзү өттү,
Туугандарым болсо да,
Коргонум сиздей болобу.

Жоргоң бир жолдо таң ашар,
Жоругуң элден адашар.
Күлүгүң күндө таң ашар,
Күлкүң бир элден адашар.

Шырбаз союп гөш кылган,
Сыпайы тандап дос кылган.
Баглаң¹³⁰ союп гөш кылган,
Байбачча тандап дос кылган.

¹³⁰ Баглаң – алты айлык козу.

Баглаң гөшүң кат болот,
Өзүңдүн көзүң өткөн соң,
Байбачча досуң жат болот.

Капшыты бийик боз үйдөн,
Карчыгамды качырдым,
Карчыгамдын качканы,
Карышта боонун жоктугу.
Кайратым атам өткөнү,
Менин ырысымын кеткени.

Тутуму бийик боз үйдөн,
Туйгунуму качырдым ,
Туйгунумун качканы,
Тутам да боонун жоктугу.
Кайратым атам өткөнү,
Менин
Кадырымын кеткени.

Айланып учкан ак шумкар,
Билинбей боосу илинер.
Кайратым атам өткөнү,
Кадыры мага билинер.

Күүлөнүп учкан көк шумкар,
Көрүнбөй боосу илинер.
Кадырман атам өткөнү,
Эми
Кадыры мага билинер.

Айланма казык сайда бар,
Айлансам атам кайда бар.
Күмүштөн казык сайда бар,
Күйөрүм атам кайда бар.

Алтындан камар¹³¹ белде жок,
Айлансам атам элде жок.
Күмүштөн камар белде жок,
Күйөрүм атам элде жок.

Улуу тоонун боорунан,
Улар куш болуп чакырсам,
Ыйлаган кызым тоошу деп,
Угар белең мурза¹³² атам.

Кара тоонун боорунан,
Карчыга болуп чакырсам,
Какшаган кызым тоошу деп,
Карар белең мурза атам.

Жети арыктан суу келсе,
Жеткилең көлдөр толобу.
Жети бир жыйын эл келсе,
Атакем бир өзүңдөй болобу.

Алты арыктан суу келсе,
Айдың бир көлдөр толобу.
Алты бир жыйын эл келсе,
Атакем бир өзүңдөй болобу

Атасыз кыз менен аталуу кызды салыштыруу:

Жан атамдын барында,
Саймалуу эле өңүрүм,
Санаасыз эле көңүлүм.
Жан атам көзү өткөн соң,
Саймасыз болду өңүрүм,
Санаалуу болду көңүлүм.

¹³¹ Камар – кемер, кур, белбоо.

¹³² Мурза – мырза.

Жан атамдын барында,
Кештелүү эле өңүрүм,
Кейишсиз эле көңүлүм.
Жан атам көзү өткөн соң,
Кейиштүү болду көңүлүм,
Кештесиз болду өңүрүм.

Айдыңым атам барында,
Майлистан эле эшиги,
Майиздан эле кешиги.
Гүлүстан эле эшиги,
Гүл мейиз эле кешиги.

Безбелдек куштун бели ала,
Бек атасы болбосо,
Бечара болот кыз бала.
Кашкалдак куштун карды ала,
Кан атасы болбосо
Карып болот кыз бала.

Айылга чыкпас үнүмдү,
Ашкере кылдың бай атам.
Короого чыкпас үнүмдү,
Коңгуроо кылдың бай атам.

Атакем өзүң барында,
Күлгүндөн көйнөк кийчү элем,
Күлүп бир ойноп жүрчү элем,
Атакемдин көзү өтүп,
Күлгүндөн көйнөк сөгүлдү.
Күлкүм бир жерге төгүлдү.

Атакемдин барында,
Шайыдан көйнөк кийчү элем,
Шаани бир менен жүрчү элем,
Атакемдин көзү өтүп.

Шайыдан көйнөк сөгүлдү,
Шааним бир жерге төгүлдү.

Аталуу кыздын сөзү артык,
Атасынан айрылган,
Мен шордуунун неси артык.
Аталуу кызды көргөндө,
Канчалык өмүр сүрсөм да,
Өтөрмүн ага көз артып.

Айдыңдуу жердин чөбү эркин,
Аталуу кыздын кеби эркин.
Атакем көзү өттү эле,
Айдыңдуу жерге коно албайм,
Аталуу кыздай боло албайм.

Кайра келбестиги:

Чапсам бүтпөс майданым,
Чакырсам келбес мейманым.
Эксем да бүтпөс майданым,
Эңсесем келбес мейманым.

Алтындуу туудай желегим,
Ай көрүнгүс терегим.
Аргымак тандап ат берип,
Ак күрөөкө тон¹³³ берип,
Айчылык суроо салсак да,
Эми угулбастыр дарегиң.

Күмүштүү туудай желегим,
Күн көрүнгүс терегим.
Күлүктөн тандап ат берип,
Көк күрөөкө тон берип,
Күнчүлүк суроо салсак да,
Эми угулбайт го дарегиң.

¹³³ Күрөөкө тон – ак көрпө жакалуу өзгөчө тон.

Энеге карата айтылган кошоктор

Аял кишиге карата айтылган кошоктордун басымдуу бөлүгү, негизинен, энеге карата айтылчу кошоктор экенин бул категорияга кирген кошоктордун көлөмүнөн байкоого болот. Жалпысынан энеге карата айтылган кошоктордо маркумдун сырткы келбети, кийген кийими, чеберчилиги, акылмандыгы, балдарын төрөп, өстүрүп тарбиялагандыгы, үй-тиричилигин жүргүзгөндүгү, айыл жана кайың-журт ичиндеги кадыр-баркы баяндалат. Көбүнчө анын сырткы келбети Ай менен Күнгө, алтын менен күмүшкө теңештирилсе, чеберчилиги аркылуу боз үй күтүп анын ички-сырткы жасалгаларын жасагандыгы, тон бычып тиккени жана анын мүнөзүндөгү оң сапаттары чагылдырылат. Жашыраак болсо, анын балдарды төрөп, багып, чоңойтуп, бирок тиги дүйнөгө эртерээк кеткендиги, балдарынын урмат-сыйын көрбөй калгандыгы тууралуу кайгыруу менен айтылат.

Кыргыз эли энени – үйдүн куту деп атап келген. Байыркы замандарда ар бир үйдө кут деп аталган баалуу металлдан, сөөктөн, жыгачтан же таштан жасалган чакан бир буюм (тотем) сакталып, анын үйдүн ээлерине кандайдыр бир жакшылыкты, бакытты алып келерине ишенишкен. “Кут болсун,” “Кут консун,” “Куттуу-баяндуу үй болсун,” “Куттуктаймын” деген сөздөр ошонун негизинде пайда болгон. Байыртан бери келаткан бул энеге болгон ыйык сезим, урмат-сый кыргыз кошокторунун классикалык үлгүсүнө айланып, бүгүнкү күнгө чейин эл оозунда айтылып келет:

Апаке (энеке),
Ак сандыктын буту элең,
Ак үйүңдүн куту элең.
Апакемдин көзү өтүп,
Ак сандыктан бут кетти,
Ак үйүңдөн кут кетти.

Ошондой эле энеге карата айтылган кошоктордо “көрк” деген сөз арбын учурайт. Анткени бир үй-бүлөдө жашагандардын арасында

эненин орду, ролу өзгөчө мааниге ээ. Үй жумуштары: тамак-аш жасоо, кир жууп, нан жаап балдардын курсагына кам көрүүдөн тышкары аларды тарбиялап, чоңойтууга да анын милдеттери өтө жооптуу, ардактуу. Ал эми “Отко жакын шиш күйөт, энеге жакын кыз күйөт” деген сөздүн артында да чоң турмуштук чындык жатат. Кыздар айрыкча энесине жакын болуп, көңүлдөгү сырларын, ой-максаттарын энеси менен гана бөлүшөт эмеспи. Ат-Башы районунун Кара-Суу айылынын тургуну Куланбаева Бейшегүл апа да кыз баланын ата-эне үчүн өзгөчө орду бар экенин баса белгилей кетти: “Кыз жакшы, кызды жаман көргөн кишилер котур болуп өлсүн. Кыз ачыңа айланат экен, тогуңа толгонот экен, ооруп калсаң багат экен, ыйласаң сооротот экен, кыздай алтын жок экен. А эркек балдарың кыз таап алгандан кийин бизге карабайт экен. Кары көргөн, абышка-кемпир көргөн жердин баласы ыймандуу болот. Андай көрбөгөн жердин кызы эрин ээрчитип алып кетет, тапканын кийип-ичип жүрөт, же карындашыңа жолотпойт, же энеңе, же атаңа жолотпойт...”

Кыздар үчүн энесин жоготуу, айрыкча турмушка чыга электер үчүн өтө чоң кайгыны, муңду алып келет. Турмушка чыккан кыздар да ата-энесинин үйүнө айылдап келгенде баарынан да энеси абдан сүйүнүп тосуп алат. Ошондуктан эне үйдүн көркү жана куту экендигин кошоктордо таасын сүрөттөлөт.

Атилес көрпө жүк көркү,
Айлансам апам үй көркү.
Бахмалдан көрпө жүк көркү,
Базарым апам үй көркү.

– деп, ушул сыяктуу саптар менен эненин үйдөгү ордун, ал жок болсо, үйдүн көркү жоголуп, анын ичиндеги буюм-тайымдар көзгө суук көрүнүп, о дүйнө кеткен эне азыр эле тигил же бул бурчтан чыга кала тургандай элес калтырат.

Кылымдарды карыткан кыргыз көчмөн турмушунда көч баштаган энелердин образы орчундуу орунду ээлейт. Илгери, кыргыз элинин бир журттан экинчи журтка көчүүсү өзүнчө бир чоң салтанат, шаан-

шөкөт катары кабыл алынып, көч башында жылкынын эң жакшысын минген энелер ак куржун салынып, күмүштөлгөн ат жабдыктарын токунуп, ак элечек салынып, күмүш чачбактарын шарк эттирип, кымбат баалуу жаңы кийимдерин кийишкен. Мына ушул көрүнүш энелерге карата айтылган кошоктордо чебер сүрөттөлгөн:

Энекем
Алтындан чачпак бош таштап,
Аргымак минген көч баштап.
Энекем
Күмүштөн чачбак бош таштап,
Күлүктү минген көч баштап.

Мындан сырткары, эненин уул-кыздарына, келиндерине берген тарбиясы жана мамилеси, үй күткөнү да кошоктордун эң салмактуу саптарын түзөт:

Энекем
Капшытка килем таштаган,
Каныша келин баштаган.
Төрүнө килем таштаган,
Төрөдөй уул баштаган.

Энекемдин көзү өтүп,
Капшытта килем чаң болду,
Каныша келин маң болду
Төрдөгү килем чаң болду,
Төрөдөй уул маң болду.

“Кажары согуп түр кылган, кармаган үйүн гүл кылган,” “Оймогуна гүл таккан, он жубанга сын таккан, шакегине гүл таккан, сан жубанга сын таккан” деген саптарда энелердин чеберчилиги айтылса, “Казанын жууп мис кылган, кайын-журт көөнүн куш кылган, аягын жууп мис кылган, абысын көөнүн куш кылган” деп тазалыгын, кайын-журтуна кылган сый мамилеси, сулуулугу, кийген кийими, тагынган зерлерине чейин айтылып, макталат.

Эне – үйдүн куту, көркү, мүлкү, берекеси, ырысы, шамы, жылдызы ж. б.

Ак сандыктын буту элең,
Ак сарай үйдүн куту элең.
Ак сандыктан бут кетти,
Ак сарай үйдөн кут кетти.

Көк сандыктын буту элең
Көк сарай үйдүн куту элең.
Көк сандыктан бут кетти,
Көк сарай үйдөн кут кетти.

Башайы төшөк жүк көркү,
Байбичем энем үй көркү.
Кутуну төшөк жүк көркү,
Кутманым энем үй көркү.

Башайы төшөк жүктө жок,
Байбиче энем үйдө жок.
Кутуну төшөк жүктө жок,
Кутманым энем үйдө жок.

Атилес жууркан жүк көркү,
Адилет апам үй көркү.
Көгала шайы жүк көркү,
Көркөмүм апам үй көркү.

Адирес көрпө жүк көркү,
Айлансам апам үй көркү.
Бахмалдан көрпө жүк көркү,
Базарым апам үй көркү.

Паркуттан көрпө жүк көркү,
Байбичем энем үй көркү.
Манаттан көрпө жүк көркү,
Асылым энем үй көркү.

Бахмалдан көрпө жүктө жок,
Базарым апам үйдө жок.
Алластан көрпө жүктө жок,
Алдашим апам үйдө жок.

Беш кеште жыйган жүгүнө,
Базарым апам барында
Береке кирген үйүнө.

Көшөгө боом жашылым,
Кымбатым энем асылым.
Боортка боом жашылым,
Базарым энем асылым.

Аялдан чыккан зайыбым,
Кара бир жерге айыбым.
Чачтуудан чыккан зайыбым,
Боз турпакка айыбым.

Үзүгүң боосу үч кабат,
Үйдө олтурсаң салтанат.
Төтөгөң боосу төрт кабат,
Төрдө олтурсаң салтанат.
Өзүңдүн көзүң өткөн соң,
Төрдөгү сөзүң ким табат.

Үзүгүң боосу үч кабат,
Үйдө отурсаң салтанат.
Үйүңдөн узап кеткен соң,
Үйдөгү сөзүң ким табат.

Көгүлтүр көлдүн кемеси,¹³⁴
Көп балдардын энеси.
Эми
Көп балдарда эне жок,

¹³⁴ Көлдөн жазылган кошокто көл жана кеме эскерилет.

Аттиң ай эми
Көгүлтүр көлдө кеме жок.

Төргө бир илген түлкү элең,
Кыздарыңа калганда,
Түбөлүккө мүлк элең.
Капшытка илген түлкү элең,
Карылыгың болбосо,
Балдарыңа калганда,
Кадимкидей мүлк элең.

Кашкардан келген кара нар,
Жабуу бир жапса сеп эле.
Кадыры жакшы энекем,
Балдарына тең эле.

Кытайдан келген кызыл нар,
Кымкап бир жапса сеп эле.
Кыялы жакшы энекем,
Кыз-келинге тең эле.

Адырга чөккөн нар элең,
Ак тамга күйгөн шам элең.
Алтыным энем сен менин,
Айтканымдай бар элең.

Короого чөккөн нар элең,
Кош тамга күйгөн шам элең.
Көңүлүмдү оорутпас,
Жан энем
Көп акылың бар элең.

Кечки бир ичкен наарың,
Кең Кокондой шаарың.
Эртеңги ичкен наарың¹³⁵,

¹³⁵ Наар – даам, эртең мененки тамак.

Андижандай шаарың,
Айлансам апам күйөрүм.

Төбөдөгү жылдызым,
Төгүлүп турган ырысым.
Жакамдагы кундузум,
Жайылып турган ырысым.

Ак үйдөн аккан тамчыдай,
Ак болоттон кайчыдай.
Көк үйдөн аккан тамчыдай,
Көк болоттон кайчыдай.

Карасы эле каламдын,
Сырттаны эле аялдын.
Карасы кетти каламдын,
Сырттаны кетти аялдын.

Отурган жери оймоктой,
Сүйлөгөн сөзү жомоктой.
Отурган жери тактадай,
Сүйлөгөн сөзү пахтадай.

Оң чачымдын бурмасы,
Оң көзүмдүн сурмасы.
Сол чачымдын бурмасы,
Сол көзүмдүн сурмасы.

Эңсеп бир бүтпөс майданым,
Эңсесем келбес мейманым.
Чапсам бир бүтпөс майданым,
Чакырсам келбес мейманым.
Жаным ай энем мээрманым
Өтүп бир кеттиң доордон.

Алтындан сака утканым,
Ата ордуна тутканым.

Күмүштөн сака утканым,
Жаным ай энем мээрманым,

Чеберчилиги:

Шакегине гүл таккан,
Сан жубанга сын таккан.
Оймогуна гүл таккан,
Он жубанга сын таккан.

Оймогун оё байланган,
Оюу десе шайланган.
Искегин ийе байланган,
Иш дегенде шайланган.

Оймогу колдо майышкан,
Оюгу менен жарышкан.
Ийнеси колдо майышкан,
Иштүүлөр менен жарышкан.

Баш бармагы баары жез,
Байыркы чебер өзү эле.
Чыпалагы чыны жез,
Чыныгы чебер өзү эле.

Ак болот кайчы кармаган,
Абысын көөнү калбаган.
Көк болот кайчы кармаган,
Кошуна көөнү калбаган,
Көркөмдүү кайран энекем/жеңкем.

Кашкардын жолу беш моймок,
Калемпир жыттуу жез оймок.
Букардын жолу беш мойнок,
Булгаары тиккен жез оймок.
Белеске тарта үй тиккен,
Бектерге болжоп тон тиккен.

Белеске үйү пас келген,
Бектерге тону саз келген.

Кашатка тарта үй тиккен,
Кандарга болжоп тон тиккен.
Кандарга тону саз келген,
Кашатка үйү пас келген.

Энекемдин колунан,
Ар түрлүү оюу оюлган.
Атактуу жакшы энекем,
Ак жибектей чоюлган.

Энекемдин колунан,
Көп оюулар оюлган.
Көркөмдүү жакшы энекем,
Көк жибектей чоюлган.

Килем бир жапкан жүгүнө,
Киреше кирген үйүнө.
Беш кеште жыйган жүгүнө,
Береке кирген үйүнө.

Калкыган суунун кемери,
Каз элечек чебери.
Толкуган суунун кемери,
Торко элечек чебери.

Кажары салып түр кылган,
Кармаган үйүн гүл кылган.
Килем бир салып түр кылган,
Кирген бир үйүн гүл кылган.

Кайчы кабын жүл¹³⁶ кылган,
Кармаган үйүн гүл кылган.

¹³⁶ Жүл – түктүү килем.

Оймук кабын жүл кылган,
Отурган үйүн гүл кылган

Шакегин боосун жүл кылган,
Самаган үйүн гүл кылган.
Туурдук башын жүл кылган,
Туткан бир үйүн гүл кылган.

Кызылдан манат эндеген,
Кыргыздан чебер мен деген.
Карадан манат эндеген,
Калкымда чебер мен деген.

Ак барча айрып эндеген,
Айылдан чебер мен деген.
Кызылды айрып эндеген,
Кыргыздан чебер мен деген.

Кымкапты тигип эндеген,
Калкымда чебер мен деген.
Бахмалды бычып эндеген,
Базарда чебер мен деген.

Карадан манат жең ойгон,
Энемдин ойгон жеңине,
Казак бир кыргыз тем¹³⁷ койгон.
Кызылдан манат жең ойгон,
Энемдин ойгон жеңине,
Казак бир кыргыз тем койгон.

Кара макмал жең ойгон,
Кандай чебер колу деп.
Караган адам тем койгон.
Кызыл макмал жең ойгон,
Кыйын чебер колу деп,
Кыйлалар көрүп тем койгон.

¹³⁷ Тем – тан, тем берген, ыраазы болгон.

Илип тиккен кештеңиз,
Илатадан¹³⁸ майиним,¹³⁹
Илгертен элге тайиним.¹⁴⁰
Басып тиккен кештеңиз,
Бахмалдан майиним,
Байыртан элге тайиним.

Прунзе курак кураган,
Бурулуп алым сураган.
Каттама курак кураган,
Кайрылып алым сураган.
Айлансам апам чеберим.

Чеберим тиккен чепкенди,
Чечендер кийсе жарашкан,
Баасы канча болду деп,
Базарга салса талашкан.
Чеберим тиккен постуну¹⁴¹,
Байбача кийсе жарашкан,
Акчасы канча экен деп,
Көргөндүн баары талашкан.

Ашканасын тор кылган,
Айлансам апам коргонум,
Ашамин¹⁴² элден зор кылган.

Оймоктуунун узу элең,
Олуттуу байдын кызы элең.
Шакектүүнүн узу элең,
Шаанилүү байдын кызы элең.

138 Илата – кездеме, чүпүрөк.

139 Майин – жумшак.

140 Тайиним: дайыным, белгилүүм.

141 Постун – тон, ичик.

142 Ашам (хашам) – кооздук.

Улуу бир суунун бургуну,
Улуу бир чачтын туйгуну.
Кара бир суунун бургуну,
Кара чачтын туйгуну.

Оймогун учун жойбогон,
Ойлогон ишин койбогон.
Шакегин учун жойбогон,
Самаган ишин койбогон.
Айлансам апам чеберим.

Көк учук жибек саптаган,
Көркөмдөп көрпө каптаган,
Көрпөсүнүн ичинде
Көк куштай боюн таптаган.

Ак учук жибек саптаган,
Аземдеп көрпө каптаган,
Көрпөсүнүн ичинде
Ак куштай боюн таптаган.

Ургаачынын узу элең,
Айлансам апам шаарым,
Улуу бир журттун кызы элең.
Аялдан чыккан уз элең,
Айлансам апам кымбатым,
Ардактуу элдин кызы элең.
Ургаачыдан уз кетти,
Кымбатым апам көз өтүп,
Улуу бир журттан кыз кетти.

Төрбөлжүн сайган бармактап,
Болгонум энем,
Балдарын баккан ардактап.
Шырдамал сайган бармактап,
Болгонум энем,
Кыздарын баккан ардактап.

Он эле колу он бармак,
Ойлонбой кыйган ак калпак.
Беш эле колу беш бармак,
Белсенбей кыйган ак калпак.

Кашкардын бели Беш-Мойнок,
Кашкары чачпак, жез оймок.
Букардын бели Беш-Мойнок,
Букары чачпак, жез оймок.

Букардын тоосу Беш-Мойнок,
Булгары жыттуу жез оймок.
Кашкардын тоосу Беш-Мойнок,
Айым гана энем болгонум,
Калемпир жыттуу жез оймок.

Оң колунда кайчысы,
Сол колунда барчасы.
Кайчысы калды ачылып,
Барчасы калды чачылып.

Оң колуна кайчы алган,
Сол колуна барча алган.
Кадыр бир жаны өттү эле,
Кайчысы калды текчеде,
Барчасы калды бакчада.

Каймалга болжоп ком кескен,
Кандарга болжоп тон кескен.
Каймалдын кому бас келген,
Кандардын тону саз келген.

Буурага болжоп ком кескен,
Бектерге болжоп тон кескен.
Бууранын кому бас келген,
Бектердин тону саз келген.

Уул-кыздарын багып, талим-тарбия бергени, уулдарын үйлөгөнү, келинге мамилеси:

Төргө бир килем таштаган,
Төрөдөй уул баштаган.
Таалайым апам өткөн соң,
Төрдөгү килем чаң болду,
Төрөдөй уулуң маң болду.

Капшытка килем таштаган,
Каныша келин баштаган.
Кеңешим апам өткөн соң,
Капшытта килем чаң болду,
Каныша келин маң болду.

Кымкаптан көрпө каптаган,
Кыздарым жакшы болсун деп,
Кыргыек куштай таптаган.
Баркыттан көрпө каптаган,
Балдарым жакшы болсун деп,
Балапан куштай таптаган.

Кызылдан учук саптаган,
Кыжымдан төшөк каптаган.
Кыздарым эптүү болсун деп,
Кыргыек куштай таптаган.

Кебези жүндөй бурулган,
Келбеттүү жакшы энекем,
Келинди кыздай урунган.

Кызылды кийсе туушалган,
Кыйгыр көз келин жумшаган.
Караны кийсе туушалган,
Кара көз келин жумшаган.

Кутуну жапкан бешикке,
Энекем

Кулпунуп чыккан эшикке.
Бейкасам жапкан бешикке,
Энекем
Белсенип чыккан эшикке.
Сарпая жапкан эшикке,
Энекем
Салкындап чыккан эшикке.

Жети аркар жылдыз батканча,
Жети айланып эмизген,
Жетелеп жүрүп чоңойтуп,
Кыздарынын
Желке бир чачын өргүзгөн.

Алты аркар жылдыз батканча,
Алты айланып эмизген.
Алдейлеп багып өстүрүп,
Балдарын
Кимдин бир уулу дегизген.

2-вариант:

Алты үркөр жылдыз батканча,
Алты айланып эмизген.
Алпештеп багып балдарды,
Атактуу балдар дегизген.
Жети үркөр жылдыз батканча,
Жети айланып эмизген.
Желпинтип багып кыздарды,
Кимдин бир кызы дегизген.

Баркыттан төшөк чыраштап,
Балдарды бактың ыраштап.
Балдардын чайын ичкен соң,
Кете эле бердиң ыраактап.

Балдарды бактың бөпөлөп,
Кыздарды бактың төтөлөп.
Балдардан убай көрөрдө

Аттиңай
Шум ажал кетти жетелеп.

Уугунун учу кирлеген,
Апакем
Уулду бир жумшап пирлеген.
Кереге учу кирлеген,
Апакем
Келинди жумшап пирлеген¹⁴³.

Кериден конуш түзөткөн¹⁴⁴,
Келин бир алып кыз берип,
Кеңешип мейман күзөткөн.
Капталдан конуш түзөткөн,
Уул үйлөп, кыз берип,
Кайталап мейман күзөткөн.

**Эненин сулуулугу, келбети, өзүн таза жана тыкан алып жүрүшү,
кийген кийими, аялдардын алды, мыктысы болгондугу тууралуу:**

Чачпагы менен чачы тең,
Чачыкей сындуу энекем.
Босогого бою тең,
Бото көз сындуу энекем.

Торко элечек бүркөнүп,
Топ баштаган энекем.
Казы элечек бүркөнүп,
Калк баштаган энекем.

Күмүштөн топчу кадаган,
Гүлүстөн жаны барында,
Күзгүлөп чачын тараган.
Алтындан топчу кадаган,

¹⁴³ Пирлеген – өнүп-өскөн, кадыр-барктуу болгон.

¹⁴⁴ Түзөткөн – оңдогон.

Азил бир жаны барында,
Тоту эле куштай таранган.

Акылы артык жаралган,
Асыл жашы барында,
Алтындан топчу каданган.
Алтымыш ашып кетсе да,
Ак кептер куштай таранган.

Кыялы кымбат жаралган,
Кымбат бир жашы барында,
Кыркалап седеп каданган.
Кыярып жашы өтсө да,
Кыргыек куштай таранган.

Керилте тартып байлаган,
Кер кулундун желеси.
Келбеттүү жакшы энекем,
Келин-кыздын энеси.

Суналта тартып байлаган,
Сур кулундун желеси.
Сымбаттуу жакшы энекем,
Уул-кыздын энеси.

Ак көйнөк кийип тубардан,
Айылга барган кезинде,
Ак кептер куштай сыланган.
Көк көйнөк кийип тубардан.
Көчөгө чыккан кезинде,
Көк кептер куштай сыланган.

Караны кийсе бели кең,
Кан кызындай көөнү кең.
Белдемчи кийсе бели кең,
Бек кызындай көөнү кең.
Белдемчи кийсе белсенген,
Бек кызындай теңселген.

Караны кийсе белсенген,
Кан кызындай теңселген.

Караны кийип белсенген,
Кан кызындай теңселген.
Кара макмал жеңи жок,
Кан кызынан кеми жок.

Беренжи¹⁴⁵ кийип белсенген,
Бек кызындай теңселген.
Беренжинин жеңи жок,
Бек кызынан кеми жок.

Кер маралдай керилип,
Келин да болдуң бир кезде.
Кетерсиң азыр коштошуп,
Кеңири казган күмбөзгө.

Жагалмай куштай сыланып,
Жаш келин болдуң бир кезде,
Жатарсың азыр коштошуп,
Жабылуу кара күмбөзгө.

Тескей бир жагын караган,
Тегиздеп чачын тараган.
Жаш күнүнөн бер жакка,
Деңиз элең аялдан.

Күңгөй бир жагын караган,
Күзгүгө чачын тарагын.
Жаш кезинен энекем,
Күйүмдүү чыккан аялдан.

Ак жоолугун желдеген,
Алты аялдын ичинде

¹⁴⁵ Беренжи – мусулман аялдардын бетин жапкан кийими.

Акылдуусу мен деген.
Көк жоолугун желдеген,
Көп аялдын ичинде
Көркөмдүүсү мен деген.

Ак шайы кийип чалкалап,
Ак набат ичип талкалап.
Энекемдин көзү өтүп
Ак шайы көйнөк сөгүлдү,
Ак набат жерге төгүлдү.

Көк шайы кийип чалкалап,
Көк набат ичкен талкалап.
Айттырбай келген ажалдан
Апаке
Кала албадык калкалап.

Ак оромол буунган,
Ак кептердей кубулган.
Көк оромол буунган,
Көк кептердей кубулган.

Туйлаган суунун тунугу,
Туруктуу жердин кулуну.
Кайнаган суунун тунугу,
Кадырман жердин кулуну.

Белестеги ачылган,
Гүлдөй элең энекем.
Бейиштеги ойногон,
Үрдөй элең энекем.

Жандоодогу ачылган,
Гүлдөй элең энекем.
Жаннаттагы ойногон,
Үрдөй элең энекем.

Кандар ичкен пиала,
Кан кызынан зияда¹⁴⁶.
Бектер ичкен пиала,
Бек кызынан зияда.

Кыраанга бүткөн арчадай,
Кырк бүктөлгөн барчадай.
Белеске бүткөн арчадай,
Беш бүктөгөн барчадай.

Отурган жери оймоктой,
Сүйлөгөн сөзү жомоктой.
Отурган жери тактадай,
Сүйлөсө сөзү пахтадай.

Жайлоодо өткөн жаш чагы,
Жайкалтып минген кашканы.
Соорусун аттын чапчу эле,
Эки өрүм өлөң чачтары.

Ак пиала, ак чайнек,
Ичкенине жарашкан.
Ак шайы кийип буластап,
Жүргөнүнө жарашкан.

Көк пиала, көк чайнек,
Ичкенине жарашкан.
Көк шайы кийип буластап,
Жүргөнүнө жарашкан.

Кызылы эле жүнандын,¹⁴⁷
Кымбаты эле жубандын.
Сарысы эле жүнандын,
Сардалы эле жубандын.

¹⁴⁶ Зияда – артыкча.

¹⁴⁷ Жүнан – кездеменин түрү.

Сарысы кетти жүнандын,
Сардалы¹⁴⁸ кетти жубандын.
Кызылы кетти жүнандын,
Кымбаты кетти жубандын.

Кызылдан манат кештелеп,
Кыздарына кийгизген,
Кыз-келиндин ичинен,
Кыйындыгын билгизген.

Айдын бир көзү музбурчак,
Алтындан сөйкөң бир кучак.
Айдын бир көзүн тоңдурган,
Атактуу жакшы кезинде,
Алтындан сөйкө ойдурган.

Күндүн бир көзү музбурчак,
Күмүштөн сөйкөң бир кучак.
Күндүн бир көзүн тоңдурган,
Күлгүндөй жакшы кезинде,
Күмүштөн чачпак ойдурган.

Эне – көч башы:

Каз элечек кыйгачтап,
Кашкары чачпак суй таштап,
Кадырман жашы барында,
Караны минген көч баштап.

Торко элечек кыйгачтап,
Толгоп чачпак суй таштап,
Толкуган жашы барында,
Торуну минген көч баштап.
Алтындан чачбак бош таштап,
Аргымак минген көч баштап.

¹⁴⁸ Сардалы – тандалмасы, жакшысы.

Күмүштөн чачбак бош таштап,
Күлүктү минген көч баштап.

Алтындан чачпак бош таштап,
Акылы менен сөз баштап.
Ак-Сайга элиң көчкөндө,
Алдыга түшүп көч баштап.

Келенгүр¹⁴⁹ чачпак бош таштап,
Кериле басып сөз баштап.
Керүүгө эли көчкөндө,
Келбети менен көч баштап.

Сур жорго минип көч баштап,
Сымбаты менен сөз баштап.
Кер жорго минип көч баштап,
Келбети менен сөз баштап.

Алтындан чачпак суй таштап,
Аргымак минген көч баштап.
Арчадан бешик өңөргөн,
Алдейлеп бала бөлөгөн.

Күмүштөн чачпак суй таштап,
Күлүктү минген көч баштап.
Кайыңдан бешик өңөргөн,
Канзаада бала бөлөгөн.

Карадан ойгон кийизин,
Кайрылып туруп бүктөгөн,
Кара бир нарга жүктөгөн.
Кара бир нары бук деген,
Кайрылып туруп чөк деген.
Кызылдан ойгон кийизин,
Кылчайып туруп бүктөгөн,

¹⁴⁹ Келенгүр – кооз, кымбат баалуу.

Кызыл бир нарга жүктөгөн.
Кызыл бир нары бук деген,
Кайрылып туруп чөк деген.

Төрбөлжүн чийип ойдурган,
Төркүнгө коюн сойдурган.
Бозбуну көздөй көчкөндө
Боз жорго оозун чойдурган.

Бозбудан¹⁵⁰ учту уларым,
Боздоп бир ыйлап турамын.
Уктабай үч күн турсам да,
Укпайт го эми кулагың.

Каз элечек бүркөгөн,
Каадасын бузбай көч баштап,
Катарлап нарды чиркеген.
Торко элечек бүркөгөн,
Тобун бузбай көч баштап,
Топтонуп нарды чиркеген.

Боз үй тиккени, үй тутканы/кармаганы:

Карагай уук улаган,
Кайрылып үйүн сынаган.
Долоно уук улаган,
Толгонуп үйүн сынаган.

Ак талдан уугун копшоткон,
Ак сарай үйдү окшоткон.
Көк талдан уугун копшоткон,
Көк сарай үйдү окшоткон.

Кайкыга тарта үй тиккен,
Кандарга арнап тон тиккен.

¹⁵⁰ Бозбу – Аксы районундагы тоо.

Кандар тонун жактырган,
Кутбасын¹⁵¹ окуп жат кылган.

Белеске тарта үй тиккен,
Бектерге арнап тон тиккен.
Бектер тонун жактырган,
Беш убак намазын окуп жат кылган.

Алтымыш баштуу ак үйүн,
Айланып уук уулаган.
Атакемдин доорунда апам
Алтымыш үй тигип дуулаган.

Алтымыш баштуу үйүнө,
Алты кертим жүк жыйган.
Жетимиш баштуу үйүнө,
Жети кертим жүк жыйган.

Босогосун борлоткон¹⁵²,
Төрүнө сандык орноткон.
Көрүп өткөн жан апам.

Керегесин кынаткан,
Келин кызын чакырып,
Керүүдөн туруп сынаткан.
Угунун учун кынаткан,
Уруудан элин чакырып,
Уул-кызын сынаткан.

Алты канат ак үйдү,
Айлана басып улаган,
Айланар апам барында,
Ак көйнөк кийип дуулаган.

Жети бир канат ак үйдү,
Желкесинен улаган.

¹⁵¹ Кутба – жума намазына кошулуп окулуучу элге кошумча үгүт.

¹⁵² Борлоткон – сырдаган.

Айланар апам барында,
Ак довар¹⁵³ кийип дуулаган.

Кашатка тарта үй тиккен,
Канга өлчөбөй тон тиккен.
Кашаттан үйү пас келген,
Кандарга тону саз келген.

Белеске тарта үй тиккен,
Бекке өлчөбөй тон тиккен.
Белестен үйү пас келген,
Бектерге тону саз келген.

Эменден уук улаган,
Эңкейип үйүн сынаган.
Кайыңдан уук улаган,
Кайрылып үйүн сынаган.

Кулун байлап кымыз кылганы:

Жергеси жылкы айдаган,
Желеге кулун байлаган.
Желем бир кооз болсун деп
Эт жибектен¹⁵⁴ эштирген.

Токмогум бекем болсун деп
Долонодон чаптырган.
Сабам бир кооз болсун деп,
Сактияндан¹⁵⁵ ойдурган,
Салтанат менен койдурган.

Көнөгүм кооз болсун деп,
Көк сактиян ойдурган,
Көркөмү менен койдурган.

¹⁵³ Довар – баалуу кездеме.

¹⁵⁴ Эт жибек – таза жибек.

¹⁵⁵ Сактиян (Согдияна) – Орто Азиядагы Тажикстанга караштуу аймак.

Суусамыр чыга жайлаган,
Чыңырттып кулун байлаган.
Кесеге куйган кымызым,
Кемибей турган ырысым.

Кара-Арча чыга жайлаган,
Капталга кулун байлаган.
Аякка куйган кымызым,
Ашкере бүткөн ырысым.

Жоргону минсе жарашкан,
Жан жандан элдер карашкан.
Кылт этсең чаңкоо басчу эле,
Кымызын куйса чаначтан.

Эне менен кыздын ортосундагы мамиле:

Алтындан сөйкө сырга сал,
Азаптуу кызым үнү деп,
Энеке,
Баш көтөрүп кулак сал.

Күмүштөн сөйкө сырга сал,
Күйүттүү ботом келди деп,
Энеке,
Баш көтөрүп кулак сал.

Керегеге түлкү илгеним,
Кейигеним билгеним.
Капшытка түлкү илгеним,
Кайгырганым билгеним.

Ак жибек алсам созорум,
Алдыман чыгып тосорум.
Апакем көзү өткөн соң,
Ак жибек алсам ким созот,
Алдыман чыгып ким тосот.

Көк жибек алсам созорум,
Көчөгө чыгып тосорум.
Апакем көзү өткөн соң,
Көк жибек алсам ким созот,
Көчөгө чыгып ким тосот.

Бешин ченде мен келсем,
Берилип тосуп алчу эле.
Берекем энем анда да,
Беш бүктөп төшөк салчу эле.

Куптан ченде мен келсем,
Кубанып тосуп алчу эле.
Кымбатым энем анда да,
Кабаттап төшөк салчу эле.

Арка бир чачым кулачым,
Айылдап келсем кубанчым.
Желке бир чачым кулачым,
Жетип бир келсем кубанчым.

Алтындан саат бурарым,
Айчылык жүрсөм сурарым.
Күмүштөн саат бурарым,
Күнчүлүк жүрсөм сурарым.

Айылга кийер манатым,
Айланып учар канатым.
Тойго бир кийер манатым,
Толгонуп учар канатым.

Төбөмдөгү жылдызым,
Төгүлүп турган ырысым.
Жакамдагы кундузум,
Жайылып турган ырысым.

Тепчип бир койсом ийнем жок,
Теминип келсем энем жок.

Сайып бир койсом ийнем жок,
Сагынып келсем энем жок.

Алтындан топчу кадарым,
Айланып жолум карарым.
Күмүштөн топчу кадарым,
Күнүгө жолум карарым.

Кумурскадай жол тартып,
Каттайт эдим мен сизге.
Көргөн билген сөзүмдү,
Даттайт¹⁵⁶ эдим мен сизге.

Жазгы конгон жериңе,
Жашыл ала гүл чыгар.
Жаз айланып мен келсем,
Жалынып үйдөн ким чыгар.

Күзгү конгон жериңе,
Кызыл ала гүл чыгар.
Күз айланып мен келсем,
Күлүп бир үйдөн ким чыгар.

Балама күйгөн башкачам,
Өзүмө күйгөн өзгөчөм.

Алтындан комуз күү айткан,
Алыста жүрсөм дуба айткан.
Күмүштөн комуз күү айткан,
Күнчүлүк жүрсөм дуба айткан.

Сай боюна гүл сайдым,
Сагынып келип сумсайдым.
Көл боюна гүл сайдым,
Көргөнү келип сумсайдым.

¹⁵⁶ Даттайт – арыз-муңду айтуу.

Кызыл гүл эле баарым¹⁵⁷,
Ырысым энем барында.
Кымыз бир эле баарым,
Кыдырып келсем шаарым.

Сары гүл эле баарым,
Асылым энем барында,
Сары май эле баарым,
Сагынып келсем шаарым.

Кара бир саба көбүргөн,
Кымызым элең энекем.
Качан да болсо түгөнгүс,
Ырысым элең энекем.

Ашырып саба көбүргөн,
Кымызым элең энекем.
Ар убакта түгөнбөс,
Ырысым элең энекем.

Кол чаначта кымызым,
Кошо бүткөн ырысым.
Кол чаначта кымыз жок,
Кошо бүткөн ырыс жок.

Жан чаначта кымызым,
Жанаша бүткөн ырысым.
Жан чаначта кымыз жок,
Жанаша бүткөн ырыс жок.

Жаздагы жайлоо базарым,
Жаз келсе кызыл жабарым.
Күздөгү гүлдөй базарым,
Күз келсе кызыл жабарым.

¹⁵⁷ Баар (бахор) – жаз мезгили.

Бетимдеги берметим,
Береке-таалай, дөөлөтүм.
Кашымдагы калайым,
Кайрылгыс кеттиң таалайым.

Өйдө болсом өбөгүм,
Өксүсөм кубат, медерим.
Башыма салкын көлөкөм,
Баа жеткис байлык, берекем,
Төбөмдө салкын көлөкөм,
Түгөнбөс байлык, берекем.

Алтындан карскан¹⁵⁸ элегим,
Айчылык жүрсөм белегим.
Күмүштөн карскан элегим,
Күнчүлүк жүрсөм белегим.
Белегим белден көчтүбү?
Медерим энем өттүбү?

Аялзат көркү үй болот.
Ааламга тегиз нур берген,
Асмандын көркү күн болот.
Асылым сизден айрылдым,
Алымды сураар ким болот?

Жарашык менен урунса,
Жакшы аял көркү үй болот.
Жан энем сизден айрылдым,
Жөнүмдү сураар ким болот?

Алтыным апам барында,
Бүтөлүү эле бөйрөгүм,
Бүрмөлүү эле көйнөгүм.
Алтыным апам өткөн соң,

¹⁵⁸ Карскан – электин ийилген жыгачы.

Бүрмөлүү көйнөк чечилди,
Бүтөлүү бөйрөк тешилди.

Көзүм бир толгон уйку эде,
Көкүрөк толгон күлкү эде.
Күлкүм бир күлдөй чачылды,
Уйкум бир маштай ачылды.

Сандыгын кулпун ач деген,
Самаганың ал деген.
Бокчосун бообун чеч деген,
Болжогонуң ал деген.
Айлансам апам базарым,
Энди өтүлөр азарың.

Жашылдан жибек суу тарттым,
Жаш кезимде муң тарттым.
Кызылдан жибек суу тарттым,
Кыз кезимде муң тарттым.

Айланайын алдашим¹⁵⁹,
Эгиз го боюм пас кылдың,
Эркин бир көөнүм гаш¹⁶⁰ кылдың.

Жашылдан кылдың өңүрүм,
Сарсанаа кылдың көңүлүм.
Кулпудан кылдың өңүрүм,
Кусадар кылдың көңүлүм.

Иштеткен ийнем кыл полот,
Ишенген апам ким болот.
Саптаган ийнем кыл полот,
Сагынсам апам ким болот.

¹⁵⁹ Алдашим – Чоң-Алай тарапта ичкилик урууларында энеге карата сырдашым деген мааниде айтылат.

¹⁶⁰ Гаш – капа.

Оймогуң боосу он тутам,
Ойлонум ичтен кан жутам.
Чачпагың боосу он тутам,
Сагынып ичтен кан жутам.

Сандык толгон сары алтын,
Сай боюна чачайын.
Ичим бир толгон көп сырды
Эми бир кимге айтайын.

Көмүркөй¹⁶¹ толгон көп алтын,
Көл боюна чачайын.
Көкүрөк толгон көп дартым,
Эми бир кимге айтайын.

Ашканасын башыга,
Айнектүү чайнек илгеним,
Айттирбай дартим билгеним.
Керегесин башыга,
Кештелүү чайнек илгеним,
Кеңешпей сырым билгеним.

Эртеден кечке олтурам,
Эне-атамдан айрылып,
Ичимди муңга толтурам.

Ак алма берген колума,
Ак сүтүн берген оозума,
Алдейлеп баккан бооруга.
Көк алма берген колума,
Көтөрүп баккан бооруга.
Көркөмдөп тумар такканым,
Көз тийет деп бакканым.
Байбичем апам базарым,
Өтүлөр эми азарың.

¹⁶¹ Көмүркөй – торпоктун баш терисинен жасалган баштык.

Жүгүрүп барган балама,
Жүз айланып күйчү элең.
Ушундан калып калат деп мага
Бир тиштем эт болсо да түйчү элең.

Ойноп бир барган балама,
Он айланып күйчү элең.
Айттан, тойдон келсең да,
Түйүнчөгүң түйчү элең.
Айлансам апам базарым,
Өтүлөт эми азарың.

Сайма эле сайдым таңдайлаш,
Айланар апам барында,
Сүйлөшөт элем маңдайлаш.
Кеште эле тиктим таңдайлаш,
Айланар апам барында,
Кеңешет элем маңдайлаш.

Жайлоондун башы кулпурат,
Жайында өскөн гүл турат.
Кыштоондун башы кулпурат,
Айланар апам барында,
Кышында өскөн гүл турат.

Көйнөгүм жууп бураган,
Кагылайын апакем,
Көңүлдө кирим сураган.
Илеки жууп бураган,
Айланайын апакем,
Ички эле кирим сураган.

Илеки жууп тапташкан,
Ички бир сырды датташкан.
Көйнөк бир жууп тапташкан,
Көңүлдө сырды датташкан.

Жоолук бир жууп тапташкан,
Жолугуп калган кездерде,
Жобурап сөздү башташкан.
Кезигип калган кездерде,
Отуруп алып
Ойдогу сөздү башташкан.

Ак учугун сүйрөткөн,
Абыдан акыл үйрөткөн.
Көк учугун сүйрөткөн,
Көп эле акыл үйрөткөн.

Тойго бир кийген манатым,
Толгонуп учар канатым,
Айылга кийген манатым,
Айланып учар канатым.

Урпагым эсен болсо деп,
Уктабай таңды аттырган.
Сындуу да сыпаа өссө деп,
Сылачу элем чачымдан.

Баскан жагын караймын,
Барбы деп энем самаймын.
Келбестигин билген соң,
Кейишим ичке камаймын.

Сарыдан көйнөк кийгизген,
Саамайын жерге тийгизген.
Кызылдан көйнөк кийгизген,
Көкүлүн жерге тийгизген.

Таш бурчак салсам эриткен,
Таңды ашсам көңүл сергиткен.
Боз бурчак салсам эриткен,
Муңдашсам көңүл сергиткен.

Буралып өскөн боюма,
Буудурма шайы кийгизген.
Толгонуп өскөн боюма,
Тоолаша шайы кийгизген.

Арчадан бешик таянган,
Аяздын күнүн айланган.
Долоно бешик таянган,
Токсондун күнү айланган.

Караны белге оронгон,
Капталдан жолум торогон.
Кызылды белге оронгон,
Муңдуктарым келди деп,
Кыядан жолум торогон.

Каргыма сайсам кайчым жок,
Кайтып бир келсем энем жок.
Илме бир сайсам ийнем жок,
Издеп бир келсем энем жок.

Жашыл ала тал жибек,
Жан-жанын тартсам бөлүнбөйт.
Жайнаган элдин ичинен,
Жайдарым апам көрүнбөйт.

Кызыл ала тал жибек,
Кыргагын тартсам бөлүнбөйт.
Кайнаган элдин ичинен,
Кайратым апам көрүнбөйт.

Өлөңдүн сазы сен элең,
Өрдөктүн казы мен элем.
Өлөңдүн сазын муз алды,
Өрдөктүн казын куш алды.

Туулаңдын сазы сен элең,
Турнанын казы мен элем.

Туулаңдын сазын муз алды,
Турнанын казын куш алды.

Кара ылаачын каз торгой,
Канатын суулап суу ичер.
Кайраным апам өттү эле,
Мен кургур,
Кайгырып жүрүп күн кечем.

Боз ылаачын боз торгой,
Богогун суулап суу ичер.
Болгонум апам өттү эми,
Мен кургур,
Боздоп бир ыйлап күн кечем.

Адырга тиккен терегим,
Айрыкча мага керегим.
Күнгөйгө тиккен терегим,
Күнүмө дайым керегим.

Кызылдан манат желегим,
Кыйналганда керегим.
Карадан манат желегим,
Кейигенде керегим.

Көкөлөп учкан көк куштун,
Көлөкөсү жерде жок.
Канышым апам өттү эле,
Көргөнү барсам үйдө жок.

Абалап учкан ак куштун,
Саябаны жерде жок.
Айымым апам өттү эле,
Көргөнү келсем үйдө жок.

Апанын көзү өткөндөн кийин кыз бала өз үйүнө жат болот, агасынын үйүнө, жеңесине батпайт, үйгө айылдап келгенде баягыдай жылуу мамиле болбой, үйдөн белек-бечкек үзүлөт деген турмуштук чындык да айтылат:

Топ караган¹⁶² башына,
Торко эле жайсам сүзүлөт,
Айланар апам өткөн соң,
Топтогон белек үзүлөт.

Карагандын башына,
Казы эле жайсам сүзүлөт.
Айланар апам өткөн соң,
Каттаган белек үзүлөт.

Жаздагы учкан сономун,
Жаз келсе кайда кономун.
Кыштагы учкан сономун,
Кыш келсе кайда кономун.

Күзгү бир койдой чубактап,
Күз келчүмүн убактап.
Күз келсем гүлгүн кийгизген,
Күлпөтүн күндөй тийгизген.

Жазгы бир койдой чубактап,
Жаз келчү элем убактап.
Жаз келсем жашыл кийгизген,
Жарыгын айдай тийгизген.

Жазгы бир койдой чубактап,
Жаз келчү элем убактап.
Жазгы бир койдой чубак жок,
Энекемдин көзү өттү,
Эми жаз келүүгө убак жок.

¹⁶² Караган – майда бадал.

Күзгү бир койдой чубактап,
Күз келчү элем убактап.
Күйөөрүмдүн көзү өтүп,
Күзгү бир койдой чубак жок
Күз келүүгө убак жок.

Суу боюнда дүрдана,
Үзүп алдым бир дана.
Оо дүйнө узатып,
Апамдан болдум бегана.

Сай боюнда сейдана,
Терип бир алам бир дана,
Апамын көзү өткөн соң,
Эми бир болдум бегана.

Көл боюнда сейдана,
Үзүп бир алам бир дана,
Апамын көзү өткөн соң,
Эми бир болдум бегана.

Ак үйдүн ачып эшигин,
Алты айланып ким чыгат.
Айылга келсем арман күн,
Алдыман тосуп ким чыгат.

Көк үйдүн ачып эшигин,
Көп айланып ким чыгат.
Кыздарың келсе алыстан,
Алдыман тосуп ким чыгат ээй.

Кенедейден сактаган,
Кекилик куштай таптаган.
Апакем көзүң өткөн соң,
Кенедейин ким сактайт,
Кекилик куштай ким таптайт.

Бармактайдан сактаган,
Балапан куштай таптаган.
Апакем көзүң өткөн соң,
Бармактайын ким сактайт,
Балапан куштай ким таптайт.

Күзгү эле конуш кең колот,
Күзүндө барып эл конот.
Күзүндө басып мен барсам,
Айымым энем көзү өтгү,
Күлүп бир чыгып ким тосот.

Жазгы эле конуш кең колот,
Жазында барып эл конот.
Жазында басып мен барсам,
Айымым энем көзү өтгү,
Жайылып чыгып ким тосот.

Кызылды белге орогон,
Кыядан жолум торогон.
Кызылды белге ким оройт,
Кыядан жолум ким торойт.

Караны белге орогон,
Капталдан жолум торогон.
Караны белге ким оройт,
Капталдан жолум ким торойт.

Алтындан чачпак шарк эткен,
Абалын сурап мен келсем,
Ай тийген тоодой жарк эткен.
Күмүштөн чачпак шарк эткен,
Көңүлүн сурап мен келсем,
Күн тийген тоодой жарк эткен.
Коногуңа келээрмин,
Коногуңан таппастан,

Кокуйуң айтып кетээрмин.
Түнөгүңө келээрмин,
Түнөгүңдөн таппастан
Түңүлүп ыйлап кетээрмин.¹⁶³

**Кайын-журтуна, абысындарына кылган жакшы мамилеси,
меймандостугу:**

Табагын жууп мис кылган,
Тамаша менен иш кылган.
Аягын жууп мис кылган,
Абысын менен иш кылган.

Камыр бир жууруп аш кылган,
Кайын-журт көөнүң куш кылган.
Аягын жууп мис кылган.
Абысындын көөнүн куш кылган.

Муштумдай камыр бош кылган,
Туугандын көөнүн куш кылган.
Алмадай камыр бош кылган,
Алганынын көөнүн куш кылган.
Бармактай камыр аш кылган,
Банданин¹⁶⁴ көөнүн куш кылган.

Аягын жууп мис кылган,
Абысындын көөнүн куш кылган.
Кесесин жууп мис кылган,
Келгендин көөнүн куш кылган.

Алты бир кулач эн жибек,
Кулачтаган энекем.

¹⁶³ Бул саптарды айтып жатып респондент: “Кыз балага өтө кыйын экен. Атам өткөнүн аңчейин билбедим эле. Апам өтүп кеткенден кийин ыйлагым эле келет. Апамын “Келдиңби?” деген сөзүнө эч нерсе арзыбайт” деп жашып кетти.

¹⁶⁴ Банда – пенде, адам.

Алты бир абысын ичинен,
Буластаган энекем.

Жети бир кулач эн жибек,
Кулачтаган энекем.
Жети теңтуш ичинен,
Буластаган энекем.

Түндүк боосун түзөткөн,
Түндө бир келген мейманды,
Күндүзгүдөй күзөткөн.

Күмүштөн тулга¹⁶⁵ сала өскөн,
Күндөштүн көөнүн ала өскөн.
Алтындан тулга сала өскөн,
Абысындын көөнүн ала өскөн.

Ак куржундан чай алган,
Ак сандыктан май алган.
Алладан буйрук келген соң,
А дүйнө барып жай алган.

Көк куржундан чай алган,
Көк сандыктан май алган.
Кудайдан буйрук келген соң,
Гүл бейиш барып жай алган.

Ашкана бою аш жыйган,
От жакалай баш жыйган.
Казаны кайнап мор болгон,
Дасторкону көл болгон.

Курдашын таап аш берген,
Кудайым сүйүп жаш берген.
Теңтушун таап аш берген,
Теңирим сүйүп жаш берген.

¹⁶⁵ Тулга – казан асылуучу үч бурчтук темир очок.

Карып, мискин, жакырларга аяр мамилеси, элге пайдасы тийгени, эшен, калпалардан бата алганы:

Жашылдан жибек чийлеген,
Жашынан уул үйлөгөн.
Жаман бир айтпай жакшы айтып,
Жакырга жакшы сүйлөгөн.

Карадан жибек чийлеген,
Кастарлап уул үйлөгөн.
Катуу бир айтпай жакшы айтып,
Карыпка жакшы сүйлөгөн.

Каталуу сөздү оңдогон,
Карыптарды колдогон.
Канча бир татаал иш болсо,
Кайгырууга шарты болбогон.

Бузулган ишти оңдогон,
Мусапырды колдогон.
Муңдуу бир мүшкүл иш болсо,
Муңайууга шарты болбогон.

Баалуудан тандап нып кийген,
Байыркы күндөн бер жакка,
Пайдасы элге көп тийген.
Кадегин тандап нып кийген,
Кереги элге көп тийген.

Эңкейиштен суу алган,
Эңкейсе чачы чубалган,
Эшендерден дува алган.
Кайрылыштан суу алган,
Кайрылса чачы чубалган,
Калпалардан дува алган.
Эшиктен төргө ак кийиз,
Эшендер кирген үйүңүз.

Капшыттан төргө ак кийиз,
Калпалар кирген үйүңүз.

Улуулардан дуба алган,
Урпактардан сый алган.
Карыядан дуба алган,
Кичүүлөрдөн сый алган.

Улууну барктап, сыйлаган
Урматтап келген кыйла жан,
Улуулар нуска сүйлөсө,
Улукман сөзүн тыңдаган.

Далайды барктап, сыйлаган,
Табынып келген кыйла жан,
Даанышман китеп окуса,
Табыпкер сөзүн тыңдаган.

Бай теректей бүрдөгөн,
Байгамбар сөзүн сүйлөгөн.
Чар теректей бүрдөгөн,
Чалияр сөзүн сүйлөгөн.

**Энеден айрылуу кандай болот, эненин ордун эч ким басалбайт
деген ойду камтыган саптар:**

Төгүлгөн аяк толобу,
Толутум энем болобу.
Агаларым бар болсун,
Ата-энемдей болобу.

Ойдогу жылан октолор,
Кыздарың үйгө келгенде,
Ордун бир жаман жоктолор.
Кырдагы жылан октолор,
Балдарың үйгө келгенде,
Кызматың жаман жоктолор.

Алты арыктан суу келсе,
Айлампа көлдөр толобу.
Алтымыш дүйнө бир келсе,
Апакем сендей болобу.

Жети арыктан суу келсе,
Жеткилең көлдөр толобу.
Жетимиш дүйнө бир келсе,
Энекем сендей болобу.

Байтал бир бээнин бал кымыз,
Басып бир кимге куябыз.
Бал татыган ширин сөз,
Энекем көзү өткөн соң,
Эми кимден угабыз.

Сүттөк бээнин сүр кымыз,
Сүрө бир кимге сунабыз.
Бал татыган ширин сөз,
Энекем көзү өткөн соң,
Эми кимден угабыз.

Жакага сайган ийнем жок,
Жакшы менен жаманды,
Жайкап турчу энем жок.
Төшөккө сайган ийнем жок,
Төрүбүздө отурчу,
Төрөдөй болгон энем жок.

Алтындан бешик термелбейт,
Термелсе да кебелбейт.
Акырет кеттиң жан энем,
Аялдар сизге тең келбейт.

Күмүштөн бешик термелбейт,
Термелсе да кебелбейт.
Кыямат кеттиң жан энем,
Калгандар сизге тең келбейт.

Оймогуң төргө илинет,
Ордуң мага билинет.
Кайчың төргө илинет,
Кадырың мага билинет.

Керегеге түлкү илерим,
Кейигеним билерим.
Керегеге түлкү ким илет,
Апакем көзүң өткөн соң эми
Кейигеним ким билет.

Босогого түлкү илерим,
Бозоргонум билерим.
Босогого түлкү ким илет,
Апакем көзүң өткөн соң,
Бозоргонум ким билет.

Алманы жесем тойбосмун,
Апакем көзү өткөн соң,
Айылчы кызча болбосмун.
Өрүктү жесем тойбосмун,
Апакем көзү өткөн соң,
Өкүл кызча болбосмун.

Жагалмай сымал бөпөлөп,
Апакем өзүң барыңда,
Жалтанбай учтум көкөлөп.

Алтындуу туудай желегим,
Ай көрүнгүс терегим.
Аргымак тандап ат берип,
Ак күрөөкө тон¹⁶⁶ берип,
Айчылык суроо салсам да,
Ала албасмын дарегиң.

¹⁶⁶ Күрөөкө тон – ак көрпө жакалуу өзгөчө тон.

Күмүштүү туудай желегим,
Күн көрүнгүс терегим.
Күлүктөн тандап ат берип,
Көк күрөөкө тон берип,
Күнчүлүк суроо салсам да,
Эми уга албасмын дарегиң.

Ээн бир жердин чөбү эркин,
Энелүү кыздын кеби эркин.
Энекем көзү өттү эле,
Ээн бир жерге коно албайм,
Энелүү кыздай боло албайм.

Жыйынчагым энекем,
Жыйынчагы курусун, мен үчүн
Жылуу бир сөзү кана экен.
Буунчагым¹⁶⁷ энекем,
Буунчагы курусун, мен үчүн
Буум бир сөзү кана экен.

Асмандап учкан ак кептер,
Асмандан жемин таба албайт.
Ардактап баккан балдарың,
Апаласа таба албайт.

Көкөлөп учкан көк кептер,
Көктөн бир жемин таба албайт.
Көтөрүп баккан балдарың,
Көксөгөн менен таба албайт.
Кашаттан чыккан ай эле,
Энекем
Капкалуу шаар жай эле.
Энекем көзү өттү эле,

¹⁶⁷ Буунчагым деген сөз, кыз бала үйүнө төркүлөп келгенде энеси дайыма белек-бечкегин бууп-түйүп берет эмеспи, мына ошого карата айтылат.

Кашатта айым тутулду,
Капкалуу шаарым бузулду.

Белестен чыккан ай эле,
Энекем
Белгилүү шаар жай эле.
Энекем көзү өттү эле,
Белесте айым тутулду,
Белгилүү шаарым бузулду.

Төргө бир килем таштаган,
Төрөдөй уул баштаган.
Энекемдин көзү өтүп,
Төрдөгү килем чаң болду,
Төрөдөй уул маң болду.

Капшытка килем таштаган,
Канышай келин баштаган.
Энекемдин көзү өтүп,
Капшытта килем чаң болду,
Канышай келин маң болду.

Сүттү бир сүткө куярым,
Сүттөй бир ширин сөздөрүң,
Энди кайдан угамын.
Балды бир балга куярым,
Балдан бир ширин сөздөрүң,
Энди бир кайдан угамын.
Өтүп а кетти доордон.

Калемпир мончок тагынам,
Энеми
Календер болуп сагынам.
Сейдана мончок тагынам,
Энеми
Сүйүп гана жүрүп сагынам.

Балдары үйлөнө элек болсо:

Алтын бир комуз жез жаак,
Күүлөп бир берип кетпедиң.
Арзып бир көргөн Аятти (баласы),
Үйлөп бир берип кетпедиң.

Күйөөсүнө карата айтылган кошоктор

Күйөөсүнөн айрылган аялды кыргыздар “жесир калды”, “тул калды” деп коюшат. Жесир калган аялдын өзүнчө узакка созулган аза күтүү эрежелери, салттуу жол-жоболору бар. Илгери күйөөсү жаш өлсө, жесир калган келин кара кийинип, чачын жайып таштап, айрым учурларда тырмагы менен бети-башын тытып кан чыгарып ыйлаган деген маалыматтарды китептерден окуп, улуу муундан угуп эле жүрөбүз. Бул көрүнүш ошол адамдын жыл-ашына чейин уланып, жыл-ашы берилмейинче аялы үйүнөн чыкпай дайыма капаланып жүрүүгө, мезгил-мезгили менен кошок айтып эскерүүгө милдеттүү болгон. “Кожожаш” эпосунда Кожожаш аскадан боюн таштап өлгөндө, аялы Зулайканын кара кийип, бетин тытып ыйлаганы – катуу кайгыргандын белгиси экени Алымкул Үсөнбаевдин вариантында төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

Караны кийип кайгырып,
Кан жутуп ыйлап Зулайка,
Кайтып келе жаткан кез,
Катарынан айрылып.
“Энекем мени тууганда,
Жасаган экен ушундай,
Эмгектүү, шордуу жан кылып.”
Караны кийген Зулайка,
Кайгырып ыйлайт үн тартып.
Беш тырмак салды тамгалуу,
Зулайканын өңүнө.
Бетине тырмак салбаса,

Кайгырган жок дер калк айтчу,
Дүйнөдөн кеткен эрине.¹⁶⁸

Бүгүнкү күндө жесирге кара жабуу салты бардык эле аймактарда сакталып, ал эми чачын жайып, бетин тытып ыйлоо деген салт алда качан эле унутулуп калган. Айыл жеринде маркумдун кара ашында жесир аялга төркүндөрү “кара жабат,” бул деген маркумдун жесирине бир сыйра жаңы кийим: кара чапан/пальто же жеңи узун кара жемпир, чоң кара жоолук (гүлдүү болсо да болот, бирок түбү кара болушу керек), көк же жашыл түстөгү көйнөк (түштүк кыргыздарда), анан бутуна кыш болсо маасы кийгизет. Кээ бир жерлерде жесир калган аялга, мисалы Таластын Шекер айылында, бир келин күйөөсү өлгөндө төркүнү ага капкара кылып кара жаппай, ток жашыл жоолук, ток жашыл көйнөк алып келип кийгизгенин, бирок ноябрь айында болгондуктан ал өз каалоосу менен, салтты бузбай үстүнөн кара дублёрка пальтосун кийип алганын айтты.

Маркумдун эң жакын туугандары: энеси, кыздары, эже-карындаштары тетири, өлүк жаткан жакты карап жашына карай катар отуруп, ал эми маркумдун жесири эң акырында, маркумдун бут жагына отуруп кошок кошуп ыйлашат. Эгер жесири жашы башкалардан улуу болсо, баш жагына отурат.

Талас аймагынан жазылып алынган кошокто:

Каркыра таптап куш салган,
Калкынан тандап бирди алган.
Калкынан тандап алганың,
Катыгүн,
Караны кийип тул калган.

Кыргыек таптан куш салган,
Кыргыздан тандап бирди алган.
Кыргыздан тандап алганың,

¹⁶⁸ *Кожожаш*. “Эл адабияты” сериясы, I том. Баш сөзүн жазган – Ч. Айтматов, А. Акматалиевдин жалпы редакциясы менен түз. К. Кырбашев, сүрөтчүсү Р. Исаков. Бишкек: Шам, 1996, 185-бет.

Катыгүн,
Кайгырып ыйлап тул калган.

“Тул” деген сөз кайдан чыккан, мааниси эмнени түшүндүрөт? Кыргыздарда илгери исламга чейинки (X кылымдан мурда) мезгилде күйөөсү каза болгон аял боз үйдүн капшытына жыгачтан өлгөн адамдын сөлөкөтүн жасап, ага күйөөсүнүн кийимдерин кийгизип жаткырып коюп, ошого карата жоктоп, бир канча күнгө чейин кошок кошуп отурчу экен. Ошол сөлөкөт, куурчак “тул” деп аталган экен. Мындан сырткары, жесир аял кошогунда “тул калдым,” “мен бейбак”, “мен кургур” “мен кара бет” деген сөздөрдү айтып кошуу керек экендигин илгеркинин наркын билген чоң энелер баса белгилеп айтышты. Илгери, жесир калган аялдар “Балдарым жаш калды, бирөө келсе үйдөн ким чыгат” – деп, жаагы тынбай кошуп, “мен кара бет бейбагың” деп күйүп ыйлачу, азыр эри өлгөндөр кара бет, бейбагын айтпайт” – деп, бир ооздон эскеришти.

Чаткал районуна караштуу Сумсар шаарчасынын тургуну Анарбаева Бүбүрайым (Пашша¹⁶⁹) эне бул жөнүндө төмөнкү кызыктуу окуяны айтып берди:

“Бая күнү бир үкам өлүп калганда, анын аялына минтип айт дегем. Беш кыз бир уулу бар эле. Катыны кыйын эле, эрине волга алып мингизди. Барып айттым, “Кызым, эриң төрт уулдун аш-катыгы¹⁷⁰ эле, көркөмдүү, жакшына эриң бар эле, жакшына кылып кошуп айт” – десем, эртеси да эч нерсе кошо албай отуру да, анан мен үйрөттүм:

Тескейдеги текенин а,
Тел мүйүзү мойнунда.
Теңирим сүйгөн панданин,
Теңтушу жатат койнунда.

Күңгөйдөгү текенин а,
Куу мүйүзү мойнунда.

¹⁶⁹ Бул эне айылында Пашша деген ат менен белгилүү экен.

¹⁷⁰ Аш катык-деген суюк тамакка кошуп иче турган сүзмөнүн эзмеси, ал тамактын даамын кычкыл кылып, жакшы сиңиргенге жардам берет.

Кудайым сүйгөн панданин а,
Курдашы жатат койнунда.
Гүл мырзам өтүп кеттиңиз,
Ой,
Дил мырзам өтүп кеттиңиз.

Кереге башын ныл койдуң а,
Менин
Келинчек башым тул койдуң.
Ой,
Дил мырзам өтүп кеттиңиз.

Босого башын ныл койдуң а,
Менин
Боз башымы тул койдуң.
Ой,
Гүл мырзам өтүп кеттиңиз
– деп мине айтпайсың!? – дедим.
О деле иштеп пул тапкан!

Күмүштү таптап сүйгенсиң,
Күйүп ыйла, кара бет!
Алтынды таптап сүйгенсиң,
Айтып ыйла, кара бет! – дедим.

Аксы районунун Жыл-Кол айылынын тургуну Аскарлова Үргүл эне абышкасы өлгөндө кантип кошок кошуп, аза күткөнүн мындайча эскерет: “Чалым өлгөндө мага кошокту 90дон ашып өлгөн атамдын карындашы үйрөткөн. Мындай отуруп, эки бөйрөгүңдү таянып ыйла деген. Анан мени кыркы чыкканга чейин эшикке чыгарбаган ошо киши. Туалетке барсаң дагы карандам жамынып бар дечү. “Мени Манастан да жаман кылдыңыз го” десем, “Мен жездең өлгөндө ошенткем, бир жылга чейин үйдөн чыкпай отургам” – деген.”

Ал эми Алай районунун Будалык айылынын тургуну, кыргыздын салтын мыкты билген Ибраева Асылкан эне кыргызда маркумдун жесирине кара жабуунун да өз жолу бар экенин айтты: “Караны

жесирге төркүнү алып келип кийгизет, анан жеңелеринен бирөө карасын кийгизип мойнун кучактап,

Кызыл бир жака пулчулук,
Кыйынга түшөт тулчулук.
Кара бир жака пулчулук,
Катынга түшөт тулчулук

– деп кошуп, айтып анан карасын кийгизет. Илгери эри өлгөн аялдын чачын жазып койчу эле, азыр антпейт. Үч күн өткөндөн кийин чач жыйганга деп аялдарды чыкырчу. Аялдар келип, чачын тарап, аркасы майлуу-сүттүү болсун деп майлап-сайлап, эми жамандык көрбөгүн деп анан чачын өрөт.”

Кыргызстандын ар аймагында аялдар күйөөсүнө жашына карата ар кандай титулдук эпитеттерди колдонуп кайрылат: жашыраак болсо – “жаш мырзам,” “бекзатым,” “жолборсум,” “арстаным,” “береним,” “көк жалым,” “кайраным,” “төрөм,” “азилим,” “оёнуум,” “кырааным,” “кырчыным,” “түгөйүм,” “көргөнүм,”¹⁷¹ “болгонум,” “дил мырзам,” “гүл мырзам,” “теңпайым,” “кербеним,” орто жаш же улгайып калган болсо – “кутманым,” “момунум,” “урматым” деп айтат. Бул кайрылуу иретинде айтылган сөздөр, аялынын күйөөсүнө карата сый, жылуу мамилесин көрсөтүп турат. Эгер абышкасы карып, 80-90го чыгып өлгөн болсо, ага байбичеси өтө эле күйүп-бышып ыйлабайт, анын ордуна кыздары, карындаштары ыйлоосу керек дешет.

Төркүнү карасын жаап жатканда да, жесир калган аял аны унчукпай эле кийип албай, төмөнкү саптарды айтып, күйүп ыйлап кошуу керек экендигин Аксы районунун чоң энелери эскертишти:

Күңгөйгө чыккан карагат,
Күйпүл күчүк¹⁷² кылгыча,
Күчүң бир жетсе ала жат.
Тескейге чыккан карагат,

¹⁷¹ Көргөнүм – мени кыз алганым, кыз убагымда көрүп тийгеним деген мааниде.

¹⁷² Күйпүл күчүк – кароосуз калган күчүк.

Телтейтип мени койгуча,
Алың бир жетсе ала жат.

Капшыттагы келебет¹⁷³,
Кайрылып бери келе кет.
Кайрылып бери келбесең
Караңды кийбейм ала кет.

Тушумдагы келебет,
Бурулуп бери келе кет.
Бурулуп бери келбесең,
Тулуңду кийбейм ала кет.

Ар кайсы аймактардан иргелип алынган тексттер:

Босого башын күн чалды,
Боздогон бейбак үн салды.
Кереге башын күн чалды,
Кейиген бейбак үн салды.

Күңгөйдөгү гулбактын,
Гүлү кандай дечү элем.
Күйөөсү өлгөн бейбактын,
Күнү кандай дечү элем.

Тескейдеги тел бактын,
Гүлү кандай дечү элем.
Теңтушу өлгөн бейбактын,
Күнү кандай дечү элем.
Караны курчап белиме,
Кайгыны салдың башыма.
Кызылды курчап белиме,
Кыйноону салдың башыма.

¹⁷³ Келебет (кровать) – керебет. Акыркы убактарда өлүктү боз үйдүн ичинде жерге эмес керебетке жаткыруу адатка айланып калды.

Жазгы бир чыккан ыраң чөп,
Жаман чөп болор шамалга.
Аркаңда калган балдарың,
Өз ата көзү өткөн соң,
Жалтанчаак болор адамга.

Күзгү бир чыккан ыраң чөп,
Күйпүлчөк болор шамалга.
Аркаңда калган балдарың.
Өз ата көзү өткөн соң,
Ийменчээк болор адамга.

Кер жорго минип суу кечтим,
Кейиштүү жүрүп күн кечтим.
Сур жорго минип суу кечтим,
Сумсайып жүрүп күн кечтим.

Күңгөйлүү жерде бугу бар,
Күйүттүү жандын муңу бар.
Күн тийбес сапар жол кеттиң,
Менин
Күйгөнүм кайдан угулар.

Адырлуу жерде бугу бар,
Армандуу жандын муңу бар.
Ай тийбес сапар жол кеттиң,
Арманым кайдан угулар.

Атасыз калды балдарың,
Арманда калды алганың.
Карачач кардай болгуча,
Кайгырар сенин алганың.
Түкүрүгүң түп алтын,
Түйүп албай не болдум.
Сенден мурда мен барып,
Күйүп албай не болдум.

Какырыгың карк алтын,
Катып албай не болдум,
Сенден мурда көрүңө,
Жатып албай не болдум.

Жайылып аккан суудайым,
Жарманке¹⁷⁴ тиккен туудайым.
Жараткан сендей туудайды,
Мен өңдөнгөн байкушка,
Эп көрбөй койду кудайым.

Эшилип аккан суудайым,
Элиме тиккен туудайым.
Эзели сендей туудайды
Мен өңдөнгөн шордууга,
Эп көрбөй койду кудайым.

Жайылып аккан суу болдум,
Эми мен
Жалдырама тул болдум.
Эшилип аккан суу болдум,
Эми мен
Эңгиреп калган тул болдум.

Кызылдан менин көйнөгүм,
Кыз алганым түгөйүм.
Жашылдан менин көйнөгүм,
Жаш алганым түгөйүм.
Түгөйүм сенден ажырап,
Томсоруп басып жүрөйүн.
Кенедейде баш кошкон,
Алганым менин түгөйүм.
Түгөйүм сенден ажырап,
Томсоруп басып жүрөйүн.

¹⁷⁴ Жарманке – ярмарка.

Туурдан туйгун кагынат,
Кыздарың ыйлап сагынат.
Сагынмактан саргарса,
А деңизим кайдан табылат.

Учуп бир учуп конбогон,
Учаган түштү тузакка.
Үч уктасам кирбеген,
Убайым салдың бейбакка.

Качып бир качып конбогон,
Качаган түштү тузакка.
Канча уктасам кирбеген,
Кайгыны салдың бейбакка.

Кетти шумкар баласы,
Кетилди коргон калаасы.
Кетип барып конгонуң,
Кең бейиштин талаасы.

Учту бир шумкар баласы,
Урады коргон калаасы.
Учуп барып конгонуң,
Гүлбейиштин талаасы.

Күңгөйдө ыргай мен элем,
Күүлөнткөн шамал сен элең.
Күңгөйдө ыргай кыйылды,
Эми
Күүлөнткөн шамал тыйылды.

Тескейде ыргай мен элем,
Теңселткен шамал сен элең.
Тескейде ыргай кыйылды,
Эми
Теңселткен шамал тыйылды.

Басмайылы коргошун,
Башынан минген жоргосун.
Артында калган балдарды,
Арбагың өзү колдосун.

Үзөңгүсү коргошун,
Үзбөй бир минген жоргосун.
Өзүңдөн калган балдарды,
Арбагың өзү колдосун.

Карадан кемер курчандың,
Кара жер барып тынч алдың.
Кызылдан кемер курчандың.
Кыямат барып тынч алдың.

Коктудагы коёнго,
Коңгуроолуу куш конду.
Катып калган шум ажал,
Калың бир элдин ичинен,
Каалап сени тосконбу.

Жылгадагы коёнго,
Жылан боор куш конду.
Жылас болгон шум ажал,
Жыйылган элдин ичинен,
Жактырып сени тосконбу.

Кең колдун суусун кечтиңби,
Кечеги кайыш булгаары,
Кемерин белден чечтиңби.
Керээз кебин айта албай,
Кең дүйнө сапар кеттиңби.

Арашан суусун кечтиңби,
Алтын жапкан кемериң,
Аңтара таштап чечтиңби.
Акыркы сөзүң айта албай,
Акырет жайга кеттиңби.

Аргымак кетти желеден,
Ак шумкар учту чегеден.
Атаганат кутманым, эми
Туулбайт сендей пендеден.

Каркыра таптап куш салган,
Калкынан тандап бирди алган.
Калкынан тандап алганың,
Катыгүн,
Караны кийип тул калган.

Кыргыек таптап куш салган,
Кыргыздан тандап бирди алган.
Кыргыздан тандап алганың,
Катыгүн,
Кайгырып ыйлап тул калган.

Апийим салдың ашыма,
Азапты салдың башыма.
Апийим ичсем жөтөлөм,
Мен сенин
Азабың кантип көтөрөм.

Калемпир салдың ашыма,
Кайгыны салдың башыма.
Калемпир ичсем жөтөлөм,
Мен сенин
Кайгыңды кантип көтөрөм.

Эшигиң алды алма бак,
Алмасын коюп гүлүн как.
Артыңда калган балдарың,
Кайрылып келип өзүң бак.

Кызылды кийген мен элем,
Кыядан баскан сен элең.
Кыядан баскан сулады,
Кызылдан кийген куурады.

Алты бир кулач кыл аркан,
Аркандыкка жетпейт ко,
Алты жыл өтүп кетсе да,
Ардагым эстен кетпейт ко.

Жети бир кулач кыл аркан,
Аркандыкка жетпейт ко.
Жетимиш жыл өтүп кетсе да,
Береним эстен кетпейт ко.

Айды бир булут калкалайт,
Артыңда калган балдарың,
Аталап кимди аркалайт.
Күндү бир булут калкалайт,
Артыңда калган кыздарың,
Аталап кимди аркалайт.

Айдан бир айдан ай өтөр,
Айда азабың мага өтөр.
Күндөн бир күндөн күн өтөр,
Күндө азабың мага өтөр.

Боз топурак чарбагың,
Боздоп ыйлайт балдарың.
Чарбагыңдан чакырсаң,
Угар бир бекен арбагың.

Көк топурак чарбагың,
Көксөп ыйлайт балдарың.
Чарбагыңдан чакырсаң,
Билер бекен арбагың.

Күн чыгат көктөн кылайып,
Күнүгө ойлойм муңайып,
Кудайдын кылган иши экен,
Кандай бир айла кылайык.

Ай чыгат көктөн кылайып,
Ар күнү ойлойм муңайып,
Алланын кылган иши экен,
Кандай бир айла кылайык.

Көлдө бир сүзгөн көп өрдөк,
Көгаласы бир бөлөк.
Кошулуп бирге кетүүгө,
Көңүлүм бирге жан бөлөк.

Сайда бир сүзгөн сан өрдөк,
Сараласы бир бөлөк.
Санаалаш бирге кетүүгө,
Санаам бир бирге, жан бөлөк.

Сүттүкөн анда сүт мында,
Сүйөрүң калды кел мында.
Балтыркан анда бал мында,
Балдарың калды кел мында.

Көбүргөн түбү болкулдак,
Көрбөй бир кеттиң солкулдап.
Кымыздык түбү болкулдак,
Кыйналып кеттиң солкулдап.

Түндүгүн башын боз чалды,
Түңүлбөс ботоң үн салды.
Керегең башын боз чалды,
Кейиген ботоң үн салды.

Суу боюнда бадалды,
Кандай бадал дечү элем.
Күңгүрөнүп ыйлаган,
Кандай аял дечү элем.
Суу боюнда ал бадал,
Суйкайган бадал турбайбы.

Күңгүрөнүп ыйлаган,
Күйүттүү аял турбайбы.

Алмалуу булак майданым,
Адамдан чыккан арстаным.
Жийделүү булак майданым,
Жигиттен чыккан арстаным.

Чекенделүү сай эле,
Чекеме тийген ай эле.
Чекенделүү сай катты,
Чекеме тийген ай батты.

Карагандуу сай эле,
Кашыма тийген ай эле.
Карагандуу сай катты,
Кашыма тийген ай батты.

Күмүштөн куйган такта эле,
Гүлдөй багым бар эле.
Күмүштөн тактам сулады,
Гүлдөй багым куурады.

Алтындан куйган такта эле,
Ачылган багым бар эле.
Алтындан тактам сулады,
Ачылган гүлүм куурады.

Кара кийим оңобу,
Кайгым кайра толобу.
Аркаңда калган жалгызды,
Сактасам туяк болобу.

Ак зоонун башы мунарык,
Аземдеп айтсам ылайык.
Көк зоонун башы мунарык,
Көркөмдөп айтсам ылайык.

Кербендер жүрөт жол менен,
Кейишти тарттым шор менен.
Капталы жазы кайыңым,
Калкка бир маалым дайының.

Кекилик оттойт кыр менен,
Кейишти айтам ыр менен.
Кырк жылга бирге жашадык,
Меймандай келген сый менен.

Артылтып камчы чаппаган,
Ашыкча сөздү айтпаган.
Жашоодо мени шыктантып,
Саяпкер болчу таптаган.

Кештелүү беле өңүрүң,
Кейиштүү беле өмүрүң.
Саймалуу беле өңүрүң,
Санаалуу беле өмүрүң.

Ак тулпар элең желеде,
Ак шумкар элең чегеде.
Ак тулпар кетти желеден,
Ак шумкар кетти чегеден, эми
Туулбайт сендей пендеден.

Ай тийген тоолор кылайып,
Армандуу болдум муңайып.
Алтыным күйсө күйсөчү,
Асылым элде жүрсөчү.

Күн тийген тоолор кылайып,
Күйүттүү болдум муңайып.
Күмүшүм күйсө күйсөчү,
Күкүгүм элде жүрсөчү.

Кыймалуу калпак кара шым,
Кийе турсаң не болмок,

Агала сакал болгуча,
Жүрө турсаң не болмок.

Саймалуу калпак сары шым,
Кийе турсаң не болмок.
Сары сакал болгуча,
Жүрө турсаң не болмок.

Бозоргон тоонун боорунан,
Бозоруп аккан булак бар,
Боздоп бир кызың ыйласа,
Баш көтөрүп кулак сал.

Карайган тоонун боорунан,
Карайып аккан булак бар.
Какшап бир балаң ыйласа,
Кайрылып туруп кулак сал.

Эшигиң алды жийде бак,
Жийдесин какпай баркин как.
Арканда калган балдарды,
Жетип бир келип өзүң бак.

Эшигиң алды алма бак,
Алмасын коюп баркин как,
Артыңда калган балдарды,
Айланып келип өзүң бак.

Агарып жаткан ак көлгө,
Айланып учат бөктөргө.
Абайсыз кеткен берекем,
Атактуу болчу көптөргө.

Көгөрүп жаткан көк көлгө,
Көп айланат бөктөргө.
Акылга дыйкан берекем,
Көрүнүп турчу көптөргө.

Сая бир жерде талдарың,
Сумсайып калды балдарың.
Көлөкө жерде талдарың,
Муңайып калды балдарың.

Санап бир тиккен талдарың,
Сагынат эми балдарың.
Эңсегенде балдарың,
Эзилип ыйлайт алганың.

Ак калпак үйдүн зору экен,
Ак калпак көзү өткөн соң,
Алганың бейбак шору экен.

Алтымыш баштуу ак үйдү,
Аркасынан капшырдың.
Алпештеп баккан балдарың,
Аманат кимге тапшырдың.

Жетимиш баштуу ак үйдү,
Желкесинен капшырдың.
Жетелеп баккан балдарың,
Ишенип кимге тапшырдың.

Караны кийсем эскирер,
Кайгыңды тартып ыйласам,
Таң атып кайра кеч кирер.
Көгүңдү кийсем эскирер,
Күйүтүң тартып муңайсам,
Күн чыгып кайра кеч кирер.

Кара бир болду өңүрүм,
Капа бир болду көңүлүм.
Кулпу бир болду өңүрүм,
Кусадар болду көңүлүм.

Ак зоонун башы эңилчек,
Алганың калды келинчек.

Көк зоонун башы эңилчек.
Көргөнүң калды келинчек.

Сай боюнда талдарың,
Сагынып ыйлайт балдарың.
Суу боюнда талдарың,
Сумсайып ыйлайт балдарың.
Көл боюнда талдарың,
Көрсөм деп ыйлайт балдарың.

Сай боюнда гүл калды,
Саамайын чайпап кыз калды.
Көл боюнда гүл калды,
Көкүлүн чайпап уул калды.

Көрүп бир өткөн момунум,
Сагактап төө тиздеген,
Сагырды¹⁷⁵ көрсө сиз деген.
Жетектеп төө тиздеген,
Жетимди көрсө сиз деген.

Сагырларга нан берген,
Сахабадай¹⁷⁶ жан берген.
Мусапырга нан берген,
Көрүп бир өткөн момунум,
Мустападай жан берген.

Ак буудай сээп айдаткан,
Жериң калды көргөнүм¹⁷⁷.
Аргымак минип ойноткон,
Элиң калды көргөнүм.
Көк буудай сээп чайлаткан,
Жериң калды көргөнүм.

¹⁷⁵ Сагыр – жакыр, кедей.

¹⁷⁶ Сахаба – Мухаммед пагамбардын шакирттери.

¹⁷⁷ “Көргөнүм” деп улгайган абышкасына карата айтылат.

Күлүктү минип ойноткон,
Элиң калды көргөнүм.

Аргымак минсе жоорутпас,
Алганын көөнүн оорутпас.
Күлүктү минсе жоорутпас,
Көргөнүн көөнүн оорутпас.

Боз топурак сен болдуң,
Боздогон муңдуу мен болдум.
Боз топурак ылайга,
Боздогонум кудайга.

Сыз топурак сен болдуң,
Сыздаган муңдуу мен болдум.
Сыз топурак ылайга,
Сыздаганым кудайга.

Узуну эле чачымын,
Урматы эле башымын.
Узуну түштү чачымын,
Урматы кетти башымын.

Мөмөлүү дарак сен элең,
Мөмөңө конгон мен элем.
Мөмөлүү дарак сулады,
Мөмөңө конгон куурады.

Шактуу бир дарак сен элең,
Шагыңа конгон мен элем.
Шактуу бир дарак сулады,
Шагыңа конгон куурады.

Кузгун-Төр¹⁷⁸ башы туюктан,
Куу ылаачын куюккан.

¹⁷⁸ Соң-Көлдө.

Курдашымдан ажырап,
Кудайым жазган буйруктан.

Жайлоонун башы туюктан,
Жагалмай кушум куюккан,
Жабыгып сенден калышым,
Жараткан жазган буйруктан.

Кериле баскан келбетиң,
Кемиткен сенин карааның.
Кемиткен ажал жетеби,
Кейиште калды алганың.

Артыңда калган балдарың,
Кейитип кимге таштадың.
Калдайган сенин карааның.
Карааның кайдан табамын.

Эшигиң асты гүл мончок,
Гүлүн бир үзүп тагынам.
Күндө үч маал ойногон,
Өзүңдү эстеп сагынам.

Тутуму бийик ак үйдөн,
Туйгунумду качырдым.
Тутам бир боосу жогунан,
Туура бир белди ашырдым.
Жаш алганың мен бейбак,
Боз турпакка жашырдым.

Капшыты бийик ак үйдөн,
Карчыгамы качырдым.
Карыш бир боосу жогунан,
Каптал бир белди ашырдым.
Мен кара бет бейбагың,
Кара бир жерге жашырдым.

Алтындан жүгөн калайлуу,
Алганы менен бир өткөн,
Кандай бир пенде таалайлуу.
Күмүштөн жүгөн калайлуу,
Курдашы менен бир өткөн,
Кандай бир пенде таалайлуу.

Айылдаш элге конгондо,
Айылым бирге болгондо,
Айылымдын чети аска таш.
Алганым сенден ажырап,
Алдымда калды балам жаш.

Коңшулаш элге конгондо,
Короом бирге болгондо.
Короонун чети кошмок таш,
Жаш мырзам сенден ажырап,
Койнумда калды балам жаш.

Көлөкөлүү көк ойго,
Көлөкө тандап кончу элем.
Көк жалымдын барында,
Көңүлүм менен болчу элем.

Карайып жааган жамгырга,
Капшытын жаппай суу болдум.
Каршылашкан ажалга
Көк жалымды
Кармап бир берип тим болдум.

Түнөрүп келген жамгырга,
Түндүгүм жаппай суу болдум.
Түйүнү бузук ажалга,
Түгөйүмдү
Кармап бир берип тим болдум.

Ак ичигиң жамынып,
Айылдын көркү сен элең.
Акылдашып сырдашкан,
Алганың бейбак мен элем.

Көк ичигиң жамынып,
Короондун көркү сен элең.
Коюндашып сырдашкан,
Кошконуң бейбак мен элем.

Сур ичик кийдиң жылуу деп,
Сур жорго миндиң сулуу деп.
Көк жалымдын көзү өтүп,
Сур ичик жүккө жыйылды,
Сур жорго буту тыйылды.

Ак ичик кийдиң жылуу деп,
Ак жорго миндиң сулуу деп.
Арстанымдын көзү өтүп,
Ак жорго буту тыйылды,
Ак ичик жүккө жыйылды.

Отурган жерим пас беле,
Ойдуңу жок саз беле.
Жолборсум сенден айрылдым,
Мурунку көйүм аз беле.

Үйүңдүн үстү майда таш,
Үйүм бир толо майда баш,
Эшигим үстү майда таш,
Этегим толо майда баш.

Артылтып камчы чаппаган,
Атама наалат айтпаган.
Эңилтип камчы чаппаган,
Энеме наалат айтпаган.

Кыргыек учуп жем алган,
Кыздардан тандап мени алган.

Кыямат жайга кеткенде,
Кылыгым айтат деп алган.

Жагалмай учуп жем алган,
Жаштардан тандап мени алган.
А дүйнө жайга барганда,
Жакшымды айтат деп алган.

Козу ичик кийип түрлөнгөн,
Короондун көркү сен элең,
Кошконуң бейбак мен элем.
Түлкү ичик кийип түрлөнгөн,
Эшиктин көркү сен элең,
Кошконуң бейбак мен элем.

Саймалуу өтүк бут көркү,
Самаркан барсаң үй көркү.
Самаркандан кайткыча,
Балдарың үйдө сагынар.
Алганың мында саргаяр.

Булгаары өтүк бут көркү,
Букарга барсаң үй көркү.
Сен Букардан кайткыча,
Кыздарың үйдө сагынар,
Алганың мында саргаяр.

Кырга бир чыгып карасам,
Карайып мүрдөң көрүнөт.
Карайып мүрдөң көргөндө,
Кырк кабыргам сөгүлөт.
Атаганат жолборсум,
Көзүмдөн жашым төгүлөт.

Белеске чыгап карасам,
Белсемдүү мүрзөң көрүнөт.
Белсемдүү мүрзөң көргөндө,

Атаганат жолборсум,
Беш кабыргам сөгүлөт,
Көзүмдүн жашы төгүлөт.

Салынганың пайондос,
Кайрылгыс жайга сен кеттиң,
Атаганат жолборсум,
Кантейин эми кайыр кош.

Түндө түндө жүгүргөн,
Түлкүнүн буту сөгүлсүн.
Түндө да болсо кайтып кел,
Түңүлгөн балдар сүйүнсүн.

Караңгыда жүгүргөн,
Карышкыр буту сөгүлсүн.
Караңгыда кайтып кел,
Кайгырган балдар сүйүнсүн.

Кыз экенде баш кошком,
Кыямат жайды болжошком.
Он сегизде баш кошком,
О дүйнө жайды болжошкон.

Жаш экенде баш кошком,
Жандеттин жайын болжошком.
Он жетиде баш кошком,
О дүйнө жайды болжошком.
Кызылдан сенин такыяң,
Кыя бир сайып толтурам.
Кыз албастан жаш алган,
Кыйнооң тартып олтурам.¹⁷⁹

Карадан сенин такыяң,
Кыя бир сайып толтурам.

¹⁷⁹ Аксы аймагында мындай саптарды күйөөсүнө жубан тийген аялдар айтат дешти.

Сүйлөшүп жүрүп баш кошкон,
Кайгыңды тартып олтурам.

Түндүктүү үйдө мен жалгыз,
Түмөндүү жерде сен жалгыз.
Капшыттуу үйдө мен жалгыз,
Атаганат жолборсум,
Караңгы жерде сен жалгыз.

Отурган жерим пас беле,
Ойдуңу жок саз беле.
Атаганат жолборсум,
Мурунку көйүм аз беле.

Ак соотуң¹⁸⁰ жамынып,
Айылдын көркү сен элең,
Антташкан жарың мен элем.
Көк соотуң жамынып,
Көчөнүн көркү сен элең,
Атаганат жолборсум,
Кыз алган жарың мен элем.

Эшигим алды майда таш,
Этегим толо майда баш.
Майда башка карабай
Атаганат жолборсум,
Кудайымдын боору таш.
Короомдун асты койдой таш,
Койнумда толо майда баш.
Майда башка карабай,
Атаганат жолборсум,
Кудайымдын боору таш.

Көбүрөөк айта берерге,
Кадырым калды жолборсум.

¹⁸⁰ Соот – урушта денесин калкалоочу жоокерлердин кийими.

Көрсөтпөй жерге көмгөндөн,
Көңүлүм калды жолборсум.

Калган бир балдар жөлөгүм,
Алданын салган ишине,
Айласы жоктон көнөмүн.
Ажалым жетип күн бүтсө,
Акырет жайдан көрөрмүн.

Аркаңдан мен да барармын,
Атаганат жолборсум сени,
Акырет жайдан табармын.

Көкөлөп учкан көк кептер,
Көккө бир жаят кулачын.
Көтөрүп баккан балдардын,
Көрбөй бир кеттиң кубанчын.

Асмандап учкан ак кептер,
Асманга жаят кулачын.
Алдейлеп баккан балдардын,
Көрбөй бир кеттиң ыраатын.

Айдын бир көркү асманда,
Аргымак көркү басканда.
Азили элең үйүңдүн,
Айтышып көңүл ачканга.

Күндүн бир көркү асманда,
Күлүктүн көркү басканда.
Күлпөтү элең үйүңдүн,
Күлүшүп көңүл ачканга.

Тегененин маңдайы,
Телтору аттын таңдайы.
Теңтушунан айрыган,
Теңиримдин кандайы.

Бурананын маңдайы,
Буурул аттын таңдайы.
Курдашынан айрыган,
Кудайымдан кандайы.

Жекенден келген жети каз,
Желенин түбүн сактаттың.
Кыз алганың бейбакты,
Караңгы түндө какшаттың.

Кызыл бир манат эндейди,
Атаганат ноёнум,
Кыргыз калмак бириксе,
Кыздары туубайт сендейди.

Кара бир манат эндейди,
Атаганат ноёнум,
Калмак кыргыз бириксе,
Катыны туубайт сендейди.

Эрте бир саар турчу элең,
Эшикке жыйын курчу элең.
Эшикте жыйын ичинде,
Эрикпей сүйлөп турчу элең.

Таң азандан турчу элең,
Талаага жыйын курчу элең.
Топ жыйындын ичинде,
Талыкпай сүйлөп турчу элең.

Ботобекова Уулкан (Кербен шаары, Аксы р-ну):

Кызыл бир манат бойлошум,
Кыямат жайлык жолдошум.
Кара бир манат бойлошум,
Кадимки жайлык жолдошум.

Алтындан алган шакегим,
Салбай бир туруп жоготтум.
Аркаңда калган балдарды,
Кантип бир жүрүп чоңойттум.

Күмүштөн алган шакекти,
Көрүп бир жүрүп жоготтум.
Үкөктөй болгон балдарды,
Кантип бир жүрүп чоңойттум.

Алтындан алган сабагым,
Салынбай кантип койоюн.
Азил бир жаның өтсө да,
Сагынбай кантип коёюн.

Күмүштөн алган сабагың,
Көрбөй бир кантип коёюн.
Гүлүстөн жаның өттү деп,
Көксөбөй кантип коёюн.

Тутуму бийик ак үйдөн,
Туйгунуму качырдым.
Тууганы туруп кармаса,
Туткан бир малы сүйүнчү,
Туткан бир малы жетпесе,
Мен
Кара бет бейбак сүйүнчү.

Капшыты бийик ак үйдөн,
Карчыгамы качырдым.
Калкы бир туруп кармаса,
Кармаган малы сүйүнчү,
Кармаган малы жетпесе,
Мен
Кара бет бейбак сүйүнчү.

Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну):

Кыр-кырдын башын күн чалат,
Кубарган бейбак үн салат.
Тоо-тоонун башын күн чалат,
Томсоргон бейбак үн салат.

Түйүн бир түйүн жибектин,
Түйүнүн жазган соодагер.
Жаш мырзамды,
Түңүлтүп алды кара жер.

Келеп бир келеп жибектин,
Келебин жазган соодагер.
Бекзатымды,
Кейитип алды кара жер.

Көлөкө жерде муз калды,
Көкүлүн жайкап кыз калды.
Салкын бир жерде муз калды,
Саамайын жайкап кыз калды.

Алты бир канат ак үйүң,
Аркасынан капшырдың.
Алдейлеп баккан балдардын,
Азилин¹⁸¹ кимге тапшырдың.

Жети бир канат ак үйүң,
Желкесинен капшырдың.
Жетилтип баккан балдардын,
Азилин кимге тапшырдың.

Ак-Сайдын башы шырғалаң,
Асылым сени эстесем,
Арык бир койдой ыргалам.
Көк-Сайдын башы шырғалаң,

¹⁸¹ Азилин – жакшылыктарын.

Асылым сени эстесем,
Көтөрөм койдой ыргалам.

Кара бир костюм кийчү элең,
Каткырып ойноп күлчү элең.
Бекзатым көзү өттү эле,
Кара бир костюм сөгүлдү,
Каткырыгым төгүлдү.

Кызыл бир костюм кийчү элең,
Кыйкырып ойноп күлчү элең.
Бекзатым көзү өттү эле,
Кызыл бир костюм сөгүлдү,
Кыйкырган күлкүм төгүлдү.

Эшигиң алды эки алыш,
Ээрчишип басар жол алыс.
Короондун алды эки алыш,
Эми кошулуп басар жол алыс.

Бектер өтөт бел ашып,
Белине кемер жарашып.
Бек сыяктуу жаш мырзам,
Каякка кеттиң адашып.
Кандар өтөт бел ашып,
Санына саадак жарашып.
Кан сыяктуу жаш мырзам,
Каякка кеттиң адашып.

Саздактуу жерге суу сепсем,
Саймалуу килем суу болот.
Жаш мырзамды эстесем,
Ичкен бир ашым уу болот.

Кумдак бир жерге суу сепсем,
Курама килем суу болот.
Курдашымды эстесем,
Ичкен бир суум уу болот.

Ташкенттен келер таанышың,
Тааныштарың келгенде,
Кантип чыгат канышың.
Кыргыздан бардыр таанышың,
Кыргыздан тааныш келгенде,
Кантип чыгат канышың.

Тел-тел чубар, тел чубар,
Теминген жерден тер чыгар.
Теңтуштарың келгенде,
Бу теңир бир урган үйүнөн,
Теңселип басып ким чыгар.

Кур бир чыгар, кур чыгар,
Курчаган жерден тер чыгар.
Курдаштарың келгенде,
Бу куурагыр үйүңөн,
Курчалай басып ким чыгар.

Аскарова Үргүл (Жыл-Кол айылы, Аксы р-ну):

Карайган талдын баркинан,
Кайгырдым өлгөн дартынан.
Көгөргөн талдын баркинан,
Өксүдүм өлгөн дартынан.

Кызыл-Жар кыштак жер калды,
Кайнаган саруу эл калды.
Карайган жердин астында,
Кайраным төрөм эр калды.

Жашаган Жылкоол жер калды,
Жайнаган саруу эл калды.
Жети кат жердин астында,
Кайраным төрөм эр калды.

Оймолуу калпак сары шым,
Орус да бардыр таанышың.
Оёнум сендей өткөн соң,
Ойлонуп ыйлайт канышың.

Кыймалуу калпак сары шым,
Кыргыз да бардыр таанышың.
Кырааным сендей өткөн соң,
Кыйналып ыйлайт канышың.

Оймолуу калпак кара шым,
Казакта бардыр таанышың.
Кайраным сендей өткөн соң,
Кайгырып ыйлайт канышың.

Кериге чыккан сыйра тал,
Керимсел соксо соолобу.
Кайраным төрөм көзү өттү,
Балдарың сендей болобу.

Кырааңга чыккан сыйра тал,
Катуу жел соксо соолобу.
Кайраным төрөм көзү өттү,
Кыздарың сендей болобу.

Ак калпак кийип белсенип,
Айылдын көркү сен элең.
Атырдай жыты буркурап,
Алганың бейбак мен элем.

Көк көйнөк кийип белсенип,
Көчөнүн көркү сен элең.
Көк шайы кийип кулпунган,
Көргөнүң бейбак мен элем.

Мырзабаева Мейилкан¹⁸² (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну):

Кызылды кырдай жыям деп,
Кызылың калды кыштоодо.
Кыйма бир көкүл чагымда,
Кызыгып жүрүп кыз алган,
Мен бейбак калдым кыйноодо.

Жашылды жардай жаям деп,
Жашылың калды жайлоодо.
Жайма эле көкүл чагымда,
Жактырып жүрүп жаш алган,
Мен бейбак калдым кыйноодо.

Кара бир жылкым бооз деп,
Кашкардын пулу кооз деп.
Кашкарга барып пул алган,
Калың бир элдин ичинен
Каалап да жүрүп мени алган.

Буурул бир жылкым бооз деп,
Букардын пулу кооз деп,
Букарга барып пул алган.
Бурадар¹⁸³ тандап мени алган.

Калмактан келген карагер,
Пул болорун билбедим.
Кайгы күн түшүп башыма,
Тул каларым билбедим.

Кытайдан келген кызыл нар,
Пул болоорун билбедим.

¹⁸² Мейилкан эне айылдагы мыкты кошокчулардын бири катары таанымал. Ал башка жаттап айткан кошокчулардан айырмаланып, эс тутуму өтө күчтүү жана өзү ичинен токуп чыгарып кошот.

¹⁸³ Бурадар – дос-жар, теңтуш.

Кыйын күн түшүп башыма,
Тул каларым билбедим.

Улары эргип шаңшыган,
Улуу бир тоонун ташына.
Үч уктасам түштө жок,
Ушул иш түштү башыма.

Карчыгаң эргип үн салган,
Кара бир тоонун ташына.
Кайрылгыс кеткен береним,
Капаарыма келбеген,
Каран күн түштү башыма.

Алтындан шимек чаптырдың,
Азаптуу бала бактырдың.
Күмүштөн шимек чаптырдың,
Күйүттүү бала бактырдың.

Күз мингениң күрөң боз,
Гүлүстөн жаның өткөн соң,
Гүл бейиш барсаң кайыр кош.
Жаз мингениң жайдак боз,
Жалгандан көзүң өткөн соң,
Жаннатка барсаң кайыр кош.

Шаканова Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну):

Кызыл бир көйнөк кийгиздиң,
Аттана менин кырчыным,
Кыз башыман күйгүздүң.
Жашыл бир көйнөк кийгиздиң,
Аттана менин кырчыным,
Жаш башыман күйгүздүң.

Сай жагалай от калды да,
Кырчыным,

Саамайын тарап кыз калды.
Көл жагалай от калды да,
Кырчыным,
Көкүлүн тарап уул калды.

Боз тайлакка жүк койдуң,
Боз тайлак тартпай жүгүңү да,
Боз балаң гана албайт тилими,
Кандетемин зор күндү я
Боздосом укпайт үнүмдү.

Базарга барсаң бат келген,
Кырчыным,
Балдарыңа кийим чак келген.
Энди гана сиздей ким болсун.
Өтүп а кеттиң доурдан.

Жашыл бир көйнөк кийгиздиң,
Кырчыным,
Жаш башыман күйгүздүң.
Кандетемин зор күндү я.

Кызылдан чачпак бойлошум,
Караңгыда жолдошум,
Сизден болсо кемидим.
Кызыл бир чачпак бойлошум,
Кыяматта жолдошум,
Сизден а кандай кемидим аа.

Сай жагалай терегим,
Кырчыным,
Дайыма мага тирегим.
Энди бир кандай айла кыламын.
Көл жагалай терегим,
Атана менин кырчыным,
Дайым гана элге керегим.

Ак тикен чыкпас жерлерге,
Кырчыным,
Агала майдан бак кылган.
Көк тикен чыкпас жерлерге,
Көгала майдан бак кылган.
Кырчыным,
Аттанып өттүң дүйнөдөн.

Күн тийген жакта чарбагың,
Кырчыным,
Чарбагыңан чакырсам,
Угар бир бекен арбагың.
Ай тийген жакта чарбагың,
Чарбагыңан чакырсам,
Атана менин кырчыным,
Угар бир бекен арбагың.
Өтүп а кеттиң доурдан,
Кандетейин зор күндө.

Сарала чымчык сайда ойнойт,
Менин акам бир качан келет деп,
Балдарың эки эле көзү жолдо ойнойт.
Көгала чымчык келдө ойнойт,
Балдарың качан атам келет деп,
Кырчыным,
Эки эле көзү жолдо ойнойт.
Кандетемин эми зор күндү я.

Асанова Токон (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну):

Текелер оттойт ойдуңда,
Тел мүйүзү мойнунда.
Теңирим сүйгөн панданин,
Теңтушу жатат койнунда.

Кулжалар оттойт ойдуңда
Кулачан мүйүз мойнунда

Кудайым сүйгөн панданин
Курдашы жатат койнунда.

Томолок башка той бүтсө,
Кызыңын тарагы калды базарда.
Ону (аны) барып алып келер,
Атасы калды мазарда.

Караңгы көрдө сен жалгыз,
Капшыттуу үйдө мен жалгыз.
Кантем эми балдарды деп,
Күйгөндөн айтам бир жалгыз.

Керегем ылдый ныл куйдуң,
Уул үйлөбөй, кыз бербей,
Мени
Кемшеңдетип тул кылдың.

Эшигим ылдый ныл куйдуң,
Элге той бербестен,
Мени
Эзилип ыйлар тул кылдың.

Ободо шамал көп болсо,
Дарактан шактан айрылат.
Ашыгып келсе дат өлүм,
Атадан бала айрылат.
Айрылганы тал билек,
Адашканы мал билек.

Бул өлүмдүн айынан,
Тамгаланган тай болдум,
Жетеленген мал болдум.

Тандап а салган шакегим,
Турган а жерден майышат.
Кырчыным менин өттү деп,
Сай-сөөгүм сайышат.

Кырчынымын барында,
Күмүштөн эле коргонум,
Аттана менин болгонум.
Айдын нуру тийгенде,
Айга ям калка болгонум.
Күндүн нуру тийгенде,
Күнгө ям калка болгонум.
Кайран а кырчыным барында
Менин
Күмүштөн эле коргонум.

Чыбык аа түшпөс жерлерге,
Чындап коргон салдырдым
Камчы ям түшпөс жерлерге,
Калайлап коргон салдырдың.

Касымова Бүзарбап (Кашка-Суу айылы, Чоң Алай р-ну):

Бозоргон бейит сеники,
Боздогон добуш меники.
Карарган бейит сеники,
Какшанган добуш меники.

Бозоргон туман кетпеди,
Боздогон үнүм өчпөдү.
Карарган туман кетпеди,
Кайгырган үнүм өчпөдү.

Төбөсү элең жылдыздын,
Төрөсү элең кыргыздын.
Сарысы элең жылдыздын,
Саркари¹⁸⁴ элең кыргыздын.

Мунара эдең жериңде,
Мырзасы эдең элиңде.

¹⁸⁴ Саркар – аскер башчы (перс тил.)

Түркүгү эдең жериңде,
Туйгуну эдең элиңде.

Канчалык айтсам бар эдин,
Кан уулуга пай¹⁸⁵ эдең.
Белсенип айтсам бар эдең,
Бек уулуга пай эдең.

Кара атка салган кулакчын,
Калкымдан чыккан улакчым.
Тор атка салган кулакчын,
Тобумдан чыккан улакчым.

Көкчөнү миндиң моюндап,
Көп жүргөн акча коюндап,
Жалгыз уул сен эдиң,
Жесир бир калар мен бедим¹⁸⁶.

Сурчаны миндиң моюндап,
Атанын эле доорунда,
Акчаны жүрдүң коюндап.
Армандуу жесир мен бедим,
Таштап бир кеткен сен бедиң.

Алтындан чапкан үзөңгүң,
Айчылыкта жаркырайт.
Ардактап баккан балдарың,
Ай өткөн сайын сагынат.

Күмүштөн чапкан үзөңгүң,
Күнчүлүктөн жаркырайт.
Күн көрбөй кеткен бемаксат,
Балдарың
Күн өткөн сайын сагынат.

¹⁸⁵ Пай – пар, тең элең.

¹⁸⁶ Бедим – белем.

Бир тууганга карата айтылган кошоктор

Адам баласы үчүн бир туугандын мааниси өтө зор. Анткени алар бир атанын, бир эненин канынан жаралып, бир уяда өсүп жетилишкен. Бир үйдө төрөлүп, бирге туруп жүргөндүктөн бир туугандар өтө жакын болушат. Качан гана кыздар турмушка чыгып, балдар үйлөнүп өз алдынча болгондо гана мурдагыдай тыгыз байланыштар солгундап, ар ким өз үй-бүлөлөрү менен алек боло баштайт. “Атадан алтоо болсо да бир жалгыздык башта бар” деген макал бекеринен чыкпаган. Ошого карабай бир тууганын жоготуу ата-энесин жоготкондон кийинки эң зор кайгы. Кээ бир учурларда бир туугандын орду баладан да, аялдан да жогору коюлат. “Бала белде, катын жолдо” деген ылакап кептин мааниси төмөнкүдөй: Аял алып балалуу болууга мүмкүнчүлүгүм бар, ал эми бир тууганды жоготсом кайдан табамын. Анткени мага бир тууганды тапкан ата-энем алда качан эле көз жумушкан же балалуу болуу курагынан өтүп кетишкен.

Кыргыз элинде карындашты ызаттоо, сыйлоо, ага ар дайым жардам берүү, турмушка чыккандан кийин да кабар алып туруу аганын ыйык милдети катары саналат. Кыз үйдүн убактылуу мейманы, бир күнү болбосо бир күнү башка үйдүн босогосун аттап келин болот. Кыз баланы урсаң колуң сенек болот, кедей-кембагал болуп каласың деген айтым кеп бар. Ошондой эле “Кардың ачса, карындаш изде” деген сөз да бекеринен айтылбаган.

Бир тууганга карата айтылган кошоктордо кайрылуу иретинде төмөнкүдөй эпитеттер колдонулат: “жан уям”, “уялашым”, “бир боорум”, “жигарим”, “күйөрүм”, “сырдашым”, “муңдашым”, “таянчым”. “Жан уям, уялашым” дегени бир уяда, үйдө чоңойгонунан кабар берсе, күйөрүм дегени бир тууган бир тууганга күйөт дегенди билдирет. Ал эми “бир боорум” деген сөз айкашы боюнча баса белгилей кетчү кызыктуу нерсе, кыргыз тилинде “боор” деген сөздөн куралган ички сезимди билдирген бир топ сөз айкаштары бар: *боорукер, таш боор, көк боор, боордош, боор эттен жаралган, боору ооруу, боору ачуу, боору эзилүү, бооруна тартуу, боор бербөө, боорун тырмап күлүү, боору катып калуу*, ж. б. Боор – бул адамдын эң маанилүү ички органдарынын

бири болуп саналат. Бир туугандар бир боор эттен жаралып, бир үйдө чоңойгондуктан, аларга “бир боорум,” же “жан уям” деп кайрылат.

Төмөнкү ар аймактан иргелип алынган кошок саптарынын ага/ини менен карындаштын жана эже менен сиңдинин ортосундагы жакын мамиле жөнүндө бир топ кызыктуу маалыматтарды алууга болот.

Долононун учунан,
Толгонуп чыккан уюлум.
Кагылайын бир боорум,
Тобунан чыккан туйгунум.

Керегенин учунан,
Керилип чыккан уюлум.
Айланайын бир боорум,
Калкынан чыккан туйгунум.

Туура бир жыгач жыгылса,
Турумтай учуп өтө албайт.
О дүйнө кеткен бир боорум,
Тууганың издеп табалбайт.

Карарган тоонун боорунан,
Карарып туман сарыгат.
Келбеске кеткен бир боорум,
Какшасам кайдан табылат.

Агарган тоонун боорунан,
Агарып туман сарыгат.
О дүйнө кеткен бир боорум,
Ыйласам кайдан табылат.

Күнүм бир бүтүп мен өлсөм,
Жан уям деп ким ыйлайт.
Алтындан соккон зирөөмүн,
Атадан жалгыз бирөөмүн.
Күмүштөн соккон зирөөмүн,

Жан уям деп ыйлар жок,
Энеден жалгыз бирөөмүн.

Күнчүлүк жерге мен консом,
Күлүк атын терлетип,
Кымбаты тонун кирлетип,
Күндө барып сурарым.

Алыскы жерге мен консом,
Аргымак атын терлетип,
Ашыкча тонун кирлетип,
Алымдан кабар аларым.

Борой, борой күн жааса,
Боз жамынчым тууганым.
Болор болбос гап¹⁸⁷ уксам,
Зор таянчым, кубатым.

Алай-дүлөй күн жааса,
Ак жамынчым тууганым.
Азар-безер гап уксам,
Зор таянчым, кубатым.

Кашкалдак куштун карды ала,
Кабыл тууган болбосо,
Карып болот кыз бала.
Безбелдек куштун бели ала,
Белдүү тууган болбосо,
Бечара болот кыз бала.

Эгиздеги булбулум,
Эсил менин туйгунум.
Капталдагы булбулум,
Кайран менин туйгунум.

¹⁸⁷ Гап – кеп, сөз.

Көпүрүгүм сел алды,
Күйөрүмдү жер алды.
Жаздыгымды сел алды,
Жан уямды жер алды.

Көл эдик толкуп пасайдык,
Көп эдик өлүп азайдык

Капшытта бүркүт кагынат,
Сени
Калгандарың сагынат.
Уяда бүркүт кагынат,
Уялаштарың сагынат.

Ак кирептен¹⁸⁸ көйнөгүң,
Уялашым,
Кирдетип туруп чечтиңби.
Алыска доктур алып барган
Балдардан
Ак сүтүңдү кечтиңби.

Көк кирептен көйнөгүң,
Кирдетип туруп чечтиңби.
Күнчүлүк таап алып барган,
Кыздардан
Көп сүтүңдү кечтиңби.

Калбаева Бүзарбап (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну; эжесине айткан кошогу):

Атлас кийип дуулаган,
Алтымыш баштуу ак үйгө,
Айланып уук улаган.

¹⁸⁸ Киреп – крепдешин, жука, баалуу кездеме.

Төргө килем таштаган,
Төрөдөй уул баштаган.
Капшытка килем таштаган,
Каадалуу келин баштаган.

Күмүш жүздүк¹⁸⁹ топ шакек,
Колдоруга жарашкан.
Гүлбара¹⁹⁰ тыштуу пайша ичик,
Бойлоруга жарашкан.

Алтын жүздүк топ шакек,
Колдоруга жарашкан.
Алчимбар¹⁹¹ тыштуу пайша ичик,
Бойлоруга жарашкан.

Баштыгы манат ойгонум,
Бала экенден тойгонум.
Туткучу манат ойгонум,
Түп атасы тойгонум.

Сыр-Дария мен элем,
Сырдашкан эжем сен элең.
Сыр-Дария гарт болду¹⁹²,
Сырдашкан эжем жат болду.

Агын дайра мен элем,
Арыз айткан эжем сен элең.
Агын дайра гарт болду,
Арыз айткан эжем жат болду.

Керегенин башыга,
Кештелүү кумган илгеним,

¹⁸⁹ Жүздүк – шакек.

¹⁹⁰ Гүлбара – кездеменин түрү.

¹⁹¹ Алчимбар – кымкап кездеме.

¹⁹² Гарт болду – соолуду.

Калкы паркын¹⁹³ билгеним.
Ашкананын башыга,
Аптаба кумган илгеним,
Эли паркын билгеним.

Казанын жууп мис кылган,
Кайын эне көөнүн куш кылган.
Аягын жууп мис кылган,
Абысын көөнүн куш кылган.

Күмүштөн шакек колобу,
Колума салсам толобу.
Уул кызы бар болсун,
Бир өзүндөй болобу.

Ак парча эле желегиң,
Ак нават эле белегиң.
Көк парча эле желегиң,
Көк нават эле белегиң.

Алтындан болсун босогоң,
Ал пейиш болсун көшөгөң.
Күмүштөн болсун босогоң,
Гүл пейиш болсун көшөгөң.

Алтындан чачпак бош таштап,
Аргымак минген көч баштап.
Күмүштөн чачпак бош таштап,
Күлүктү минген көч баштап.

Өлөңдүү сазга конгонум,
Өзүдөн айыл болгонум.
Тулаңдуу сазга конгонум,
Туташып айыл болгонум.

¹⁹³ Паркын – баркын.

Карчаны¹⁹⁴ минип көч баштап,
Карантин чачпак¹⁹⁵ бош таштап,
Сурчаны¹⁹⁶ минип көч баштап,
Шурудан чачпак бош таштап,
Көрүп өткөн алдашим¹⁹⁷.

Кайрылыш жерден суу алган,
Калпалардан дува алган.
Эңкейиш жерден суу алган,
Эшандардан дува алган.

Бейшебаева Абакан (Гүлчө айылы, Алай р-ну; эжесине кошкону):

Торкодон кылган элегим,
Толгонор эжем дегеним.
Топ элинин ичинен,
Токтоп бир белек берерим.

Казыдан кылган элегим,
Кайраным эжем дегеним.
Кайрадан элге келгенде,
Катып бир белек берерим.

Ак көйнөк кийсе этине,
Ак гүлү чыккан четине.
Алты уруунун ичинен,
Ак элечек оронуп,
Акбермет баскан бетине.

Көк көйнөк кийсе этине,
Көк гүлү чыккан четине.
Көп уруунун ичинен,

¹⁹⁴ Карча – кара ат.

¹⁹⁵ Карантин чачбак – кооз.

¹⁹⁶ Сурча – сур ат.

¹⁹⁷ Алдашим – сырдашым.

Көк элечек оронуп,
Көк бермет баскан бетине.

Кайрылыштан суу алган,
Эжемдин чачы
Кайрылып жонго буралган.
Эңкейиштен суу алган,
Эшилип чачы буралган.
Байбичем эжем, муңдашым,
Муңумду айтар бир жакшым.

Чачпагына чаң жукпас,
Чаң аяктан суу жутпас.
Кирпигине кир жукпас,
Эжемжан,
Кир аяктан суу жутпас.

Ак түйүнчөк түйөрүм,
Айрыкча мага күйөрүм.
Көк түйүнчөк түйөрүм,
Көбүнчө мага күйөрүм.

Бетеге бастым тайгылдым,
Бир туугандан айрылдым,
Тулаңды бастым тайгылдым,
Туйгунумдан айрылдым.

Курманбекова Райла (Көк-Кашат айылы, Ала-Бука р-ну: “жигари”
– бир боору, бир тууганы өткөндө кошкону):

Бозоргон тоонун шамалы,
Боздотот өлүм амалы.
Карайган тоонун шамалы,
Какшатат өлүм амалы.

Бозорткон өлүм болбосо,
Боздойт белек ушул жаш.

Какшаткан өлүм болбосо,
Калбайт беле ушул баш.

Улуу бир тоонун боорунда,
Үн салып сайрайт улары.
Эстегенде бир тутат,
Жаш боорумдун кумары.

Ак кеште жоолук таштайлы,¹⁹⁸
Айланып боорум өткөн соң,
Армандуу ырдан баштайлы.
Арманы барлар ыйласын,
Арманы жоктор тыңдасын.

Көк кеште жоолук таштайлы,
Күйөрман боорум өткөн соң,
Күйүттүү ырдан баштайлы.
Күйүтү барлар ыйласын,
Күйүтү жоктор тыңдасын.

Алты бир канат ак өргөң,
Алты эле жерден капшырдың.
Ардактап баккан балдардын,
Азилин кимге тапшырдың.

Жети эле канат ак өргөң,
Жети элен жерден капшырдың.
Жетелеп баккан балдарды,
Ишенип кимге тапшырдың.

Сайып бир койгон ийнем жок,
Сагынып үйгө мен келсем,
Санаалаш боорум үйдө жок.
Сагынганда санатым,
Сагынып учар канатым.

¹⁹⁸ Башка жоолук салалы деген мааниде.

Сарала чымчык сайда жок,
Сагынып келсем үйдө жок.

Аксы аймагында бир тууганга карата айтылган кошоктор:

Бектер келет бел ашып,
Белине белбоо жарашып.
Бек уулундай бир боорум,
Каякка кеттиң адашып?

Кандар бир келет бел ашып,
Канжарлуу текмат жарашып.
Кан уулундай бир боорум,
Каякка кеттиң адашып?

Көкөлөп учкан көк кептер,
Көк ийрим сууну майрам дээр.
Кагылайын бир боорум,
Көзүңдү эле көргөн кайран дээр.

Асмандап учкан ак кептер,
Ак ийрим сууну майрам дээр.
Айланайын бир боорум,
Атыңды эле уккан кайран дээр.

Күңгөйдөн аккан булактай,
Атаганат бир боорум,
Күйүп турган чырактай.
Жайлоодон аккан булактай,
Атаганат бир боорум,
Жандатта аткан чырактай.

Басмайыл тарткан бут калды,
Атаганат бир боорум,
Биякта
Бала-чакаң журт калды.

Үзөңгү тепкен бут калды,
Биякта
Урук эле тууган журт калды.

Айтка эле кийген манатым,
Жан акем,
Айланып учсам канатым.
Тойго эле кийген манатым,
Толгонуп учсам канатым.
Күйөөрүм акем көзү өтүп,
Канатымдан кайрылдым,
Жан акемден айрылдым.

Көбүргөндүү көк ойго,
Көп айлансам конуш жок.
Айлансам акем ырысым,
Көп какшасам добуш жок.

Сарымсактуу сары ойго,
Сан айлансам конуш жок.
Айлансам акем күйөрүм,
Зар какшасам добуш жок.

Айлансам акем жайлоом,
Ак калпак кийсе жарашкан.
Аргымагы таң ашкан,
Аргымак жолун талашкан.
Арзып келген мейманы,
Каткырык менен таң аткан.

Кара кыргак тебетей,
Кийгенине жарашкан.
Күлүгү күндө таң ашкан,
Күлүгү жолду талашкан.
Күйөөрүм акем, жан уям,
Күзеген мейман келгенде,
Күлкү, шаң менен таң аткан.

Конуштун аты Чоң-Колот,
Чоң колот толо эл конот.
Кагылсам акем, жан уям,
Айылдап эми барганда,
Колун бир созуп ким тосот.

Жайлоондун аты Чоң-Колот,
Жайыты толгон эл болот.
Жайдарым акем мен барсам,
Жаркылдап мени ким тосот.

Туура бир чыккан бутакка,
Турумтай келип коно албайт.
Күйөөрүм көзүң өткөн соң, эми
Туугандар сендей боло албайт.

Кайрылып өскөн бутакка,
Карчыга келип коно албайт.
Кагылсам акем өткөн соң,
Калганың сендей боло албайт.

Буралып өскөн бутакка,
Булбулдар келип коно албайт.
Бууданым акем өткөн соң,
Башкалар сендей боло албайт.

Айлампалуу ак көлгө,
Ак кептер келип суулаган.
Айлансам акем ырысым,
Аргымак минип дуулаган.

Көлөкөлүү көк көлгө,
Көгүчкөн келип суулаган.
Кагылсам акем күйөөрүм,
Күлүктү минип дуулаган.

Кыраанга бүткөн тал болдум,
Бир туугандын айынан,
Күйүткө бүткөн жан болдум.
Адырга бүткөн тал болдум,
Жаны уямдын айынан,
Азапка бүткөн жан болдум.

Кайрылышта отурсам,
Карагер атын тердетип,
Кара бир тонун кирдетип,
Кайрылып алым суарарым.

Бурулушта отурсам,
Буурул бир атын тердетип,
Булгары тонун кирдетип,
Бурулуп алым суарарым.

Карагай саптуу камчымды,
Кара аттар басып сындырды.
Кайрылып алым суарарым,
Кара жер алып тындырды.

Суудан бир чыккан сүлүктөй,
Суурулуп чыккан күлүктөй.
Сайдагы жаткан сүлүктөй,
Салдырып чыккан күлүктөй.

Жайдагы элең буудандын,
Жакшысы элең туугандын.
Дулдулу эле буудандын,
Туйгуну элең туугандын.

Кол жуучу элең
Оозу эле жабык кумганга,
Боорукер элең тууганга.
Бет жуучу элең
Оозу эле жабык кумганга,
Туйгуну элең тууганга.

Кайыңдан казык кактырган,
Карала күлүк бактырган.
Ал карала күлүктү,
Калың бир элге чаптырган.

Долоно казык кактырган,
Торала күлүк бактырган.
Ал торала күлүктү,
Топ жыйынга чаптырган.

Асмандап учкан ак шумкар,
Айылга түшсө жем издеп.
Армандуу уям калды деп,
Айланып келсең мени издеп.

Көкөлөп учкан ак шумкар,
Көчөгө түшсө жем издеп.
Көйгөйлүү уям калды деп,
Көргөнү келсең мени издеп.

Эшигиң алды сейдана,
Эңилип алдым бир даана.
Эгизинен ажырап,
Эми бир болдум бегана.

Үйүңдүн үстү сейдана,
Үзүп бир алдым бир даана.
Күйүтү күчтүү жан уям,
Үйүнөн болду бегана.

Ай чыгат тоодон кылайып,
Аймактын көркүн чыгарып.
Акырет кеткен уямын,
Арманым айтам муңайып.

Күн чыгат тоодон кылайып,
Күңгөйдүн көркүн чыгарып.

Кыямат кеткен уямын,
Күйүтүн айтам муңайып.

Ай жалтырап уядан,
Батпай турса болбойбу.
Ай тийбес жерге жан уям,
Жатпай турса болбойбу.

Күн кыядан кылайып,
Батпай турса болбойбу.
Күн тийбес жерге жан уям,
Жатпай турса болбойбу.

Ак шумкар учат кыр менен,
Ак үйлөр бүтөт сыр менен.
Акырет кеткен уямын,
Арманын айтам ыр менен.
Аз өмүрүм калганда,
Аманат жаным кимге тең.

Көк шумкар учат кыр менен,
Көп үйлөр бүтөт сыр менен.
Кыямат кеткен уямын,
Күйүтүн айтам ыр менен.

Кара кашка аргымак,
Кайрып тартсам мойну ооруйт.
Карегим уям сени айтсам,
Камкорум акем көөнү ооруйт.

Буурул кашка аргымак,
Буруп тартсам мойну ооруйт.
Жан уям деп сен айтсам,
Жалооруп мага көөнү ооруйт.

Ак теректин учу эле,
Ак болоттун курчу эле.

Ак терек кетти учунан,
Ак болот кетти курчунан,
Бек акем кетти журтунан.

Көк теректин учу эле,
Көк болоттун курчу эле,
Көк терек кетти учунан,
Көк болот кетти курчунан,
Бек акем кетти журтунан.

Ак тоодон тамган тамчы эле,
Алтын саптуу камчы эле.
Көк тоодон тамган тамчы эле,
Күмүш саптуу камчы эле.

Ак жибек көйнөк, ак калпак,
Кийгенине жарашкан.
Ак жорго минип жол жүрсө,
Мингенине жарашкан.

Көк ичик кийип кур такса,
Кийгенине жарашкан.
Көк жорго минип жол жүрсө,
Мингенине жарашкан,

Үйүнө барсам айылдап,
Кара кой союп сыйларым.
Бек акем өтүп кеткен соң,
Кайрылып алым ким сурайт,
Кара кой союп ким сыйлайт.

Үйүнө барсам айылдап,
Баккан кой союп сыйларым.
Бек акем өтүп кеткен соң,
Бурулуп алым ким сурайт,
Баккан кой союп ким сыйлайт.

Кара күңгөй беш таштын,
Талаасындай бек акем.
Кара чаар жолборстун,
Баласындай бек акем.

Кызыл кыя беш таштын,
Талаасындай бек акем.
Кызыл чаар жолборстун,
Баласындай бек акем.

Сүйүналиева Суусаркан (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну; агасы Сүйүналиев Өзүбек (1953-2011) каза болгондо кошкону. Бул кошоктун текстин Аксы р-нун Кум айылынын тургуну Керимбеков Тынарбек деген акын жазып берген экен. Кошок элдик кошоктордун ыкмасында жазылган:

Жалпы журттан бата алган,
Жашынан палван аталган.
Арстандай болгон агамды,
Шум ажал,
Алып бир кетти катардан.

Кайраттуу эле курч эле,
Калкына көңүл бурчу эле.
Калың эл тарткан улакты,
Кайрылып таштап турчу эле.

Тойлорго жыйын курчу эле,
Топ элдин жыпар мурчу эле.
Тоо текедей улакты,
Жан акем
Толгонуп таштап турчу эле.

Аргымак аттын кашкасы,
Арыштуу эле ташташы.

Көк бөрү улак эңиштен,
Акеме
Тең келген эмес башкасы.

Аксыдан чыккан эр эле,
Асырап алды жер эне.
Атактуу палван жан акем,
Арстан бир жолборс шер эле.

Колума салган билерик,
Колумду кысат имерип.
Артыңда калган балдарың,
Жан акем,
Өмүрүн тилеп жүрөлүк.

Ак карлуу тоолор бүдөмүк,
Алганың боздойт түнөрүп.
Арстандай акем өзүң жок,
Эми
Айбыгам кантип күлөлүк.

Шар аккан суулар бүдөмүк,
Шар акпай калды түнөрүп.
Шарт кесер акем өзүң жок,
Эми
Шаңкылдап кайдан күлөлүк.

Бозбуну булут чалгандай,
Бозоруп баары калгандай.
Боз жоргоң турат өзүң жок,
Боздоп бир калдык арманда ай.

Ак-Сууну булут чалгандай,
Асырап бирөө алгандай.
Асырап күтчү эл журтуң,
Арманда калды, арманда ай.

Аксынын Ала-Тоосунан,
Ак шумкар учту зоосунан.
Кадыры кымбат туйгундун,
Кармабай калдык боосунан.

Бозбунун бийик тоосунан,
Боз шумкар учту зоосунан.
Баркы бир бийик туйгундун,
Баса албай калдык боосунан.

Барган бир жериң бейишти,
Башка айтпайын кейишти.
Аргымак атты туйлатып,
Эми
Аралап жүрчү бейишти.

Жашка карата кошоктор

Жаш адамга кошок кошуу абдан оор экенин респонденттердин баары бир ооздон белгилеп, сөздөрүн айтып жатканда муундары бошоп, үндөрү каргылданып, көздөрүнө жаш алып жиберип жатышты. Андыктан, кошоктун бул түрүн жазып алуу да мен үчүн оңой болгон жок. Акыркы убакта ар кандай себептер менен, айрыкча, авто-кырсыктан же киши колдуу болуп каза тапкан жаштардын саны арбын болуп ата-энесин өмүр бою азапка салып, чийедей балдары жетим калган учурлар арбып баратат. Жалпысынан, жаштарга карата айтылган кошокторду да өз ичинен жаш *жигит-мырзаларга* жана *кыз-келиндерге* арналган кошоктор деп айырмалап, бөлүп кароо керек. Жаш адамга карата айтылган кошоктордо бул жашоодо он гүлүнүн бир гүлү ачылбай “көзү ачык бойдон” кетти деген образдуу сөз айкаштары менен анын өтө аз жашагандыгы, бул жарыктык дүйнөгө көзү тойбой кеткендиги баса белгиленет.

Жашылын кийбей күрмөнүн,
Жыргалын көрбөй дүйнөнүн.
Кызылын кийбей күрмөнүн,

Алда эле арман дүнүйө,
Кызыгын көрбөй дүйнөнүн.

Ак көйнөк кийдиң төшү ачык,
Кулунум,
Арманда эле кеттиң көзү ачык.¹⁹⁹
Көк көйнөк кийдиң төшү ачык,
Кулунум,
Күн көрбөй кеттиң көзү ачык.

Жаш өлгөндөрдүн кайгысы улгайгандардыкына караганда бир топ оор болот. Айрыкча, ата-эне баласына же кызына көбүрөөк кайгырып, көп учурларда чачына ак түшүп, айыккыс ооруларга да туш болгон учурлар жок эмес. Анткени, ошол баласын же кызын бармактайынан эрезеге жеткиргенге чейин канчалык кыйналды, баласы ыйласа ыйлап, күлсө күлдү, жебей жедирди, ичпей ичирди. Бүткүл өмүрүн, күчүн, эмгегин балдарын чоңойтконго жумшап, эми алардын үзүрүн көрөрдө өтүп кетсе, кандай гана трагедия! Тескерисинче, балдар, кыздар ата-энелери үчүн эч кандай эмгек жумшаган жок, ошондуктан ата-эненин дүйнөдөн кайтышы, айрыкча, карып өлсө, алар үчүн көп деле трагедия болбошу табигый көрүнүш. Ошондуктан, “Балам, балам дейсиң, балаң балам дейт”, “Балам балалуу болгондо билесиң” деген накыл сөздөрдө калет жок.

Улгайып калган ата-энелер балдарына, неберелерине мээримин төгүп, айланып-кагылып сүйлөп, “садагаң болоюн,” “алдыңа кетейин” деп, балдарынан мурун көз жумушун кудайдан тилейт. Уулунан же кызынан айрылган эне ботодой боздоп, кошок саптарынын арасына *жаш ботом, айланайын кулунум, улагым, жан балам, каралдым, берекем, чырагым* деген сөздөрдү кошуп айтат. Ал эми эжеси же карындашы болсо, *жан уям, бир боорум, күйөрүм* деп кайрылат.

Ак-Суунун башы түздү айтам,
Жаламалуу музду айтам.

¹⁹⁹ Бул жерде “көзү ачык кеттиң” деген сүйлөм: эч нерсе көрбөй жаш кеттиң, бул дүйнөнүн кызыгына тойбодуң дегенди билдирет.

Көбүрөөк өмүр сүрбөгөн,
Алда эле арман дүнүйө,
Көзү ачык кеткен сизди айтам.

Ак көйнөк кийдиң төшү ачык,
Арманда эле кеттиң көзү ачык.
Көк көйнөк кийдиң төшү ачык,
Күн көрбөй кеттиң көзү ачык.

Ай чыгат тоодон кылайып,
Арманда кеттиң муңайып.
Күн чыгат тоодон кылайып,
Көзү ачык кеттиң муңайып.

Ак калпагың башыңда,
Арманда кеттиң жашыңда.
Көк калпагың башыңда,
Көзү ачык кеттиң жашыңда.

Жибек тонуң не чечтиң,
Жаш жаныңдан не кечтиң.
Пашайы тонуң не чечтиң,
Палапан жандан не кечтиң.

Эгизден түшкөн булагым,
Эрчитип жүргөн улагым.
Капталдан түшкөн булагым,
Кайрылып сүйөр улагым.

Асмандап учкан булбулсун,
Арманда эле кеткен кургурсуң.
Көкөлөп учкан ай булбулсуң,
Көзү ачык кеткен кургурсуң.

Алты канат ак ордо,
Айлана басып капшырдың.
Алтымышта энеңди,
Аны бир кимге тапшырдың.

Жети канат ак ордо,
Желбегей басып капшырдың.
Жетимиште энеңди,
Ким көмсүн деп тапшырдың.

Ай тегерек сабы жок,
Эртелеп кеттиң табы жок.
Күн тегерек сабы жок,
Шашылыш кеттиң табы жок.

Эшилген сууну кечпедиң,
Эсиң барда жетпедим.
Жайылган сууну кечпедиң,
Жаның барда жетпедим.

Кара тору жүзүңдүн,
Кубулганын көрбөдүм.
Капкара болгон көзүңдүң,
Жумулганын көрбөдүм.

Алтындан сандык кыноолоп,
Салып коёр болсочу.
Сагынган кезде өзүңдү,
Карап коёр болсомчу.
Күмүштөн сандык кыноолоп,
Катып коёр болсомчу,
Каалаган кезде өзүңдү
Карап коёр болсомчу.

Ак шайы жибек көйнөктү,
Кийе турсаң не болмок.
Абысын менен ээрчишип,
Жүрө турсаң не болмок.

Көк шайы жибек көйнөктү,
Кийе турсаң не болмок.
Көпчүлүк тууган ичинде,
Жүрө турсаң не болмок.

Күн тийсе күңгөй ачылыш,
Кандай айла кылабыз,
Күтүүсүз кеттиң шашылыш.
Ай тийсе тескей ачылыш,
Амалыбыз жок экен,
Ашыгып кеттиң шашылыш.

Кулжа моюн тору атты,
Кудайым бутун сыя атты.
Көп пенденин ичинен,
Алды эле арман дүнүйө,
Кудайым сага көз артты.

Асманда учкан ала куш,
Канаты талыйт бала куш.
Кайгыртып бизди ыйлатып,
Кайрылбайт окшойт балабыз.

Көкөлөп учкан ала куш,
Канаты талыйт бала куш.
Күйүткө салып кайгыртып,
Келбейт окшойт балабыз.

Алты кетмен топурак,
Быркырасын дедиңби.
Артыңда калган балдарың,
Чыркырасын дедиңби.

Жети кетмен топурак,
Быркырасын дедиңби.
Артыңда калган жек-жаат,
Чыркырасын дедиңби.

Алтындан топчуң бүчүңдө,
Алтымыш жашың жашабай,
Арманың кетти ичиңде.
Күмүштөн топчуң бүчүңдө,
Күйүтүң кетти ичиңде.

Желеде калды тайларың,
Жетиле түшпөй балдарың.
Жеткен бир ажал ушу экен,
Жер жазданып калганың.

Арканда калды тайларың,
Арманда калды балдарың.
Ажал бир чиркин ушундай,
Арманда калды алганың.

Алтындан сөйкө ыргабай,
Арманда кетти жеңекем,
Алтымыш жашын тең жашап,
Алганы менен жыргабай.

Күмүштөн сөйкө ыргабай,
Көзү ачык кетти жеңекем,
Жетимиш жашын тең жашап,
Күйөөсү менен жыргабай.

Кызыл гүлдөй кыналган,
Кыялы жакшы кербеним,
Кыл чыбыктай суналган.
Жашыл гүлдөй кыналган,
Жаркыраган кербеним,
Тал чыбыктай суналган.

Күн көрбөй кеттиң бияктан,
Гүл кармарсын тияктан.
Жашабай кеттиң бияктан,
Жай берсин кудаы тияктан.

Жашабай кеттиң жалганда,
Жаш өмүрүң арманда.
Таалайыңа жазыптыр,
Таарынчы барбы жалганга.

Аягың толо аш калды,
Аркаңда балдар жаш калды.
Арманда кетти байкушум,
Ашканаң оозу бош калды.

Көк секинин жонунан,
Көк карышкыр улусун.
Көтүңдө калган балдарың,
Өз эне көзү өткөн соң,
Күн көргөнү курусун.

Боз дөбөнүн жонунан,
Боз карышкыр улусун.
Аркаңда калган балдарың,
Өз эне көзү өткөн соң,
Жан сактоосу курусун.

Ак-Ойдон чаңдап жел болсо,
Ак куурай башын бурбайбы.
Ак сакалдап албаган,
Ажал бир улук турбайбы.

Көк-Ойдон чаңдап жел болсо,
Көк куурай башын бурбайбы.
Улуулашып албаган,
Өлүм бир улук турбайбы.

Ак туйгун болсом асманда,
Ак кагаз болсом жазганга.
Автомат жарак болсокчу,
Адамдын жүзүн көрсөтпөй,
Ажалды көзгө атканга.

Көк туйгун болсом асманда,
Көк кагаз болсом жазганга.
Көз көргүс жарак болсокчу,
Адамдын жүзүн көрсөтпөй,
Өлүмдү көзгө атканга.

Өйдө бир тарттың желеңди,
Өксүтүп кеттиң энеңди.
Ылдый бир тарттың желеңди,
Ыйлатып кеттиң энеңди.

Ак болот элең курчулган,
Ак туйгун элең жулкунган.
Алдадан ажал келген соң,
Ак болот мизи жой болду,
Ак шумкар көзү жумулду.

Көк болот элең курчулган,
Көк туйгун элең жулкунган.
Кудайдан буйрук болгон соң,
Көк болот мизи жой болду,
Көк шумкар көзү жумулду.

Алтындан бешик жөлөгөн,
Алдейлеп бала бөлөгөн.
Алардын көрбөй убайын,
Акырет көздөй жөнөгөн.

Күмүштөн бешик жөлөгөн,
Кыздарды төрөп бөлөгөн.
Кыздардан кызмат көрөрдө,
Кыямат көздөй жөнөгөн.

Кара бир көрпө тебетей,
Кийе эле жүрбөй не болдуң.
Калың бир уруу ичинде,
Жүрө эле турбай не болдуң.

Кызыл бир көрпө тебетей,
Кийе эле жүрбөй не болдуң.
Калың кыргыз ичинде,
Жүрө эле турбай не болдуң.

Чырмалган чийим ашканам,
Сурайылдай²⁰⁰ жаш калаам.
Оролгон чийим ашканам,
Ойротто жок жаш калаам.

Алтындан беле билегиң,
Армандуу беле тилегиң.
Күмүштөн беле билегиң,
Күйүттүү беле тилегиң.

Карчыга кушту качырдым,
Кара бир белди ашырдым.
Кагылайын бир боорум,
Кара эле жерге жашырдым.

Турумтай кушту качырдым,
Туура бир белди ашырдым.
Кагылайын бир боорум,
Сени топуракка жашырдым.

Асманда учкан ылаачын,
Ылаачын жаят кулачын.
Алпештеп баккан кыздардын,
Көрбөй бир кеттиң ыраатын.

Көкөлөп учкан ылаачын,
Ылаачын жаят кулачын.
Ардактап баккан балдардын,
Көрбөй бир кеттиң ыраатын.

Сары кылкан сүлөөсүн,
Саймалап кийчү чекеге.
Саптап бир кебин айткан жок,
Сан жырга элден кетерде.

²⁰⁰ Сурайылдай – сулуу, периштедей.

Кара кылкан сүлөөсүн,
Саймалап кийчү чекеге.
Кайрылып сөзүн айткан жок,
Калкынан узап кетерде.

Алтындан түймө чечтиңби,
Асылдай жандан кечтиңби.
Күмүштөн түймө чечтиңби,
Күлгүндөй жандан кечтиңби.

Карарган дөңгө чыккым жок,
Какшаган товуш уккум жок.
Бозоргон дөңгө чыккым жок,
Боздогон ботом уккум жок.

Көлдө сүзгөн өрдөктү,
Көздөп бир мерген аттыбы.
Көзгө бир жакын кулунум,
Көз тийгендей жаттыңбы.

Сууда бир сүзгөн өрдөктү,
Суктанып мерген аттыбы.
Сукка бир жакын жаш ботом,
Сук тийгендей жаттыңбы.

Кымыздыктын түбүндөй,
Кызгалдактын гүлүндөй,
Кыздарың калды жалгызым.
Бадалганын түбүндөй,
Байчечектин гүлүндөй,
Балдарың калды жалгызым.

Карагайдан как жалгыз,
Кайрылары жок жалгыз.
Долонодон топ жалгыз,
Торулары жок жалгыз.

Кара бахмал бычтырып,
Боюңду көрөм дейт эдим,
Калкы, журтуң жыйдырып,
Тоюңду көрөм дейт эдим.

Кызылдан кымкап бычтырып,
Боюңду көрөм дейт эдим,
Эли журтуң жыйдырып,
Эриккис тоюң кылдырып,
Тоюңду көрөм дейт эдим.

Оюмда жок бул ишти,
Ойронум салдың шул ишти.
Капарда жок бул ишти,
Кайраным салдың шул ишти.

Кырка тишиң түшө элек,
Кырка жашың жете элек,
Ортоңгу тишиң түшө элек,
Отузга жашың жете элек,
Ойрон болдуң ойронум.

Уугунун учу кирлебей,
Уул үйлөп кыз бербей,
Арманда кеттиң жан уям.
Керегең учу кирлебей,
Келин алып кыз бербей,
Кейиште кеттиң жан уям.

Алтының калды бүчүңдө,
Арманың кетти ичиңде,
Күмүшүң калды бүчүңдө,
Күйүтүң кетти ичиңде.

Уулду көрүп сүйбөдүң,
Урматыны көрбөдүң,

Кызды көрүп сүйбөдүң,
Кызматыны көрбөдүң.

Сай боюнда гүл калды,
Саамайын сылап кыз калды.
Көл боюнда гүл калды,
Көкүлүн сылап кыз калды.

Жибек бир тонуң не чечтиң,
Жигиттей жандан не кечтиң.
Пашайы тонуң не чечтиң,
Палапан жандан не кечтиң.

Палапан париң шоодурап,
Балалык кеттиң жоодурап.
Жибек бир тонуң шоодурап,
Жигиттей кеттиң жоодурап.

Букардан келген сооданы,
Буйлалуу төө тарткысыз,
Муңдуу бир кылдың айткысыз.
Кашкардан келген сооданы,
Каймалуу төө тарткысыз,
Кайгыңды салдың айткысыз.

Кашкардан келген кара ат,
Такалары суурулат.
Букардан келген буурул ат,
Такалары суурулат.
Жан уям деп ыйласа,
Менин бир көөнүм бузулат.

Сары гүл элең соолдуңбу,
Сагынсам келгис болдуңбу.
Кызыл гүл элең соолдуңбу,
Кыйкырсам келгис болдуңбу.

Сай боюнда сары арча,
Саргара түшсө не болмок.
Кагылайын карегим,
Отузга жетсең не болмок.

Көл боюнда көк арча,
Көгөрө турса не болмок.
Кагылайын көзү ачык,
Кырдан бир ашсаң не болмок.

Жашылды кийип не чечтиң,
Жаш жаныңан не кечтиң.
Кызылды кийип не чечтиң,
Кыз жаныңдан не кечтиң.

Кызыл бир манат бөктөрдүң,
Кызыгын билбей өткөрдүм.
Кара бир манат бөктөрдүң,
Кагылайын кулунум,
Кадырың билбей өткөрдүм.

Карагаттуу колотко,
Катар катар таш койдум,
Кагылайын кулунум,
Кара бир жерге баш койдүң.

Сар дубал белең көчкүдөй,
Сары гүл белең өчкүдөй.
Кыш дубал белең көчкүдөй,
Кызыл гүл белең өчкүдөй.

Кызылды кийдиң шоодурап,
Кырчындай кеттиң жоодурап.
Жашылды кийдиң шоодурап,
Жаш бойдон кеттиң жоодурап.

Саймалуу калпак төбөсү,
Сан жигиттин төрөсү.

Оймолуу калпак төбөсү,
Он жигиттин төрөсү.

Карадан манат кийгизип,
Боюңду сенин көрбөдүм.
Кара көз сулуу жандатып,
Тоюңду сенин көрбөдүм.

Кызылдан манат кийгизип,
Боюңду сенин көрбөдүм.
Кымча бел сулуу жандатып,
Тоюңду сенин көрбөдүм.

Желеде калды тайларың,
Жетилбей калды балдарың.
Жок дегенде берекем,
Жакшылыгын көрүп балаңдын,
Бир тоюн көрүп калбадың.

Алты бир кулач ак аркан,
Алты эле бүктөп таштадың.
Алтымыш ашкан кезимде,
Кандай бир азап баштадың.

Жети бир кулач ак аркан,
Жети эле бүктөп таштадың.
Жетиле элек балдарды,
Жетим бир кылып таштадың.

Кара бир тоону этектеп,
Карадан жорго жетектеп.
Капарымда жок эле,
Калкымдан минтип кетет деп.

Бозоргон тоону этектеп,
Боз жоргосун жетектеп.
Болжолумда жок эле,
Бейкапар минтип кетет деп.

Бурулушта тар жерде,
Булбул куш сайрайт ар жерде,
Булбулдай көзүң өткөн соң,
Муңдуулар ыйлайт ар жерде.

Желеде калды тайларың,
Жетилбей калды балдарың.
Жараткан жазган иш экен,
Жесир бир калды алганың.

Кара бир костюм кара шым,
Кийе эле турсаң не болмок.
Аркандагы кызыңды жетелеп
Жүрө эле турсаң не болмок.

Ээриңди төргө илдиңби,
Элиңден кеттиң билдиңби.
Камчыңды төргө илдиңби,
Калкыңдан кеттиң билдиңби.

Ак калпак кийдиң чыраштап,
Балдарды бактың ыраштап.
Балдардын чайын ичерде
Алардан кеттиң ыраактап.

Кудайдын берген энчиси,
Куюлуп агар жаш беле.
Курдашың менен бир жүрбөй,
Курдаштан бактың бас беле.

Теңирдин берген энчиси,
Телмирип агар жаш беле.
Теңтушуң менен бир жүрбөй
Теңтуштан бактың бас беле.

Кермеден атың бошонду,
Келбеген жериң ошондо.

Тосмодон атың бошонду,
Токтогон жериң ошондо.

Тектирден теке чураган,
Текенин жүнүн булаган.
Тең жашына жетпестен,
Теңирден ыйман сураган.

Курбудан кулжа чураган,
Кулжанын жүнүн булаган.
Куп жашына жетпестен,
Кудайдан ыйман сураган.

Көкөлөп учкан булбулсуң,
Көзү ачык кеткен кургурсуң.
Асмандап учкан булбулсуң,
Арманда кеткен кургурсуң.

Адырдагы аркарды,
Аңдыган мерген атпайбы.
Кара бир жердин алдында,
Каралдым,
Кабарсыз болуп жатпайбы.

Будурдагы бугуну,
Кууган бир мерген атпайбы.
Караңгы көрдүн алдында,
Кабарсыз болуп жатпайбы.

Күнгөйдөн жылан октолор,
Күн өткөн сайын жоктолор.
Күнүгө ойлоп апакең,
Күйүттө жүрүп жок болор.

Адырда жылан октолор,
Ай өткөн сайын жоктолор.

Азаптуу өлүм курусун,
Апакең
Арманда жүрүп жок болор.

Күлгүндөй жаштык убагың,
Кагылайын кулунум,
Өлүмгө жетсин убалың.
Жалындай а жаштык убагың,
Айлаңды кандай кылайын,
Айланайын кулунум,
Ажалга жетсин убалың.

Капталдан туруп таш урбай,
Атаганат бейарман сен
Кайын-журтка баш урбай.
Кыядан эле туруп таш урбай,
Атаганат бейарман,
Сен кыз-келинге баш урбай.

Жыйырма жашка жык толбой,
Атаганат бейарман,
Жыйындын гүлү сен болбой.
Отуз жашка жык толбой,
Оюндун гүлү сен болбой.

Ак көйнөгүң чечпей кал,
Алтымыш ашык жашабай,
Аманат жандан кечпей кал.

Көк көйнөгүн чечтиңби,
Көп өмүр сүрүп жашабай,
Күлгүндөй жаштан кечтиңби.

Ак жайык аккан селди айтам,
Алтымыш ашык жашабай,
Атаганат,
Армандуу кеткен сени айтам.
Көк жайык кеткен селди айтам,

Көп өмүр сүрүп жашабай,
Күйүтгө кеткен сени айтам.

Күмүшүң барбы бүчүңдө,
Күйүтүң кетти ичиңде.
Алтының барбы бүчүңдө,
Арманың кетти ичиңде.

Уугуң талдын ноодасы,
Уул үйлөп кыз бербей,
Убайың жердиң соодасы.
Керегең талдын ноодасы,
Келин алып кыз бербей,
Кеңешиң жердин соодасы.

Кызылын кийбей күрмөнүн,
Кызыгын сүрбөй дүйнөнүн,
Кыямат карап кеттиңби.
Жашылын кийбей күрмөнүн,
Жакшысын көрбөй дүйнөнүн,
Жанатты карап кеттиңби.

Уулду төрөп бөлөдүң,
Уулуңан убай көрбөстөн,
А дүйнө карай жөнөдүң.
Кызды бир төрөп бөлөдүң,
Кызыңан сый көрбөстөн,
Чын дүйнө карай жөнөдүң.

Мырзабаева Мейилкан (Кызыл-Жар, Аксы; небереси ооруп каза болгондо кошкон кошокун айтып берди: “Кызымын бойго жеткен кызы ооруп, эки-үч жыл мурун өттү. Окуусун чет тил боюнча бүтүп, бир жыл эле иштеди эле шордуу. Ичи ооруп, ичегиге жара чыкса керек, кайра-кайра операция болуп, Жалал-Абадга алып барышты, аяк-биякка алып барышты, баары бир болбоду. Кызымын бир эле кызы болчу да, тимеле кызым шордуу өлүп калайын деди ыйлай берип. Жашка айтыш жаман болот экен, айткың да келбейт экен...”):

Чекенденин гүлүндөй,
Чертме комуз күвүндөй.
Карагандын гүлүндөй,
Какма комуз күвүндөй.

Арка бир чачың билектей,
Алты бир түркүн жибектей.
Желке бир чачың билектей,
Жети бир гана түркүн жибектей.

Суудагы сүзгөн чүрөктөй,
Сулуулап тарткан сүрөттөй.
Суудагы чүрөк жоголду да,
Суу бойлоп гана жашап күн өтпөй.

Көлдөгү сүзгөн чүрөктөй,
Көркөмдөп тарткан сүрөттөй.
Көлдөгү чүрөк жоголду да,
Көп эле жашап күн өтпөй.

Атайлап алган кийимдин,
Аарын жууп да кийген жок.
Арзыган жарга баш кошуп,
Алдейлеп бала сүйгөн жок.

Кастарлап алган билимдин,
Канчасын көрүп жүргөн жок.
Кастарлуу жерге баш кошуп,
Кастарлап бала сүйгөн жок.

Жаныңда жашыл гүл болсун,
Жалгандан көзүң өткөн соң,
Жандаган бүбүң Үр болсун.
Колуңда кызыл гүл болсун,
Кайрылып келбес болгон соң,
Колдогон бүбүң Үр болсун.

Ак кайың түбү болкулдак,
Арманда кеттиң солкулдап.
Көк кайың түбү болкулдак,
Көрүнбөй кеттиң солкулдап.

Оймогуң боосу чаянча,
Чачылганча жүрсөңчү.
Он гүлүңдөн бир гүлүң,
Ачылганча жүрсөңчү.

Чанчарова Токтокан (Айры-Там, Ала-Бука р-ну):

Алтындан жүгөн катынган,
Аргымак жорго бош кетти.
Айланайын жаш иним,
Бу дүйнөдөн жаш кетти.

Күмүштөн жүгөн катынган,
Күлүк бир жорго бош кетти.
Гүлгүндөй жаш убакта,
Бул дүйнөдөн жаш кетти.

Ак сайдын башы кең колот,
Кең колот барып эл конот.
Ой жигит кезде өлбөстөн,
Жетимишке чыксаң не болот.

Көк сайдын башы кең колот,
Кең колот барып эл конот.
Кырчындай кезде өлбөстөн,
Кырка чыксаң не болот.

Айланган тоонун бүркүтү,
Тумшугу ташка урунду.
Күн көрбөстөн жаш боорум,
О дүйнөгө бурулду.

Күүлөнүп учкан жаш шумкар,
Көрүнбөй тоого урунду.
Күн көрбөстөн жаш боорум,
Тиги дүйнө бурулду.

Төбөдөгү топ жылдыз,
Топ жылдыз кетти батканы.
Төрөдөй болгон жаш жигит,
О дүйнө кетти жатканы.

Асмандагы кош жылдыз,
Кош жылдыз кетти батканы.
Алтындай болгон жаш жигит,
Акырет кетти жатканы.

Карадан манат тукаба,
Кыйгачтап кийсең жука да.
Кыйналып калды балдарың,
Түбөлүк жатып уктаба.

Ак караган гүлүсүң,
Айланайын жан балам,
Адашып кантип жүрүсүң.

Алтындан сака калчаттым,
Айлыңа жеткизбей сени,
Арасат жолдо чарчаттым.
Күмүштөн сака калчаттым,
Сени
Конушка жетпей чарчаттым.

Сары гүл болуп ачылдың,
Айланайын жигарим,
Санааңа жетпей чачылдың.
Кызыл гүл болуп ачылдың,
Кыянга жетпей чачылдың.

Уулду эле төрөп бөлөдүң,
Убайын көрбөй жөнөдүң,
Кызды эле төрөп бөлөдүң,
Кызматын көрбөй жөнөдүң.

Уулду төрөп чоң кылдың,
Убайын кимге кор кылдың.
Кызды төрөп чоң кылдың,
Кызматын кимге кор кылдың.

Кытайдан келген кырма тон,
Кымбатын кийсең болбойбу?
Кыйналып баккан кыздардын,
Ызатын көрсөң болбойбу?

Алайдан келген ак жибек,
Асылын кийсем болбойбу.
Алпештеп баккан балдардын
Урматын көрсөң болбойбу.

Молдо же намаз окуган кишиге карата кошоктор

Кошокторду жыйноо учурунда кээ бир аймактардан молдо, намаз окуган кишилерге карата айтыла турган кошок саптарын да кездештирдим. Көчмөн кыргыз урууларынын арасына ислам динин таратууда молдо, кожо, эшен, калпа, сопулар чоң роль ойногон жана алар эл ичинде урмат-сыйга ээ болушкан. Исламдагы беш парызды – ыйман келтирүү, беш убак намаз окуу, орозо кармоо, зекет берүү жана ажыга барууну – аткарганда гана чыныгы мусулман болорун, ушул шарттарды өмүр бою аткарып, башкаларга жамандык кылбай бирөөнүн акысын жебей, уурулук кылбай, адам өлтүрбөй, дайыма жакшы тилек кылып жүргөн инсандар тиги дүйнөгө барганда сурактан оңой өтүп, бейишке чыгат деген ишеним элдин арасында кеңири жайылган.

Эгер башында бул динди таратуучулар башка улуттун өкүлдөрү өзбек, татар, тажик болсо, кийинчерээк кыргыздардын арасынан да

диний мектептен окуп, арабча кат таанып, куранды окуп түшүнгөн адамдар чыгып элди динге үндөп, ар кандай диний кызматтарды көрсөтүшкөн. Мына ошондой беш убак намаз окуп дин жолунда жүргөн адамдар кайтыш болгондо, алардын намаз окуган жайнамазы, башына кийген селдеси, тарткан теспеси, окуган куран аяттары кошокко кошуп айтылган. Мындай кошоктор көбүнчө ислам дининин таасири күчтүүрөөк болгон Алай, Чоң Алай, Баткен тараптарда жашаган ичкилик кыргыздардын кошокторунда көбүрөөк кездешет. Илгери кыргыздарда намазды негизинен эркек кишилер, улгайып жашы 60-70тен ашып калган аксакалдар окушкан. Ороzonу да көбүнчө ошол курактагы кишилер кармашкан. Молдолор негизинен эркек кишилер болушкандыктан кошоктордун тексттери да жалаң эркек кишинин турпатын сүрөттөйт.

Чачыктап селде орогон,
Чалияр жолун торогон.
Бапестеп селде орогон,
Байгамбар жолун торогон.

Камчыңын учу үч эли,
Кан пайгамбар мүчөлүү.
Чылбырың учу үч эли.
Чын пайгамбар мүчөлүү.

Ак жайнамаз тизелеп,
Алланын сөзүн изелеп²⁰¹.
Көк жайнамаз тизелеп,
Коргонум атам дөөлатим,
Кудаанын сөзүн изелеп.

Алты кат таспи жуптаган,
Алласын айтып уктаган.
Жети кат таспи жуптаган,
Тообасын айтып уктаган.

²⁰¹ Изелеп – кайталап.

Ак жайнамаз басканың,
Акактан таспи тартканың.
Сур жайнамаз басканың,
Шурудан таспи тартканың.

Акактан таспи жуптаган,
Алласын айтып уктаган.
Шурудан таспи жуптаган,
Субханын айтып уктаган.

Куран окуп маани айткан,
Кудайдын сөзүн даана айткан.
Чар китап²⁰² окуп маани айткан,
Чалияр сөзүн даана айткан.

Кураның куп китеп,
Кура албадың бул жайга.
Кудайымдан кат келип,
Тура албадың бу жайга.

Ак салласин бураган,
Ак эшандан дува алган.
Көк салласин бураган,
Көп эшандан дува алган.

Оймолуу кумган колунда,
Он убак намаз оозунда.
Беделдүү кумган колунда,
Беш убак намаз оозунда.

Куран сөзүн парактайт,
Кудаанын сөзүн дарактайт.
Молло атам,
Чар китап сөзүн парактайт,
Чалияр сөзүн дарактайт.

²⁰² Чар китеп – исламда айтылган негизги төрт китеп: Торат, Забур, Инжил (Библия),
Куран.

Ак жайнамаз жайганым,
Беш убак окуп намазды
Акактан таспи²⁰³ тартканым.

Атамжан
Белеске атын токуган,
Беш убак намаз окуган.
Капталга атын токуган,
Атамжан
Катасыз намаз окуган.

Атамдын башында бар эле салдаси,
Колунда бар эле таспаси,
Атам бир жандын дайыма,
Оозунда болчу калмаси.

Эңкейиштен жол берген,
Эшендерге кол берген.
Кайрылышта жол берген,
Калпаларга кол берген.

Беш убак намаз жазбаган,
Бедаарат жерди баспаган.
Кумганын колго кармаган,
Куйдага өзүн арнаган.

Оорудан же кырсыктан кайтыш болсо

Адам баласы ар кандай себептерден кайтыш болот эмеспи. Көпчүлүк адамдар карып-арып, өз жашоосуна, бала-бакырасына ыраазы болуп, бул дүйнө менен кош айтышса, кээ бирлери узакка созулган оорудан, айыккыс дарттан көз жумат. Ал эми кээ бир адамдар күтүлбөгөн кырсыктан каза таап, жакындарын сыздатып, кайгы-муңга салып кетет. Мындай учурларда мыкты кошокчулар же сөзгө чечен аялдар жаңы кошок саптарын салттуу ыкмага салып, ошол ыйлап отурган

²⁰³ Таспи (тасбех) – Алланы эскерүүгө керектелүүчү 33 даана мончоктон турган теспе.

жеринен эле маркум эмнеден көз жумса, ошого ылайык саптарды токуп, төгүп жиберешет: Таластын Бакай-Ата районуна караштуу Боо-Терек айылынын тургуну Жакыпбекова Жакшыкүл эне өзүнүн апасы оорудан каза болгондо бир кудагыйы келип жанына отуруп минтип кошконун айтты:

Кудагый
Уулду бир үйлөп, кыз берген,
Уулдан убай көрөрдө,
Уйпалган оору туш келген.

Кудагый
Келин бир алып, кыз берген,
Келинден убай көрөрдө,
Керемет оору туш келген.

Алай районунун Талды-Суу айылынын тургуну **Ибраимова Азиза** эже оорудан көз жумган бир тууган эжесине айткан кошокун обонго салып айтып берди. Бул саптардан биз анын бир тууганына көзү тирүүсүндө жетип барып көрө албаганын, айыкпас дартка чалдыгып көз жумганын билебиз.

Учуп, учуп куш кондуң,
Үч уктасам ойдо жок,
Кагылайын бир боорум,
Ойлонбогон иш болдуң.

Эшилген сууну кечпедим,
Эсиң барда жетпедим.
Жайылган сууну кечпедим,
Жаның барда жетпедим.

Алма бир десем барк экен,
Кагылайын бир боорум,
Аласага бүткөн дарт экен.
Өрүк бир бекен барк экен,
Өлүмгө бүткөн дарт экен.

От боюнда кумганбы,
Кумгандан бетин жууганбы.
Алыстан эжем келет деп,
Кыйылып көзүн жумганбы.

Ушул аймакта жогорудагы саптардын экинчи варианты:

Карагай десем бак экен,
Кайрылып сени алмакка,
Кадалып тийген дарт экен.
Чырмоок десем бак экен,
Чыңыртып алып кетмекке,
Чындап келген дарт экен.

Кыялай тарткан көч экен,
Кырсыктуу өлүм өч экен.
Капталга тарткан көч экен,
Каршыккан өлүм өч экен.

Алай районунун борбору Гүлчө шаарынын тургуну **Жусуева Бүсаадат** кайын атасы өлгөндө ооз ачып кошконун айтып берди. Анын кошок саптары кайын атасын ооруканада карап жатканы, дартына даба издеп, ар кандай дары-дармектерди алдыртканы, бирок шум ажалдан качып кутула албаганы жөнүндө кабар берет:

Чылбырды салсам жетпеди,
Чырмалган оору кетпеди.
Арканды салсам жетпеди,
Асылган оору кетпеди.

Коконго чейин чаптырдым,
Коёндун өтүн таптырдым.
Анысы дава болгон жок,
Асылган оору койгон жок.

Анжиянга чаптырдым,
Аркардын өтүн таптырдым.
Анысы дава болгон жок,
Асылган мээнет койгон жок.

Ысык-Көлдүн Ак-Суу районунун Энчилеш айылынын тургуну
Эшимканова Күмүш эне кызынын жан берип жатканда жанында
болбой калганын айтып кошконун айтып берди:

Жайылма сууну кечпедим,
Жаның бир барда жетпедим.
Эшилме сууну кечпедим,
Эсиң бир барда жетпедим.

Кара тору жүзүңдүн,
Кубулганын көрбөдүм.
Капкара болгон көзүңдүң,
Жумулганын көрбөдүм.

Гүлкайырдай боюңдун,
Сунулганын көрбөдүм.
Күмүштөй болгон көзүңдүн,
Жумулганын көрбөдүм.

Гүлкайыр боюн сунгандыр,
Балдарым не болот деп,
Күмүштөй көзүн жумгандыр.
Алтындай боюн сунгандыр,
Алган жарым не болот деп,
Айнектей көзүн жумгандыр.

Ай тегерек сабы жок,
Эртелеп кеттиң табы жок.
Күн тегерек сабы жок,
Шашылыш кеттиң табы жок.

Аксы жергесинде оорудан каза болгон агасына карата төмөнкүдөй кошок саптарын Жаңы-Жол айылынын тургуну **Мадакова Бактыкан** эне айтып берди:

Кырды бир кырдай чаптырдым,
Кыргыек өтүн таптырдым.
Айлансам акем күйөрүм,
Андан да даба болгон жок,
Аңдыган оору койгон жок.

Тескейди тескей чаптырдым,
Текенин өтүн таптырдым.
Тегеле даба болгон жок,
Теңирим сени койгон жок.

Ак шырға колум ыргасам,
Ак таман коён кез келди.
Айлансам акем ырысым,
Ажалдуу оору тез келди.

Көк шырға колум ыргасам,
Көк таман коён кез келди.
Күйөөрүм акем ырысым,
Көрүнөө ажал тез келди.

Аксынын Кызыл-Жар айылынын тургуну **Токтомамбетова Кундуз** эне төмөнкү саптарды күйөөсү оорудан кайтыш болгондо айткан экен:

Үй айлантып чий туттум,
Айыгат деп көз туттум.
Айыкпас жакка кетти эле,
Аяк бир аяк кан жуттум.

Ташкенттен келген илеген²⁰⁴,
Тай көтөрүп тилегем.

²⁰⁴ Илеген – чоң табак.

Тилеген тилек болбоду
Тиктеген оору койбоду.

Кокондон келген илеген,
Кой көтөрүп тилегем.
Тилеген тилек болбоду,
Коркуткан оору койбоду.

Ташкенге барып тай алган,
Тай башындай кант алган.
Кант экен деп сүйүнсөм,
Кайтпас да балаа дарт алган.

Коконго барып кой алган,
Кой башындай кант алган.
Кант экен деп сүйүнсөм,
Кетпес бир балаа дарт алган.

Келе бир келе камышка,
Кенелер кайдан жабышты.
Керилип басып жүрөрдө,
Кесилген ооруң жабышты.

Бурум бир өскөн камышка,
Булалар кайдан жабышты.
Буралып басып жүрөрдө,
Бул ооруң кайдан жабышты.

Кара бир тоону кар басты,
Азаптуу оору жармашты.
Азаптуу оору койгон жок,
Ак турпак барып жармашты.

Кара аргымак жетектеп,
Кара бир тоону этектеп.
Капарга келген иш эмес,
Капылет жерден кетет деп.

Боз аргымак жетектеп,
Бозоргон тоону этектеп,
Капарга келген иш эмес,
Капылет жерден кетет деп.

Алтын бир тутка эшикти,
Ача албадың жаш мырзам.
Айттырбай келген ажалдан,
Кача албадың жаш мырзам.

Күмүш бир тутка эшикти,
Ача албадың жаш мырзам.
Күттүрбөй келген оорудан,
Кача албадың жаш мырзам.

Уулу киши колдуу болуп каза тапканына шектенген Аксынын
Кызыл-Жар айылынын тургуну **Анделеева Анаш** эненин кошогу:

Түрлүү бир түрлүү жибектин,
Түрүн бир таппай жаңылам.
Түндө бир уктап мен жатып,
Ойлонуп жатып сагынам.

Келеп бир келеп жибектин,
Келебин таппай жаңылам.
Кагылайын кулунум,
Кейип бир жүрүп сагынам.

Костюмуң жууп бурайын,
Кагылайын жан балам,
Алданын салган күнүнө,
Кандай бир айла кылайын.
Аркаңда калган балдардын,
Мен кургур,
Аманын тилеп турайын.

Көйнөгүң жууп бурайын,
Күйүтүң тартып мен калдым,

Кантейин, балдарыңдын,
Тилегин тилеп турайын.

Калемпир салды ашыма,
Мыкачылар менин
Кайгыны салды башыма.
Күчала салды ашыма,
Мыкачылар
Күйүттү салды башыма.

Карайган булут чачылсын,
Какшатып кеттиң жан балам.
Шейит бир болуп сен кеттиң,
Бейиштин төрү ачылсын.

Бозоргон булут чачылсын,
Боздотуп кеттиң жан балам.
Капилет өлүп сен кеттиң,
Жаннеттин төрү ачылсын.

Мүрзөгө барганда айтылчу кошоктор

Кошок бир гана боз үйдө айтылбайт. Аялдар мүрзөгө коюлган күндүн эртеси (Аксыда) таң заарда маркумдун аялы, кыздары, жакын туугандары бейитине барышып бир сыйра дагы өкүрүп, кошок кошуп, куран окушуп, башына суу куюп келишет. Аны эл арасында “башына чыгуу” (Аксыда) “жайына баруу” (Алайда) деп аташып, маркумдун кыркында, жылдык-ашында аялдар мүрзөгө барып, аны тегеректеп отуруп алышып, жоолуктарын жамынышып кошок билгендери кошок айтышат, билбегендери үн чыгарып ыйлашат.

Мүрзөнүн жанына келгенде жакын адамынын үйдө, жылуу-жумшак төшөктө эмес, эми минтип ай тийбес жердин астында, кара жерди кучактап, боз топурак жамынып түбөлүк уктап жатканы, аны кол салып алалбаганы, боздоп ыйлап келген балдарынын көөнү эми ушул үйүлгөн боз топуракты көрүп сууп, түңүлүп кетери жөнүндө айтылат. Кошокчунун кайгы-муну ого бетер күчөп, көзүнөн жашы тыйылбай,

мурда айтылбаган, бир гана мүрзөгө келгенде айтыла турган саптар айтылат. Мазардан чыгып жаткан муңдуу үн, кайгы-капа аба аркылуу айлана чөйрөгө таралып, бир кыйла жерге угулуп, адамдарды гана эмес, бүткүл жан-жаныбарларды, жаратылышты кандайдыр бир сырдуу дүйнөгө, туңгуюкка алып келгендей туюлат. Жер астындагы дүйнөдө да өзүнчө жашоо бар экени, маркумдар ал жакта мурунку кеткендер менен айыл-айыл болуп жашайт деп ишенишет.

Көрөйүн деп мен келсем,
Көмүскөдөй жер экен,
Көрсөтпөгөн эл экен.
Сурайын деп мен келсем,
Сур булуттай жер экен,
Суратпаган эл экен.

Карайын деп мен келсем,
Каратпайт экен бул элиң.
Сагындым деп мен келсем,
Алакандай жерде экен,
Алганга амал жок экен.

Кайгырган менен келбейсиң,
Кара турпак бербейсиң.
Боздогон менен келбейсиң,
Боз топурак бербейсиң.

Ак кыядан чыкканда,
Ак турпагың көрүнөр.
Апакем сени эстесем,
Алкымдан жашым төгүлөр.

Көк кыядан чыкканда,
Көк турпагың көрүнөр.
Апакем сени эстесем,
Көзүмдөн жашым төгүлөр.

Кырга бир чыгып карасам,
Карайып мүрзөң көрүнөт.

Карайып мүрзөң көргөндө,
Кырк кабыргам сөгүлөт.
Атаганат жолборсум,
Көзүмдөн жашым төгүлөт.

Белеске чыгап карасам,
Белсемдүү мүрзөң көрүнөт.
Белсемдүү мүрзөң көргөндө,
Атаганат жолборсум,
Беш кабыргам сөгүлөт,
Көзүмдүн жашы төгүлөт.

Кайгыга бизди салдыңыз,
Кайрылбас жакка бардыңыз.
Сыздатып тууган-урукту,
Сыз жерге жатып алдыңыз.
Түңүлтүп уул-кызыңды,
Түбөлүк уктап калдыңыз.

Жаткан бир жериң жапырмак,
Жамынганың боз турпак.
Боз турпактын ичинде,
Күйүп турсун шам чырак.

Туура бир шактын астынан,
Турумтай учат жол салып.
Бозоргон жердин алдынан
Канетип көрөм кол салып.

Кара бир шактын астынан,
Карчыга учат жол салып.
Карайган жайдын астынан
Канетип көрөм кол салып.

Карарган тоонун боорунда,
Карчыга жатат тор салып.
Кара жердин алдында,
Кантип бир жатат бой салып.

Баралбадым жол салып,
Алалбадым кол салып.

Бозоргон тоонун боорунда,
Боз торгой жатат тор салып.
Боз топурак алдында
Кантип бир жатат бой салып.
Баралбадым жол салып,
Алалбадым кол салып.

Адырга жакын эл экен,
Айтсам келгис жер экен.
Күңгөйү алыс эл экен,
Күйсөм келгис жер экен.

Аяктай таштын астында,
Алтыным жатат бирикпей.
Ай тийбес жердин астында,
Апам бир жатат эрикпей.

Күрөктөй таштын астында,
Күмүшүң жатат бирикпей,
Күн тийбес жердин астында,
Күйөрүм жатат эрикпей.

Карышкыр өтпөс капас жол,
Караңгы кантип басасың.
Караңгы жердин алдында,
Камыкпай кантип жатасың.

Түлкү баспас түмөн жол,
Түнкүсүн кантип басасың.
Түнөргөн жердин алдында,
Думукпай кантип жатасың.

Адырдагы аркарды,
Аңдыган мерген атпайбы.

Кара бир жердин алдында,
Каралдым,
Кабарсыз болуп жатпайбы.

Будурдагы бугуну,
Кууган бир мерген атпайбы.
Караңгы көрдүн алдында,
Каралдым,
Кабарсыз болуп жатпайбы.

Агарган тоонун боорунда,
Алтының калды чечилбей,
Ак топурак алдында,
Жатасың кантип эрикпей.

Карайган тоонун боорунда,
Күмүшүң калды бирикпей,
Кара топо алдында,
Жатасың кантип эрикпей.

Ак алкактуу ак маки²⁰⁵,
Ал кынына кантип батты экен,
Кадыры жакшы бир боорум,
Алды эле арман дүнүйө,
Сыз жерге кантип жатты экен.

Карагай тоонун боорунан,
Карчыга учат бой салып,
Кара бир жердин алдына,
Баралбайбыз жол салып.
Жашырылган жериңден,
Алда эле арман дүнүйө,
Алалбайбыз кол салып.

Босоголуу кең үйдү,
Боз чалдыбар дедиңби.

²⁰⁵ Маки – кичинекей бүктөмө бычак.

Босогосуз тар үйдү,
Алда эле арман дүнүйө,
Ак сарай үйүм дедиңби.

Керегелүү кең үйдү,
Кең чалдыбар дедиңби.
Керегесиз кара жер,
Алда эле арман дүнүйө,
Кан сарай үйүм дедиңби.

Этеги жок жеңи жок,
Эндей чапан кийесиң.
Эшиги жок төрү жок,
Караңгы жайга киресиң.
Чыгайын десең эшик жок,
Шыкааларга тешик жок,
Караңгы жайга жатасың.

Ак тайлак чөгөт кыяга,
Алты кылым өткүчө,
Абакем жатар эрикпей,
Ак топурак уяда.

Көк тайлак жатат кыяда,
Жети кылым өткүчө,
Жеңекем жатат эрикпей,
Көк топурак уяда.

Ай кыядан баттыбы,
Алтын жүздүү жан энем,
Ай тийбес жерге жаттыңбы.
Алганың менен сүйлөшүп,
Аябай чериң жаздыңбы,
Анан айылды түгөл айттыңбы.

Күн кыядан баттыбы,
Күмүш жүздүү жан энем,

Күн тийбес жерге жаттыңбы,
Кутманың менен сүйлөшүп,
Көңүлдө чериң жаздыңбы,
Көргөнүң түгөл айттыңбы.

Карадан кемер курчандың,
Кара жер барып тынч алдың.
Кызылдан кемер курчандың.
Кыямат барып тынч алдың.

Түлкү ичигиң желбегей,
Түрүлүп элиң келбегей.
Түбөлүк жаткан үйүндүн,
Түндүгү жок карарга,
Эшиги жок чыгарга,
Түтүп канттиң дегдебей.

Арс ичигиң желбегей,
Айланып элиң келбегей.
Акырет жатчу үйүндүн,
Айнеги жок карарга,
Эшиги жок чыгарга,
Алың кантти дегдебей.

Жети бир кабат жериңдин,
Кетмендеп бетин ким ойду.
Айдыңым атам дөөлатим,
Гөрмаарам²⁰⁶ сизге ким болду.

²⁰⁶ Гөрмаарам (гөрмахрам) – өлүктү мүрзөнүн ичине койгон адам. Бул саптарды айтып жатып Сары-Моголдук (Алай) респондент Мурзакулова Таттихан эже атам жалгыз эле деп ыйлап жиберди жана төмөнкүчө түшүндүрмө берди: “Көргө жакын, күйө турган тууганы абдан этияттап өз колу менен көргө алып түшүп коюш керек. Андай тууганы болсо, ал келгенге чейин көргө койбой күтөт. Өлүк ошол адамдын акысы болот. Ал адам абдан кадырлуу болот, балдары аны өмүр бою кадырлайт, атама, апама ушул гөрмаарам болгон деп. Андай жакын тууганы жок болсо, санаалаш досторунан бирөө көргө алып түшүп коёт.”

Алты бир кабат жериңдин,
Айдалап бетин ким ойду.
Айдыңым атам дөөлатим,
Күйүшкөн тууган жогунан,
Гөрмаарам сизге ким болду.

Көңүл айтып кошуу/көрүшүү

Маркумдун арбагына багыштап куран окуп, жакындарына барып көңүл айтуу кыргыз мусулманчылыгында ыйык парз болуп саналат. Кыргыз салтында көңүл айтуунун да өз жол-жобосу бар. Батага барган эркектер сыртта өкүрүп тургандардын далысынан таптап “койгула, кайрат кылгыла,” “арты кайрылуу болсун,” деп, кара сөз түрүндө көңүл айтып тим болсо, аялдар салт боюнча кошок кошуп отурган азалуу аялдарды – маркумдун аялын, энесин жана кыздарын – кучактап учурашуу керек. Ошол учурашкан учурда кыйын кошокчулар “Кагылайын, кайрат кыл”, “Ыйлаган менен таппайсың,” “Баарыбыздын барар жерибиз ошол,” ж. б. у. с. сөздөрдөн сырткары, кадимкидей кошок менен көңүл айтып кайгысын бөлүшөт.

Төмөнкү кошок саптары ар кандай вариант менен Алай, Чоң-Алай жана Аксы аймактарында айтылат. Чындыгында, бул саптар жогорудагы сөздөргө караганда алда канча маанилүү жана таасирдүү экенин байкоого болот:

Сары арчанын баркини²⁰⁷,
Түйүнчөккө түйгөнмүн,
Бул өлгөндүн отуга,
Мен дагы сендей күйгөнмүн.

Кара арчанын баркини,
Түйүнчөккө түйгөнмүн,
Бир туугандын отуга,
Мен дагы сендей күйгөнмүн.

²⁰⁷ Барк – жалбырак.

Тобурчак аттын куйругун,
Томукка²⁰⁸ ченеп түйгөнмүн.
Бул өлгөндүн айынан,
Мен дагы сендей күйгөнмүн.

Аргымак аттын куйругун,
Ашыкка²⁰⁹ ченеп түйгөнмүн.
Бул өлгөндүн айынан,
Мен дагы сендей күйгөнмүн.

Кара чепкен желбегей,
Катып калган кемчилдик,
Кайрылып кимге келбегей.
Кызыл чепкен желбегей,
Куруп калган кемчилдик,
Кайрылып кимге келбегей.

Муз эрибей суу кайда,
Мурункудай күн кайда.
Кар эрибей суу кайда,
Кадимкидей күн кайда.

Туягы бүтүн тулпар жок,
Канаты бүтүн шумкар жок.

Эки тизгин бир чылбыр,
Кантип бир алдың колуңа.
Жесирлик кыйын иш эле,
Кантип бир алдың мойнуңа.

Өйдө карап өскөндөн,
Өрүктөн ширин бар бекен.
Ылдый карап кеткенден,
Өлүмдөн муңдуу бар бекен.

²⁰⁸ Томук – кашка жилик менен жамбашты бириктирген жумуру сөөк.

²⁰⁹ Ашык – чүкө.

Муңчулуктан муңайсаң,
Бузулат экен көңүлүң.
Мурункудан калганга,
Мурас кылган өлүмдү.

Күн тийсе күңгөй ырабат,
Ажалга айла жок экен,
Күйүп ыйлап ким табат.
Ай тийсе тескей ырабат,
Айтып ыйлап ким табат.

Асмандан түшкөн коргошун,
Айла жок экен Аллага,
Артыңды кудай оңдосун.
Көктөн бир түшкөн коргошун,
Күнөөлүү пенде не дейбиз,
Көтүңдү кудай оңдосун.

Карагер атка жем байла,
Кудайдын кылган ишине,
Кайрат кылып бел байла.
Тор кашка атка жем байла,
Тагдырдын салган ишине,
Тобокел кылып бел байла.
Ак боз атка жем байла,
Алланын кылган ишине,
Арман кылбай бел байла.

КОШОКТУН ПОЭТИКАСЫ ЖАНА ОБОНУ

Поэтикасы

Кошоктун поэтикасын толук ачып берүү үчүн төмөнкү тематикалар талдоого алынышы керек:

- кошоктордун сюжетинин өзгөчөлүктөрү;
- кошоктордун композициялык түзүлүшү, композиция куруу каражаттары;
- кошоктордо мезгил жана мейкиндик;
- кошоктордун стили жана анда колдонулган көркөм сөз каражаттар (параллелизмдин түрлөрү, метафора, салыштыруу, эпитет ж. б. троптун түрлөрү). **Бул тематикаларга өз-өзүнчө токтолуп, ар бирине мисал келтирип талдап чыгуу бир топ убакытты жана өзүнчө илимий эмгекти талап кылат. Мында кошоктун поэтикасына учкай гана токтолуп, жалпы окурмандарга түшүнүктүү болушу үчүн жөнөкөйлөтүп берүүнү туура көрдүм.**

Поэтикалык түзүлүшү жагынан элдик кошокторунун басымдуу бөлүгү, кыргыз оозеки чыгымаларынын башка үлгүлөрү сыяктуу эле 7-8 муундан турган ыр саптарынан турат. Алар 3, 4, 6, же 8 саптан туруп, өзүнчө бир бүтүн ойду камтыйт. Эгер кыргыздын элдик ырлары, айрыкча кошоктор 7 же 8 муундан аз же көп сөз айкаштарынан түзүлсө, анда аны салттуу обонго салып айтууга болмок эмес, же башкача ыргактагы обон менен айтылмак. Ар бир айтылган кошок андагы саптардын, куплеттердин уйкаштыгы жана ритмикасы менен баалуу. Эгерде муундук теңдик жана уйкаштык болбосо, анда анын кара сөздөн айырмасы болбой калат. Мындай ыкма ырдын же кошоктун мазмунун тереңдетип, көркөмдүгүн арттырып, аны жаттоого, ырдоого, кайталоого ыңгайлуу шарттарды жаратат. Кыргыз элдик ырларынын дүйнөнүн башка элдеринин ырларынан

айырмаланган дагы бир өзгөчөлүк ар бир куплеттеги саптардын бирдей тыбыш менен башталып (аллитерация), бирдей тыбыш менен бүткөндүгүндө. Кыргыздар салттуу оозеки поэзиясында үндүн, добуштун гармониясына чоң маани берип, уйкаш, үндөш сөз айкаштарын абдан чебердик менен курай алат, ага кыргыз тилинин бай лексикасы жана грамматикалык – аглютинативдик түзүлүшү (уңгуга мүчө улоо) кенен жол берет. Кошоктордон айырмаланып “Манас” башында турган көлөмдүү эпикалык чыгармалардагы ыр саптары куплеттерге бөлүнбөйт, бирок аларда да салттуу, 7-8 муундук тең салмактуулук-ыргак сөзсүз сакталат.

Кошоктордо уйкаштыктын бир нече түрүн кездештирүүгө болот, кээ бир түрлөрү кыргыз ырларынын классикалык үлгүсүнө айланып байыркы замандардан бери колдонулуп келе жатат.

1, 2 жана 4 саптардын аягындагы уйкаштык:

Үзүгүң боосу үч кабат,
Энекем
Үйдө олтурсаң салтанат.
Үйүңдөн узап кеткен соң,
Үйдөгү сөзүң ким табат.

2 жана 4 саптардын аягындагы уйкаштык:

Кытайдан келген кызыл нар,
Кымкап бир жапса **сеп эле**.
Кыялы жакшы энекем,
Кыз-келинге **тең эле**.

1-3 жана 2-4 саптардын уйкаштыгы:

Көк сайдан теке **тырдыгат**,
Көрүнөө мерген **аткан бейм**.
Көк сарай үйдөн **чуу чыгат**,
Кеңешим атам **өткөн бейм**.

Бир же эки сөздүн кайталоосунан түзүлгөн төрт саптын уйкаштыгы:

**Курдашын таап аш берген,
Кудайым сүйүп жаш берген.
Теңтушун таап аш берген,
Теңирим сүйүп жаш берген.**

**Жабыгынан ай өткөн,
Жалпы атасы бай өткөн.
Түндүгүнөн ай өткөн,
Түпкү атасы бай өткөн.**

Ошондой эле, кыргыз кошокторунда **жупташ куплеттердин** арбын кезигүүсү да көңүлдү бурбай койбойт. Биринчи куплеттеги айтылган ой Айга салыштырылса, экинчисинде ошол эле ой Күнгө салыштырылып, андан ары бышыкталат. Мындай куплеттерге мисал катары Ай менен Күндү, алтын менен күмүштү, сур жорго менен кер жоргону, ак кыя менен көк кыяны, жайлоо менен кыштоону, күңгөй менен тескейди, ж. б. у. с. көптөгөн жупташ ыр саптарын кошууга болот.

Алтынды жезге бурбайбы,
Азаптуу өлүм турбайбы.
Күмүштү жезге бурбайбы,
Күйүттүү өлүм турбайбы.

Ак сандыктын буту элең,
Ак сарай үйдүн куту элең.
Көк сандыктын буту элең,
Көк сарай үйдүн куту элең.

Мындай ыкма менен жаралган салттуу кошоктор айтууга да, жаттап алганга да оңой болгондуктан алардын бир нече варианттарын Кыргызстандын бардык эле аймактарынан кездештирүүгө болот. Ал эми муундук өлчөмдөр сакталбаган саптар, уйкашпаган кошоктор дайыма эле сактала бербейт, кошоктун обонуна да туура келбейт. Эгерде уйкаштыгы, муундук түзүлүшү дал келбесе андай сөз байланыштарын ыр же кошок деп айтууга болбойт. Ошондуктан, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында кара сөз менен айтылган

жомокторго, уламыштарга караганда элдик эпостор, дастандар, ырлар, кошоктор арбын сакталып калган.

Обону

Кошоктор бардык эле жерде ый менен коштолгондуктан анын сөзүнөн да, ушул ый аралашкан муңдуу обону айткан да, уккан да адамдын муунун заматта бошотуп жиберет. Эч бир адам кошокту көзүнө жаш албай, ыйлабай уга албайт. Акындар тарабынан аткарылган жоктоо ырларынан айырмаланып, аялдар же кошокчулар тарабынан айтылган элдик кошоктор эч кандай музыкалык аспаптын коштоосусуз айтылат жана “оо-я”, “ии-я”, “аа”, “өх-ий” сыяктуу адам кайгырганда, күйүп ыйлаганда чыкчу сай-сөөктү сыздаткан үндобуштар менен коштолот. Кошокту мукамдуу кылып созолонто айтуу үчүн жакшы үн жана аткаруучулук шык керек.

Кошоктор обону жагынан жалпылыктар менен бирге бир топ айырмачылыктарга да ээ. Кыргыздарда кошоктун бир нече салттуу обондору бар. Ар жердин кошогунын музыкасын өзүнчө нотага түшүргөндө андагы айырмачылыктар менен окшоштуктарды даана байкоого болот. Бирок ар жердин кошогу бири-биринен кескин айырмаланат жана обондору аймактык гана өзгөчөлүккө ээ деп айтуудан алысмын, себеби, бир эле аймакта же бир уруу элдин ичинде айтылган кошоктордо да айырмачылык жана өзгөчөлүктөрдү байкоого болот. Обончу, ырчылардай эле, кошокчунун да башка кошокчулардан айырмалап турган, өзүнө гана тиешелүү айтуу ыкмасы жана мукамдуу үнү болот. Мисалы Аксы жергесинде бир эле айылда жашаган эки кошокчунун обону жана айтуу стилин салыштырып көрсөк, экөө эки башкача угулат. Албетте, Аксыдагы саруу элинин кошоктору менен Алай, Чоң-Алайдагы ичкилик урууларынын кошокторунун обонунда чоң айырмачылыктар бар, бирок бир эле тоонун ары жагы менен бери жагында жайгашкан Алай менен Чоң-Алайдын кошоктору да бир топ айырмаланып турат экен. Ошол эле Аксы эли менен жанаша жашаган Ала-Бука элинин кошоктору да бири-биринен кыйла айырмаланат.

ЖЫЙЫНТЫКТОО: КОШОКТУН КЕЛЕЧЕГИ БАРБЫ?

Кошок бул – өлбөс, түбөлүктүү жанр

Кошоктор нечен кылымдарды карытып, тарыхый доорлорду басып өтүп, муундан-муунга кыргыз кыз-келиндеринин, чоң апа, чоң энелеребиздин оозунда сакталып, тапталып, айтылып бүгүнкү күнгө чейин келип жетти. Кошок бул – өлбөс, түбөлүктүү жанр. Өмүрдү өлүм дайыма коштоп жүрөт, өлүм бар жерде сөзсүз ый, кайгы-муң болот, ал эми кошоктор ошол ыйды, кайгы-муңду көкүрөктөн чыгарууга жардам берген.

Менин бул эмгекти жазуудагы максатым кошокторду эл оозунан жыйнап, изилдеп, талдап анан аны китеп кылып жазып гана тим болбостон, эл арасында кеңири жайылтып, кайра жандандыруу. Ошол себептен, бул китепти бир ууч окумуштуулардын тар чөйрөсүнө арнабай, жалпы кыргыз эли окуса, айрыкча аялдар үйрөнүп, көкүрөгүнө түйө жүрсө деген ой менен, кошоктордун тексттерин тематикаларга (атага, энеге, бир тууганга, күйөөсүнө ж. б.) бөлүп, обондору менен айтылган кошоктун үлгүлөрүн дискке жаздырып тиркеп койдум.

Албетте, муну менен мен бул тексттерден ар бир маркумдун бейнесине туура келген саптарды таба аласыздар дегенден алысмын, бирок, акыры башта бир өлүм, жакын адамынан айрылуу, жоготуу, өлгөн кайра келбейт, сабыр кылуу деген терең маанилүү ой-толгоолорду камтыган кошок саптарын жадыңыздарга түйүп жүрсөнүздөр, бир күнү болбосо бир күнү сөзсүз кереги тийет демекчимин.

Ар бир кыргыз аялзаты жакын адамынан айрылганда сөзсүз кошок кошуп ыйлоосу керек деген ойдон алысмын жана мындагы өз ой-пикирлеримди окурмандарга таңуулагым келбейт. Бүгүнкү күндө кошок кошуу салтын туура эмес көргөн же таптакыр айткысы же уккусу келбеген замандаштарыбыз да арабызда бар чыгар. Ар бир улут, эл өзүнүн басып өткөн тарыхый-маданий жолуна карата

каада-салт, үрп-адатка таянып жашагандай, ар адам ар кандай үй-бүлөлүк шартта, социалдык жана маданий чөйрөдө өсүп, билим алып, калыптанат жана ал жеке мүнөзүнө, тутунган диний же маданий принцип-баалуулуктарына жараша аза күтөт. Кээ бирөөлөр көп ыйлап-сыктабай, ичтен сызып кайгырса, кээ бирөөлөр катуу ыйлап, көкүрөктөгү арыз-арманын, кайгы-муңун сөз менен айтып чыгарат. Бул адамдын психологиясына байланышкан өзүнчө бир чоң тема...

Кошок – бул оозеки маданияттын күзгүсү

Кошоктордун келечеги тууралуу бир топ татаал суроолор туулат: Кошоктун келечеги кандай болот? Кыргыз эли кошокторго муктаж болобу же бара-бара кыргыздар өлгөнгө өкүрбөй, кошок кошпой калабы? Бул көөнөргүс салт орусташуу, исламдашуу жана ааламдашуу сыяктуу сырткы диний, маданий, маалымат-технологиялык күчтөрдүн таасирине туруштук бере алабы же көөнөрүп, эскинин калдыгы катары, символикалык түрдө колдонулуп жашай береби?

Респонденттердин басымдуу бөлүгү акыркы убактарда өлгөнгө кошоктун кошулбай калганына көбүнчө диндин таасири себеп болуп жатканын айткандарына күбө болдук. Чындыгында эле, ислам дини аркылуу коомдогу анча-мынча терс көрүнүштөрдөн (ичкилик, уурулук, сойкулук, ж. б.) арылып жатабыз дегенибиз менен, нукура улуттук каада-салттарыбыздан да кол жууп баратканыбыз түйшөлтпөй койбойт.

Мурунку ата-бабаларыбыз жана алардын убагындагы молдолор дин менен салтты дайыма так ажырата биле беришкен эмес болсо, бүгүнкү күндө кыргыздар, айрыкча, дин жолунда жүрө баштаган жаштар жасап жаткан ишибиздин, баскан-турганыбыздын кайсыны динге туура келбеген *биддат* же адамдар өздөрү ойлоп чыгарып алган адат, салт экенин ажырата баштады. Молдо, имамдар жана даватчылар кыргыз улуттук маданиятынын мусулманчылыкка туура келбеген салттуу элементтерин жоюуга үндөп келет. Мурун дин менен салт эриш-аркак болуп, бири-бирин толуктап келсе, бүгүн дин салтка

үстөмдүк кылып, коомдо жана үй-бүлөдө өз ара келишпестиктерди жана чыр-чатактарды жаратууда.

Кошок кошуу салтынын айылдарда солгундап, ал эми шаар жерлеринде унутулуп бара жатканына ислам дининен башка да төмөнкү факторлордун ролу чоң деп эсептейм:

- ◎ Кошок бул күн сайын телевизор же радиодон көрүп, эргип уга турган ыр эмес. Эл аны өлгөн жерге барганда гана кыска, символикалуу үлгүсүн уга алгандыктан, сөздөрү, обону көпчүлүктүн эсинде калбайт;
- ◎ Наркты, салт-санааны, кошок билген улуу муундун өкүлдөрү жылдан-жылга азайып баратат. Алардан кошокту эч ким кызыгып жазып албай, далай мыкты кошоктордун үлгүлөрү чоң энелер менен тиги дүйнөгө кетип жатат. Көпчүлүк кызкелиндер “кошоктун тилеги жаман” – деп ырымдап, аны билген адамдан алдын ала жазып алып үйрөнбөйт;
- ◎ Улуттук каада-салт жана баалуулуктар ааламдашуунун жана батыштын маданий-маалыматтык үстөмдүгүнө (вестернизация) туруштук бере албай жатат;
- ◎ Өлгөнгө кошок кошуу жана өкүрүү салты совет мезгилинде эле эскинин калдыгы катары каралып, маркумду узатууда, айрыкча белгилүү коомдук ишмерлердин акыркы сапарга узатуу зыйнаты коммунисттик жана орус маданиятынын элементтери үстөмдүк кылган;
- ◎ Кошоктордун өзөгүн түзүп келген мурунку салттуу көчмөн образдар жана баалуулуктар (жылкычы, саяпкер, улакчы, уз, чебер, боз үй, ат-жылкы, жапайы куштар, жаныбарлар жана табийгаттын кооз көрүнүштөрү жана кубулуштары) бүгүнкү шаар жана кыштактарда отурукташып жашап калган кыргыз элинин заманбап турмушуна жана аткарган жумуш-кесиптерине туура келбей калды. Мисалы, көзү өткөн адам инженер, доктор же мугалим болсо, анын образын ачып берүүчү даяр, салттуу кошоктор жок, аны үчүн кошоктун жаңы үлгүлөрүн жарата ала турган мыкты кошокчуну же акынды жалдап келүү керек. Акындар жа-

раткан кошоктор же жоктоолор белгилүү, таланттуу инсандарга, коомдук ишмерлерге гана арналып, ал эми карапайым адамдарга – атага, энеге, эжеге, агага ж. б. – карата салттуу кошоктор айтылбай, жаңыланбай же адаптация боло албай жатат;

- Кошок – бул оозеки маданияттын күзгүсү жана продукциясы, б. а. ал кылымдар бою оозеки формада гана жаралып, айтылып келген. Чечендик, төкмөлүк (импровизациялык) өнөр жана күчтүү эс тутум көчмөн жашоонун жана анын оозеки маданиятынын шартында гана өрчүп, өнүккөн. Бүгүнкү өнүккөн жазма, отурукташкан маданияттын шартында, илгеркидей кошокторду бир укканда эске тутуп алуучу куйма кулактар жокко эсе. Адамдар эс тутумга таянбай, жалаң жазууга таянып жашайт. Кошоктор бүгүнкү күндө улуу муундун гана өкүлдөрү тарабынан сакталып келаткандыгы бул китептеги респонденттердин жаш курагынан эле даана көрүнүп турат. Ортоңку муундун өкүлдөрү жана жаштар эки сөз кошуп кошок чыгаруу биякта турсун, даяр, жазып берген төрт сап кошокту жаттай албайт, жаттаса да, жан дүйнөсү менен берилип айтып обонун келтире албайт, же таптакыр айткысы келбейт, уялат.

Бүгүнкү “өзүм билем, өтүгүмдү төргө илем” деген, жаңылыш ишке ашырылып жаткан демократиянын заманында бирөөгө бирөө муну жаса, муну жасаба деп көрсөтмө берүү да кыйын болуп калды. Дин өкүлдөрү исламга, ыйык Куранга таянып, салтты динге каршы коюп, ал эми батыш маданиятынын демократиясын туу туткан, жалпы улуттун кызыкчылыгынан жеке адамдын кызыкчылыгын жогору койгон ашыкча сынчыл, либерал көз караштагы инсандар, уюмдар жана кээ бир жарандык коомдун өкүлдөрү кыргызга окшогон “жаңыдан өнүгүп келаткан” элдердин улуттук маданиятына жана мурастарына көбүнчө бир беткей, терс, туура эмес баа берип, алар элди ысырапчылыкка, жакырчылыкка алып келип жатат деген дооматтарды коюп, мыйзам аркылуу тыюу керек, чектеш керек деген аракеттери, ой-сунуштары менен коомдо ар кандай карама-каршылыктарды жаратууда. Ал эми улуттук тилге, маданиятка күйгөн, маданий мурастарды сактоону,

жандандырууну каалагандар, тилекке каршы, улутчул аталып, жогорудагы эки күчтүн – дин жана демократиянын – жаздымында калып келет.

Салтты жаратып, аны салт кылып калыптандырган – эл. Эгер салтты эл колдоп өз турмушунда туура жана туруктуу колдонбосо, салт бузулат же унутулат. Менимче, кошок кошуу бул маанилүү салт, анткени жашоого бир келип бир кеткен адамды, айрыкча, ал кадыр-барктуу, коомго эмгеги сиңген, балалуу-чакалуу болсо, колдон келишинче бардык зыйнатын кылып акыркы сапарга узатканга эмне жетсин. Албетте, бардык нерсени чеги менен жасаса, маркумдун артында калган бала-бакырасына, коомго зыян келбейт, тескерисинче, каада-салт адам баласынын руханий жан дүйнөсүн байытып, жакшы адам болуп калыптануусуна чоң салым кошот, анткени, салттуу мааракелер урук-туугандын, айыл-апанын, элдин башын бириктирет, жакшылык жана жамандыкта бири-бирине кол кабыш кылып ынтымак жашоого үндөйт.

19-кылымдын улуу ойчул акыны Арстанбек Буйлаш уулу “Эл менен сен бийиксиң, элден чыксаң кийиксиң” – деп, таамай айткандай, эл башкарган төбөлдөр, билермандар салттуу мааракелерде эл менен жолугуп, алардын жашоо-турмушуна жакындан күбө болот. Ал эми жаштар, тууган-уругу менен аралашып, кимге эмне деп сүйлөп, кимге кандай мамиле кылуу керектигин ушундай эл чогулган жерлерде улуу муундан көрүп, үйрөнөт. Андыктан, жаш муундарды тарбиялоодо, салт-санаага негизделген элдик педагогикада улуу муундун ролу жана жоопкерчилиги абдан зор деп эсептейм.

“Тирүүнүн көркү сый, өлгөндүн көркү ый болот” – дегендей, ата-бабаларыбыз тирүүлүккө терең маани берип, адамдык сый-урматты туу тутуп жашаган, ошондуктан, өлгөн адамды да тиги дүйнөгө өзгөчө ызат-сый менен, ый, кошок менен узаткан. Кошок кошуу, кайгыруу маркумдун арбагын ыраазы кылуунун, эскерүүнүн бир жолу болгон.

Өлгөнгө кошок кошуу салтынын келечеги тууралуу азырынча так айтуу кыйын. Эгер мындан ары да ислам дини менен кыргыз салттарын карама-каршы коюп, же болбосо ааламдашууга туруштук бере албайт, азыркы замандын шартына, талабына туура келбейт деп,

салттын маанисин терең түшүнбөй эле бир беткей каралап, өгөйлөй берсек, анда кошоктун келечеги жок деп эсептейм. Кыргыз элинин бирден бир бетке басар адабий-руханий байлыгы бул – “Манас” башында турган оозеки чыгармачылыгы. Андыктан, анын кошок сыяктуу бүгүнкү күнгө чейин сакталып келаткан уникалдуу, байыркы үлгүлөрү элдин да, мамлекеттин да колдоосуна муктаж.

Салттуу маданияттын кандай нукта өнүгүшү эгемендүү Кыргыз мамлекетинин маданият, билим берүү жана дин жаатында жүргүзгөн саясаттарынан көз каранды. Андай туура саясатты иштеп чыгууга жана ишке ашырууга жалпы эл, коомчулук өз салымын кошуу керек. Ааламдашуу доорунда улуттук элита-интеллигенция элге руханий, маданий жактан туура багыт бербегендиктен, кыргыз жаштары сырттан келген ар кандай терс, радикалдуу күчтөрдүн курмандыгы болуп калууда. Андай терс күчтөргө жалпы адамзаттык баалуулуктар менен бирге, өз элинин тарыхын, маданиятын билген, баалаган, улуттук ар-намысы күчтүү атуулдар гана каршы туруп, туруштук бере алат деп ишенем.

СҮРӨТТӨР

Маркумдун кара аш, кыркы жана жылдык-аштарында
тартылып алынган сүрөттөр¹

Маркум Көчүмкулов Анарбайдын кара ашына тигилген боз үй
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Маркумдун балдары жана бир туугандары боз үйдүн сыртында өкүрүп турушат
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

¹ Бул сүрөттөрдү автор Э. Көчүмкулованын абасы – Көчүмкулов Анарбайдын (1932-2010), чоң энеси – Дүйшөбаева Кумунун (1931-2011) жана тайэнеси – Мырзабекова Улуктун (1930-2004) кара аш, кыркы жана жылдык-аштарында тартып алган.

Аялдар боз үйдө тетири, маркумдун сөөгү жаткан көшөгөнү карап кошок кошууда (Кызыл-Жар, Аксы р-ну).

Азалуу аялдар боз үйдө
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Маркумдун байбичеси – Анаркүл эне кара кийип тетири карап кошок кошууда
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Абышкасынын ашын берип, азасы бүтүп ак элечек кийген Анаркүл эне
кыздары менен (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Солдо – Сүйүналиева Суусаркан апасынын ашы берилгенден кийин ак кийип отурат (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Сүйүналиев Аскарбек апасынын ашын берип, тууган-урук кийгизген кийиттерди кийүүдө (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Маркумдун өлүмтүгү боз үйдүн ичине илинип, сөөктү жуугандарга ыраазычылык катары берилет (*Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну*).

Өлүмтүккө илинген маасылар (*Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну*).

Маркум Дүйшөбаева Куму эненин кара ашында тигилген темир боз үй
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Маркум Куму эненин сөөгү жаткан керебет
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Оңдон солго: Көчүмкулова Сырга, Омокова Турдукан, Малаева Анаркүл маркум Куму эненин кыркында (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Маркум Куму эненин кыркында кошок кошуп отурган кыздары жана сиңдилери (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Маркум Мырзабекова Улук эненин ашына союлган жылкынын эти казанда кайноодо (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Маркумдун ашына союлган жылкынын чучуктары (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Эркектер ашка сабиз тууроодо
(Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

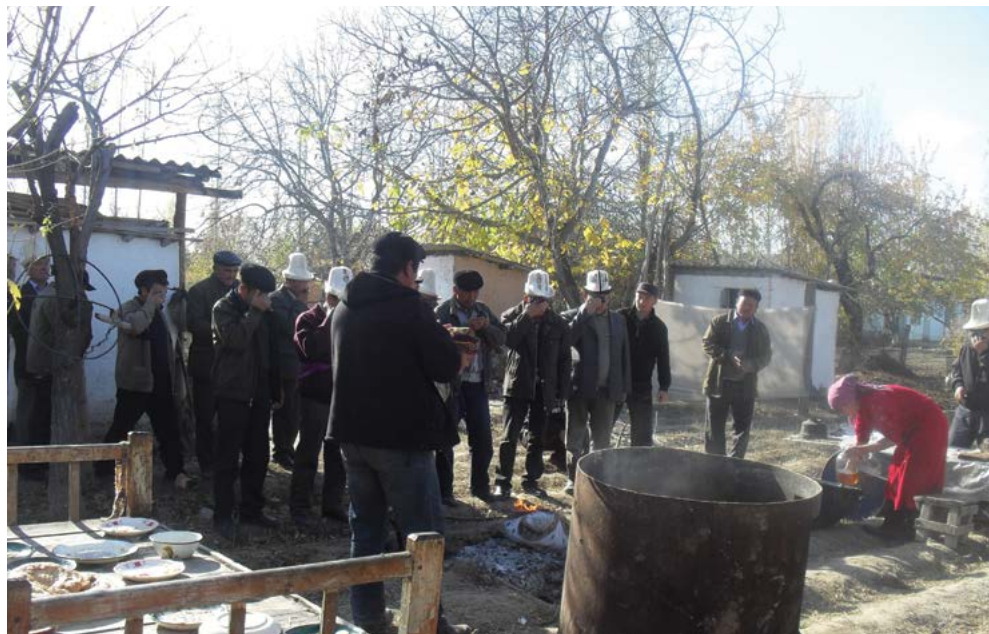
Келиндер боорсок бышырууда
(Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Той-аштарда уюштурулган балбан күрөш жана күйөрмандар
(Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Маркумдун жыл-ашына жайылган дасторкон
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Маркум Көчүмкулов Анарбайдын ашында эркек балдары жана бир туугандары эт бышкан очокту тегеректеп өкүрүп “очок көмүү” салтын кылууда (*Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну*).

Аялдардын азалуу көк кийимдери маркумдун ашы берилгенден кийин өрттөлүүдө (*Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну*).

Кошок жаздыруу учурунда

Көккөзова Кайыр (оңдо) жана Орозкүл эже (солдо) (Нарын шаары).

Аялдар билген кошокторун айтып берүүдө
(Жан-Булак айылы, Нарын р-ну).

Керимбаева Бүбүкан эне уулу, келини жана неберелери менен
(Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну).

Токтомамбетова Кундуз эне небереси Сымбат менен
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Бошкочова Сакиш эне абышкасы менен
(Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну).

Дыйканбаева Сайна эне абышкасы менен
(Казыбек айылы, Ат-Башы р-ну).

Мырзабаева Мейилкан эне небереси менен
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Дыйканбаева Сайна эне неберелери менен
(Казыбек айылы, Ат-Башы р-ну).

Акматалиева Жамал (Кара-Суу, Ат-Башы р-ну).

Матаева Маалымбүбү (Өрнөк айылы, Нарын р-ну).

Нуркасымова Ажар (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну).

Касымалиева Бермет (Каракол шаары).

Тумаева Бүбүш (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну).

Жумакеева Карачач (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну).

Алымбаева Зуурабүбү (Маман айылы, Ак-Суу р-ну).

Бакиева Менера (Жалгыз-Өрүк айылы, Жети-Өгүз р-ну).

Ашымканова Рапия (Саруу айылы, Жети-Өгүз р-ну).

Гүлүй апа (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну).

Солдон оңго – Көчүмкулова Э., Шаканова Саадат эне жана Салиева Роза
(Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну).

Ортодо – Ибраимова Гүлбарчын эне абышкасы Ибраимов Сүйүтбек ата менен
(Шекер айылы, Кара-Буура р-ну).

Ибраева Асылкан (Будалык айылы, Алай р-ну).

Ибраева Асылкан баласы, келини, неберелери менен
(Будалык айылы, Алай р-ну).

Сатыбалдиева Бүсадат (Сары-Могол айылы, Алай р-ну).

Азимбаева Бүсара (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну).

Мамажунусова Алила (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну).

Калбаева Бүзарбап (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну).

Касымова Бүзара (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну).

Дүкөнчү аял кошок айтып берүүдө (Ак-Босого айылы, Алай р-ну).

Касымбекова Галча (*Сары-Могол айылы, Алай р-ну*).

Касымбекова Галча эне үйүнүн сыртында
(*Сары-Могол айылы, Алай р-ну*).

Элмира Анаркүл эне менен ак кийди салты тууралуу маек курууда
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Анаркүл эне абышкасынын ашын берип ак кийип отурат
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Дүйшөбаева Куму – кайын иниси
Көчүмкулов Анарбайдын ашында
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Анарбаева Бүбүрайым
(Сумсар, Чаткал р-ну).

Чанчарова Токтокан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну).

Шаканова Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну).

Дөөлөтбакова Жумакан (Ак-Терек айылы, Ак-Суу р-ну).

Аңделеева Анаш (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Таласбаева Бурулай (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Андабекова Гүлшайым (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Рысбаева Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну).

Салиева Токтокан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну).

Сыдыкова Анаш эне сары майдай сактаган өлүмтүгүн көрсөтүүдө
(Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Сооронбаева Турсун (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Тойчубекова Апизахан (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Мурзакулова Таттихан жана Мыйматова Турдухан
(Сары-Могол айылы, Алай р-ну).

Чыныбаева Фарида (Талас шаары).

Жусуева Бүсаадат (Гүлчө, Алай р-ну).

Аканова Кадыкүл (Миязды айылы, Алай р-ну).

Рысбаева Гүлапия (Шекер айылы, Кара-Буура р-ну).

Сакабекова Анарбү (Миң-Булак айылы, Кара-Буура р-ну).

Эшимканова Күмүш (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну).

Эшалиева Акиш (Мазар айылы, Аксы р-ну).

Жаанбаева Сыяпат (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну).

Ботобекова Уулкан (Кербен шаары, Аксы р-ну).

Масалбекова Гүзер (Кош-Төбө айылы, Аксы р-ну).

Сарыбаева Марипа (Кош-Дөбө айылы, Түп р-ну).

Халилова Ыраат (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну).

Калдыкеева Эркин (Үч-Булак айылы, Кара-Буура р-ну).

Садыкова Мукуш (Тегене айылы, Аксы р-ну).

Мырзабекова Алымкан (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну).

Анарбаева Бүбүрайым уул-кыздары, неберелери менен
(Сумсар айылы, Чаткал р-ну).

Жаманкулова Гүланда (Шекер айылы, Кара-Буура р-ну).

Элмира Чомонов Алишер менен (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну).

Куланбаева Бейшегүл
(Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну).

Сандыбаева Сайранбүбү
(Үр-Марал айылы, Бакай-Ата р-ну).

**2013-жылдын декабрь айында
Ош облусунун Алай жана Чоң-Алай райондоруна
кошок жыйноо үчүн барганда тартылып
алынган сүрөттөр**

Исмаилова Арзыкан тандырга нанды жабыштырууда
(Будалык айылы, Алай р-ну).

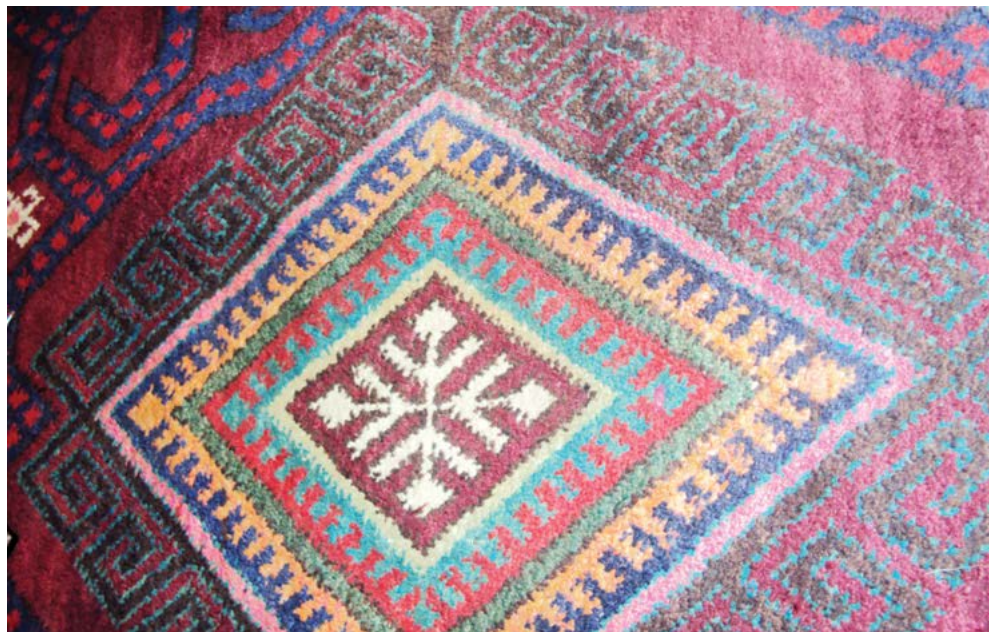
Алайдын кызарып бышкан тандыр наны (Будалык айылы, Алай р-ну).

Бүниса эне неберелери Элина жана Айдана менен (Будалык айылы, Алай р-ну).

Касымова Бүзара энинин неберелери (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну).

Касымбекова Галча эненин өзүнүн себине деп соккон килеми
(Сары-Могол айылы, Алай р-ну).

Калактин/элечектин үстүнөн салынуучу дүра жоолук
(Сары-Могол айылы, Алай р-ну).

Калбаева Бүзарбап эже соккон дикек
(Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну).

Калбаева Бүзарбап эже ачкан кол өнөрчүлүк ишканасы
(Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну).

Мал базардагы топоз (Сары-Могол айылы, Алай р-ну).

Мал базардагы гисар кой (Сары-Могол айылы, Алай р-ну).

Сары-Могол айылынын жайма базары (Алай р-ну).

Сары-Могол айылынын жайма базары (Алай р-ну).

Э. Көчүмкулованын жолдошу Советалы чоң-алайлык жигит менен эр эңишке түшүүдө (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну).

Э. Көчүмкулова (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну).

Элмира чоң-алайлык аялдардын калагин/элечегин кийип көрдү.

Советалы чоң-алайлык эркектердин төөнүн жүнүнөн тигилген тонун кийип көрдү.

ДИСКТИН МАЗМУНУ

Китепке тиркелген компакт дисктеги аудио жана видео файлдардан Кыргызстандын ар аймагынан жазылып алынган кошоктордун үлгүлөрүн салыштырып уга аласыздар. **Эскерте кетчү нерсе, бул кошоктор табийгый шартта, тагыраак айтканда, адам өлгөн учурда, боз үйдө нары карап отуруп айтылганда жаздырылбай, жөнөкөй эле күндөрү, бери карап отуруп алып айтылгандыктан, кошокчулар бир аз тартынып, берилип, нукура обону менен айта алышкан жок.** Бирок арасынан Чанчарова Токтокан, Анделеева Анаш²¹⁰, Мырзабаева Мейилкан, Токтомамбетова Кундуз, Азимбаева Бүсара, Ибраимова Азиза жана Бошкочева Сакиш сыяктуу дасыккан кошокчулар кадимки элдик обонго салып айтып беришти.

Дисктеги МР3 файлдар:

1. Адиева Шейшекан (Кызыл-Туу айылы, Тоң р-ну)
2. Азимбаева Бүсара (Кара-Мык айылы, Чоң Алай, 59 жашта)
3. Аканова Кадыкүл (Миязды айылы, Алай р-ну, 80 жашта)
4. Акматалиева Жамал (Кара-Суу айылы, Ат-Башы, 50 жашта)
5. Анарбаева Бүбүрайым (Сумсар шаарчасы, Чаткал р-ну, 78 жашта)
6. Анделеева Анаш (Жыл-Кол айылы, Аксы, 76 жашта)
7. Бейшекеева Керимкан (Кереге-Таш, Ак-Суу р-ну, 75 жашта)
8. Бошкочева Сакиш (Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну, 77 жашта)
9. Дыйканбаева Сайна (Ача-Кайың айылы, Ат-Башы р-ну, 71 жашта)
10. Жаанбаева Саяпат (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну)
11. Жаманкулова Гүланда (Шекер, Кара-Буура р-ну)
12. Жусуева Бүсаадат (Гүлчө шаары, Алай р-ну, 47 жашта)
13. Ибраева Асылкан (Будалык айылы, Алай р-ну, 74 жашта)

²¹⁰ Анаш эненин кошогуна "Көчүмкулов Абдыкеримдин жылдыгы" деген видеодон (03:12-04:12) уга аласыз.

14. Ибраимова Азиза (Талды-Суу айылы, Алай р-ну, 55 жашта)
15. Касымалиева Бермет (Каракол шаары, Ысык-Көл обл.)
16. Керимбаева Бүбүкан (Эмгек-Талаа айылы, Нарын, 85 жашта)
17. Көккөзова Кайыр (Нарын шаары, 68 жашта)
18. Куланбаева Бейшегүл (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну, 80 жашта)
19. Масалбекова Гүзер (Кош-Дөбө айылы, Аксы р-ну, 80 жашта)
20. Матаева Маалымбүбү (Өрнөк айылы, Нарын р-ну, 58 жашта)
21. Мурзакулова Таттихан (Сары-Могол, Алай р-ну, 44 жашта)
22. Мырзабаева Мейилкан (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 75 жашта)
23. Нуркасымова Ажар (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну, 80 жашта)
24. Сакабекова Анарбүбү (Миң-Булак айылы, Бакай-Ата р-ну, 76-жашта)
25. Сатыбалдиева Бүсаадат (Сары-Могол, Алай р-ну, 75 жашта)
26. Таласбаева Бурулай (Ак-Суу, Аксы р-ну, 78 жашта)
27. Тойчубековна Апизахан (Мазар айылы, Аксы р-ну, 60 жашта)
28. Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 69 жашта)
29. Тумаева Бүбүш (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну, 84 жашта)
30. Чанчарова Токтокан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 69 жашта)
31. Чыныбаева Фарида (Талас шаары, 70 жашта)
32. Шаканова Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 90 жашта)
33. Эшимканова Күмүш (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну, 69 жашта)

Дисктеги видео-файлдар:

1. Көчүмкулов Абдыкеримдин жылдыгы (*Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 2003-жыл*);
2. Көчүмкулов Анарбайдын жылдык-ашы (*Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 2010-жыл*);
3. Асаналиев Айткулдун ашы (*Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 2003-жыл*).

2003 жана 2010-жылдары өзүмдүн Кызыл-Жар айылымда атамдын бир тууган иниси Көчүмкулов Абдыкерим акемдин (1954-2002), чоң атамдын бир тууган иниси Көчүмкулов Анарбай абамдын (1932-2010) жана кайын атам Асаналиев Айткулдун (1943-1991) жылдык-аштарында, аксакалдардын уруксаты менен тартып алган элем. Бул үч видео тасмадан сиздер аксылык кыргыздардын:

- ⊙ жылкынын этин жана чучугун бышыруу;
- ⊙ аш-тойго кошумча кошуу;
- ⊙ алыс-жакындан келген сыйлуу коноктордосуошка бөлүштүрүү;
- ⊙ аялдардын “ак кийди” салты;
- ⊙ маркумдун арбагына багыштап куран окуу;
- ⊙ ат чабыш/байге;
- ⊙ аза күтүүнүн бүтүшүн белгилеген эркектердин өкүрүүсү менен коштолгон “очок/кемеге көмүү” салты;
- ⊙ аялдардын кошок кошуу жана алардын “азалуу кийимдерин өрттөө” сыяктуу маркумду эскерүү жана арбагын ыраазы кылуу үрп-адат, каада-салттарын көрө аласыздар.

СӨЗДҮК

азирейил	жан алгыч периште
алдаш	Чоң-Алай тараптагы ичкилик урууларында “сырдаш” деген мааниде айтылат
алип, мим	араб алфавитиндеги тамгалардын аталышы
алчимбар	кымкап кездеме
арбана	төө
асил (хасил)	түшүм
асый	төрт жашар жылкы
атилес/адирес	жибек кездеменин түрү
аш катык	суюк тамакка кошуп иче турган сүзмөнүн эзмеси, ал тамактын даамын кычкыл кылып, жакшы сиңиргенге жардам берет
ашам (хашам)	кооздук
ашык	чүкө
баар (бахор)	жаз мезгили
баглаң	алты айлык козу
баймактоо	аттын үч бутун тушоо
байтал бээ	эки жашар ургаачы жылкы
байтама	чулгоо
бакан	суу куюлган чаканы/челекти көтөрүүчү жыгачтан жасалган буюм
бакмал	кездеменин түрү
бакмал/макмал	кездеменин түрү
балдак	сөйкө
балтыркан	тоодо өскөн тоют чөп
балыш	жаздык
бап	өзүнө жараша, туура келген
барик	жалбырак
баркыт	кездеменин түрү
барча/парча	кездеменин түрү
Батма	Фатима, Мухаммед пайгамбардын кызы
бача	дос, курбу

бахмал	кыжым, тукаба
баш чалгыч	боз үйдүн керегесинин башына байлануучу боолор
башайы	кездеменин түрү
бегене (“бегона” фарс.)	жат, бөлөк
бедөө	кызыр калган ат
бейкасам	кездеменин түрү
беренжи	мусулман аялдардын бетин жапкан кийими
бетеге	тоодо өскөн тоюмдуу чөп
беш кеште	сайманын түрү
боз каймал	ургаачы төө
боола	чогулт, топто
борум (форма)	мүчө, келбет
буйлалуу төө	жүнү, буйласы өскөн төө
букары	жүндөн согулган, оймо-чийме түшүрүлгөн таар
бурадар	дос-жар, теңтуш
бурак ат	мухаммед пайгамбардын асмандын жетинчи кабатына минип чыккан тулпары
буудурма шайы	кездеменин түрү
буура	эркек төө
бучкак	ийленген теринин бут бөлүгү
бышты	үч жашар жылкы
гажары	жүндөн согулган таар
гап (өзб.)	кеп, сөз. Өзбек элинде эркектердин шеринеси
гарт болуу	соолуу
гарып	карып, бечара, байкуш
гаш	капа
гөзөмө төө	жашыраак жүк жүктөбөй турган төө.
гөрмаарам (гөрмахрам)	сөөктү мүрзөнүн ичине койгон адам
гөш	эт
гүлбара	кездеменин түрү
довар/тубар	баалуу кездеменин түрү
дөөлат	дөөлөт, байлык
дүрдана	көп сандагы, ар түркүн

жабагы	8-10 айлык тай
жабык	боз үйдүн жабуусу
жарманке	ярмарка
жел боо	боз үйдүн туурдуктарынын баштарын бекитүүчү жип
желдик	жеңил кийим
желе	кулун байлоочу, эки башына казык кагылып тартылган аркан
жовар	ички дүйнөсү таза киши, таза буюм
жонучка	беде
жүл	түктүү килем
жүнан	кездеменин түрү
зияда	артыкча
Зуура	Мухаммед пайгамбардын кызы – Фатиманын түгөйү
изелөө	кайталоо
илата	кездеме, чүпүрөк
илеген	чоң табак
искек	каш тергич
Искендер	Александр Македонский
кажары	жүндөн согулган, оймо-чийме түшүрүлгөн таар
каймал	ургаачы төө
калма	келме, ыйман келтирүү: ла-иллахау ил алла, мухаммаду расул алла
камар	кемер, кур, белбоо
капшыт	боз үйдүн босого тарабы, кире бериши
караган	майда бадал
карскан	электин ийилген жыгачы
карча	кара ат
катмы куран	куран китебин толук окуп чыгуу
кекире	тоодо өскөн чөп
келенгүр чачпак	кооз, баалуу аялдардын чачына тагылуучу буюм
киреп	крепдешин, жука, баалуу кездеме

кол чанач	чакан чанач
көбүргөн	тоодо өскөн пияз сымал өсүмдүк
көзөө	отту чукуучу жыгач таяк
көмүркөй	торпоктун баш терисинен жасалган баштык
көргөнүм	мени кыз алганым, кыз убагымда көрүп тийгеним деген мааниде. Бул сөз улгайган абышкасына карата айтылат
кулакчын	бурчу тешилип аттын эки кулагы чыгарып коюлган аттын моюнун, башын жабуучу жалпооч
кумган	суу куюучу идиш
кутба	жума намазына кошулуп окулуучу элге кошумча үгүт
кутуну	кездеменин түрү
күбөк	чачпактын бир бөлүгү
күйпүл күчүк	кароосуз калган күчүк
күрөөкө тон	ак көрпө жакалуу өзгөчө тон
күчала	дары чөптүн тамыры
кыжым	жибек кездеме
лөк	эркек төөнүн аталышы
майин	жумшак
маки	кичине бүктөмө бычак
макмал	бахмал, кыжым, тукаба
манат	кездеменин түрү
марка	ат
Мустапа	Мухаммед пайгамбардын сыпаты, “аруу”, “таза” дегенди билдирет
наар	даам, эртең мененки тамак
нават	канттын түрү
нар	эркек төөнүн аталышы
Накир	тиги дүйнөдө биринчи суракты жүргүзүүчү периште
ныл	боз үйдүн жыгачтарын боёгон боёктун түрү
оймок	ийне же темене менен иштегенде сөөмөйгө салынуучу темир

өлөң	ар түрдүү чөптөрдүн коюу өскөн жери
пай	пар, тең
пайондос	“пай” – бут, “андаза” – буюм. Эшик алдына төшөлүүчү таар
пакса	ылайдан урулган дубалдын бир катары
парку	баркыт
постун	тон, ичик
саамал	толук ачытылбаган кымыз
саба	жылкынын же уйдун терисинен жасалган кымыз куючу идиш
сагак	жүгөндүн төмөнкү бөлүгү
сагыр	жакыр, кедей
сака	чоң чүкө, кийиктин, эликтин чүкөсү
Сактиян (Согдияна)	Орто Азиядагы Тажикстанга караштуу аймак
сардалы	тандалмасы, жакшысы
саркар (фарс.)	аскер башчы
сахаба	Мухаммед пайгамбардын шакирттери
седеп	деңиз каралдарынан жасалган топчу
сейдана	нандын бетине себилүүчү өсүмдүктүн ак же кара түстөгү уругу
соот	урушта денесин калкалоочу жоокерлердин кийими
субай	кызыр (бооз эмес)
супа	такты
сурп	пахтадан токулган ак кездеме
сурча	сур ат
сүттүкен	бир жылдык өсүмдүк
тай	бир жашар жылкы баласы
таспи	тасбех, алланы эскерүүгө керектелүүчү 33 даана мончок
тем	тан, тем берген, ыраазы болгон
томук	кашка жилик менен жамбашты бириктирген жумуру сөөк
тоолаша	шайы кездеменин түрү
торбо	ат баштык

торко	кездеменин түрү
төрбөлжүн	шырдактын дагы бир аталышы
төтөгө	боз үйдүн сыртынан керегеси менен ууктарынын бириккен жерин айландырып жабуу үчүн колдонулган оймо-чиймелүү кийиз жасалгасынын аталышы
туйгун	алгыр куштун түрү
тукаба	кездеменин түрү
тулаң	ар түрдүү чөптөрдүн коюу өскөн жери
тулга	казан асылуучу үч бурчтук темир очок
туткуч	казандын кулагын кармоо үчүн кийизден жасалган буюм
туурдук	боз үйдүн кийизден жасалган жабуусу
Ункар	тиги дүйнөдө биринчи суракты жүргүзүүчү периште
учтук	чач өргөндө анын учуна кошо өрүлүүчү пахта жип
үзүк	боз үйдүн жабуусу
Үр (араб. “хур”)	бейиштеги пери кыз
үртүк	ат жабдык
чалаияр	Мухаммед пайгамбардан кийинки төрт халифа: Абубакир, Умар, Осмон, Али
чар китеп	исламда айтылган төрт китеп: Торат, Забур, Инжил (Библия), Куран
чекенди	тоодо өскөн ийне жалбырактуу бадал
чексе	салмак чени, жарым килодой
чилтен	периште
чыйбаркыт (баркыт)	кездеменин түрү
шактам (перс. шабнам)	шүдүрүм түшкөн маал
шырбаз	сүт эмди козу, фарс тилинде “шир” – сүт
ырабат	бак тигилген кооз жай
ыраң чөп	боёк үчүн колдонулган чөптүн түрү
эгиз	бийик
эндик	оозго сыйпоо үчүн колдонулган тоо чөбү
эт жибек	таза жибек.

КОШУМЧА ТИРКЕМЕЛЕР

1. РЕСПОНДЕНТТЕРДИН ТИЗМЕСИ²¹¹

1. Абдыкадырова Анарбү (Көлдүк айылы, Алай р-ну, 97 жашта, олжоке уруусунун жоош уругунан)
2. Абдыкадырова Бурма (Жошоол айылы, Алай р-ну, 74 жашта, кошой уругунан)
3. Абдыкадырова Кайнуса (Арча-Булак айылы, Алай р-ну, 67 жашта, жоош уругунан)
4. Адиева Шейшекан (Кызыл-Туу айылы, Тоң р-ну, 80 жашта, Олжобай уруусунан)
5. Азимбаева Бүсара (Кара-Мык айылы, Чоң Алай р-ну, 59 жашта)
6. Айтакалова Өмүниса (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 78 жашта)
7. Аканова Кадыкүл (Миязды айылы, Алай р-ну, 80 жашта, отуз уулдун тооке уруусунан)
8. Акматалиева Жамал (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну, 50 жашта)
9. Акунова Мира (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну)
10. Алыбекова Жамийла (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну, 76 жашта)
11. Алымбаева Зуурабүбү (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну, 84 жашта, арык уруусунан)
12. Анарбаева Бүбүрайым (Сумсар шаарчасы, Чаткал р-ну, 78 жашта, кушчу уруусунан)
13. Анделеева Анаш (Жыл-Кол айылы, Аксы р-ну, 76 жашта)
14. Артыкбаева Кутбүбү (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 61 жашта)
15. Аскарова Үргүл (Жыл-Кол айылы, Аксы р-ну, 63 жашта)
16. Ашымканова Рапия (Саруу айылы, Жети-Өгүз р-ну)
17. Бабаназаров Сүйөркул (Жаңы-Жол айылы, Аксы, 76 жашта)
18. Байсубанова Батма (Нарын шаары, 55 жашта)
19. Бакиева Менера (Жалгыз-Өрүк айылы, Жети-Өгүз р-ну, 58 жашта, кытай уруусунан)
20. Бейшебаева Абакан (Гүлчө шаары, Алай р-ну, 78 жашта)

²¹¹ Бул тизме мага кошок айтып берген жана жазып жиберген респонденттерди гана камтыйт. Булардан сырткары 50гө жакын респондент менен маркумду узатуу жана кошок кошуу салты боюнча маектештим.

21. Бейшекеева Керимкан (Кереге-Таш, Ак-Суу р-ну, 75 жашта)
22. Бекмырзаева Тургунбү (Күн-Элек айылы, Алай р-ну)
23. Боркеева Жыпар (Боо-Терек айылы, Бакай-Ата р-ну, 79 жашта)
24. Ботобекова Уулкан (Кербен шаары, Аксы р-ну, 73 жашта)
25. Бошкоева Сакиш (Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну, 77 жашта)
26. Гүлүй апа (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну, 85 жашта, Асан тукумунан)
27. Досбаева Жумакан (Көк-Серек айылы, Ала-Бука р-ну, 63 жашта)
28. Дөнөн эне (Ак-Босого айылы, Алай р-ну, 81 жашта, жоош уруусунан)
29. Дөөлөтбакова Жумакан (Ак-Терек айылы, Жети-Өгүз р-ну, 90 жашта, куул уруусунан)
30. Дүйшөбаева Куму (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 78 жашта, саруунун оготур уругунан)
31. Дыйканбаева Сайна (Ача-Кайың айылы, Ат-Башы р-ну, 71 жашта)
32. Жаанбаева Сыяпат (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну)
33. Жакыпбекова Жакшыкүл (Боо-Терек айылы, Бакай-Ата р-ну, 70 жашта)
34. Жаманкулова Гүланда (Шекер, Кара-Буура р-ну)
35. Жанболотова Каныш (Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну)
36. Жеңиш апа (Боо-Терек айылы, Бакай-Ата р-ну, 78 жашта)
37. Жолдошова Уулайым (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)
38. Жумакеева Карачач (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну, 88 жашта)
39. Жаманкулова Гүланда (Шекер айылы, Кара-Буура, 73 жашта)
40. Жусуева Бүсаадат (Гүлчө шаары, Алай р-ну, 47 жашта, пакал уруусунан)
41. Ибраева Асылкан (Будалык айылы, Алай р-ну, 74 жашта)
42. Ибраимова Азиза (Талды-Суу айылы, Алай р-ну, 55 жашта)
43. Ибраимова Гүлбарчын (Шекер айылы, Кара-Буура р-ну, 72 жашта)
44. Иманбаева Жумагүл (Нарын шаары)
45. Исакунова Шарипа (Саруу айылы, Жети-Өгүз р-ну, 63 жашта)
46. Кадырбекова Марипат (Сары-Таш айылы, Алай р-ну, 59 жашта)
47. Кайыпова Анипа (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 67 жашта)
48. Калбаева Бүзарбап (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну, 50 жашта, найман уруусунан)
49. Калдыкеева Эркин (Үч-Булак айылы, Кара-Буура р-ну, 73 жашта, саруунун оготур уругунан)
50. Касымалиева Бермет (Каракол шаары)
51. Касымбекова Галча (Сары-Могол айылы, Алай р-ну, 84 жашта, чал тейит уруусунан)

52. Касымова Анара (Шекер айылы, Кара-Буура р-ну, 45 жашта)
53. Касымова Бүзара (Кашка-Суу айылы, Чоң-Алай р-ну, 66 жашта, найман уруусунан)
54. Керимбаева Бүбүкан (Эмгек-Талаа айылы, Нарын р-ну, 85 жашта)
55. Кожобекова Айтбүбү (Ак-Башат айылы, Ала-Бука р-ну)
56. Көккөзова Кайыр (Нарын шаары, 68 жашта)
57. Кудайбергенова Үңкүсүн (Өрнөк айылы, Нарын р-ну, 91 жашта)
58. Куланбаева Бейшегүл (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну, 80 жашта)
59. Курманбекова Райла (Көк-Таш айылы, Ала-Бука р-ну, 60 жашта)
60. Кыйканова Кенжайым (Тегене айылы, Аксы р-ну)
61. Мадакова Бактыкан (Жаңы-Жол айылы, Аксы р-ну)
62. Мадишева Курсан (Биринчи Май айылы, Ала-Бука р-ну, 62 жашта)
63. Малаева Анаркүл (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 77 жашта, саруунун беш каман уругунан)
64. Мамажунусова Алила (Кара-Мык айылы, Чоң Алай р-ну, 87 жашта, дамбырачы уругунан)
65. Мамытова Шарапат (Жошоол айылы, Алай р-ну, 70 жашта, уруусу – Сүйөр уулу)
66. Масалбекова Гүзер (Кош-Дөбө айылы, Аксы р-ну, 80 жашта)
67. Матаева Маалымбүбү (Өрнөк айылы, Нарын р-ну, 58 жашта)
68. Мейманкулова Анаш (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)
69. Молдынова Данакан (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)
70. Мурзакулова Таттихан (Сары-Могол, Алай р-ну, 44 жашта, ичкилик уруусунан)
71. Мыйматова Турдухан (Сары-Могол, Алай р-ну, 51 жашта, ичкилик уруусунан)
72. Мырзабаева Мейилкан (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 75 жашта)
73. Мырзабекова Алымкан (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 80 жашта)
74. Мырзаева Гүлнара (Тегене айылы, Аксы р-ну, 61 жашта, саруунун келдей уругунан)
75. Мытыева Бурул (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну, 75 жашта)
76. Нармырзаева Гүлүмкан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 71 жашта, көк көйнөк уруусунан)
77. Нуркасымова Ажар (Кара-Суу айылы, Ат-Башы р-ну, 80 жашта)
78. Оңолбекова Зайраш (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну, 76 жашта, кызыл сакал уруусунан)

79. Орозкул эже (Нарын шаары, 68 жашта)
80. Өмүркулова Толгонай (Мазар айылы, Аксы р-ну)
81. Пазылова Карамат (Миязды айылы, Алай р-ну, 47 жашта)
82. Раимбекова Жаңылча (Боо-Терек айылы, Бакай-Ата р-ну, 63 жашта)
83. Рысбаева Гүлапия (Шекер айылы, Кара-Буура р-ну, 80 жашта, кушчу уруусунан)
84. Рысбаева Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 86 жашта, моңол уруусунан)
85. Садыкова Мукуш (Тегене айылы, Аксы р-ну, 85 жашта, саруунун келдей уругунан)
86. Садырова Бааркан (Шамалды-Сай шаарчасы, Жалал-Абад обл.)
87. Сакабекова Анарбүбү (Миң-Булак айылы, Бакай-Ата р-ну, 76-жашта, саруунун алакчын уругунан)
88. Салиева Токтокан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 67 жашта, бай моңол уруусунан)
89. Сакиева Нурайым (Сары-Таш, Алай р-ну, 58 жашта, жоош уруусунан)
90. Сандыбаева Сайранбүбү (Үр-Марал айылы, Бакай-Ата р-ну, 61 жашта, саруунун келде чаңгыл уругунан)
91. Саркеева Ырым (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну, 78 жашта)
92. Сарыбаева Марипа (Кош-Дөбө, Ак-Суу р-ну, 81 жашта, мундуз уруусунан)
93. Сарыгулова Айтбүбү (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну, 53 жашта)
94. Сатарова Бегимбүбү (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну, 73 жашта)
95. Сатыбалдиева Бүсаадат (Сары-Могол, Алай р-ну, 75 жашта)
96. Сулайманова Гүлзат (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)
97. Сулайманова Темиркан (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)
98. Сүйүналиева Суусаркан (Кызыл-Жар, Аксы р-ну, 58 жашта, саруунун агынай уругунан)
99. Сыдыкова Анаш (Кызыл-Жар, Аксы р-ну)
100. Таласбаева Бурулай (Ак-Суу, Аксы р-ну, 78 жашта)
101. Темирбекова Сонунбүбү (Үч-Булак, Кара-Буура р-ну, 76 жашта, саруу)
102. Тилекманова Алымкан (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну, 76 жашта)
103. Тойчубековна Апизахан (Мазар айылы, Аксы р-ну, 60 жашта)
104. Токтобаева Келсинбү (Кичи-Акжол, Аксы р-ну, 76 жашта)
105. Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну, 69 жашта, саруунун келдей уругунан)

106. Төрөкулова Курманжан (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)
107. Тумаева Бүбүш (Кереге-Таш айылы, Ак-Суу р-ну, 84 жашта, торок уруусунан)
108. Халилова Ыраат (Кара-Мык айылы, Чоң-Алай р-ну, 77 жашта, кыпчак уруусунан)
109. Чанчарова Токтокан (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 69 жашта, багыш уруусунан)
110. Чомонов Алишер²¹² (Ак Суу айылы, Аксы р-ну)
111. Чомонова Анарбү (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну)
112. Чыныбаева Фарида (Талас шаары, 70 жашта)
113. Шадыбаева Айша (Кереге-Таш, Ак-Суу р-ну, 63 жашта)
114. Шадыканова Анипа (Жан-Булак айылы, Нарын р-ну, 75 жашта)
115. Шаканова Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну, 90 жашта)
116. Шамбеталиева Күлүйпа (Покровка айылы, Манас р-ну, 69 жашта, саруунун алакчын уругунан)
117. Ырысалиева Сабира (Көк-Кашат айылы, Талас р-ну, 75 жашта, саруунун чүңгү-колпоч деген уругунан)
118. Ысманова Турсунай (Көк-Таш айылы, Ала-Бука р-ну, 65 жашта)
119. Эргешова Жумагүл (Келте айылы, Ала-Бука р-ну, 65 жашта)
120. Эшалиева Акиш (Мазар айылы, Аксы р-ну, 86 жашта)
121. Эшимканова Күмүш (Энчилеш айылы, Ак-Суу р-ну, 69 жашта)
122. Юсупова Бактыкан (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну)

²¹² Бул киши айылындагы үч-төрт аялдан кошок жазып мага жиберген.

2. КОШОК ЖАНА ӨЛҮМ ТУУРАЛУУ МАКАЛ-ЛАКАПТАР²¹³

- “Ажал айтып келбейт.”
- “Акыры башта бир өлүм.”
- “Алты катын азага барса, ар ким өз дартын айтат.”
- “Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн.”
- “Атасы өлгөн уктаптыр, ачка калган уктай албаптыр.”
- “Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт.”
- “Бекерден кепин болсо өлмөк керек.”
- “Бирөө өлүп атса, бирөө күлүп атат.”
- “Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт.”
- “Жалгыз аттан чаң чыкпайт,
Жалгыз өлсө чуу чыкпайт.”
- “Күйгөн катын кошокчу.”
- “Күйгөндөн гүлбала чыгат.”
- “Кырк күн кыргын болсо да ажалы жок чымын өлбөйт.”
- “Өлбөгөн кул алтын аяктан суу ичет.”
- “Өлбөсөң доңуз коп.”
- “Өлгөн, өлгөндүн үстүнө көмгөн.”
- “Өлгөндүн дабасы көммөк.”
- “Өлгөндүн өзүнүн эле шору.”
- “Өлө албай жатып өлөң айтат.”
- “Өлөр эчки койчунун таягына сүйөнөт.”
- “Өлтүрөм дегенден коркпо, өлөм дегенден корк.”
- “Тойду сый кызытат, өлгөндү ый кызытат.”
- “Төгүлгөн аяк толобу, баштакыдай болобу.”
- “Төргө жеткениң көргө жеткениң.”
- “Туягы бүтүн тулпар жок,
Канаты бүтүн шумкар жок.”

²¹³ Бул макал-лакаптар респонденттер менен болгон маек учурунда айтылган.

3. КЫЗДЫ КҮЙӨӨГӨ УЗАТКАНДАГЫ КОШОКТОР²¹⁴

Токтомамбетова Кундуз (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну; дисктен уксаңыз болот)

Кыз өстүргөн ата экен,
Кыз көгөрткөн бата экен.
Кыңшылатып кыз берген,
Кыргызда
Кылымдан калган салт экен.

Коктуга коёндун жүнү чачылсын,
Жан балам,
Козголбой бактың ачылсын.
Жылгага жыландын жүнү чачылсын,
Жан балам,
Жылбастан бактың ачылсын.

Амрикен кийип бутуңа,
О балам,
Айныбай барчы журтуңа.
О балам,
Кепич бир маасы бутуңда,
Кейибей барчы журтуңа.

Ак куржун толгон ак мата,
Кызымдын
Ага-иниси байбачча.
Көк куржун толгон көп мата,
Кызымдын
Көп иниси байбачча.

Кудагый,
Алкымына шуру тагып ал,

²¹⁴ Бул кошоктордун тексттерин маркумга карата айтылган кошокторду жыйноо учурунда 2011-2013-жылдары респонденттерден жазып алганмын.

Кызымды
Ай тийгизбей багып ал.
Кудагый,
Көкүлүнө шуру тагып ал,
Кызымды
Күн тийгизбей багып ал.

Кайнатаң келсе эшиктен,
Жан балам,
Кайрылып туруп эшик ач.
Каадаңды бузбай жан балам,
Карсылдатпай секин бас.

Энекең келсе эшиктен,
Жан балам,
Эңилип туруп эшик ач.
Ээн баш экен дегизбей,
Кызым,
Элбирип келип секин бас.

Ак шайы кийсең делбиргин,
Жан балам,
Акырын сүйлөп тил билгин.
Атагы кеткен алыска,
Жан балам,
Аксынын кызы дедиргин.

Кызылды кийсең делбиргин,
Кызыкем,
Кымтынып сүйлөп тил билгин.
Кызматы кеткен кыйырга,
Жан балам
Кызыл-Жар кызы дедиргин.

Кудагый,
Ак учук бердип саптап ал,
Ак шайы бердим таптап ал.

Кудагый,
Көк учук бердип саптап ал,
Көк шайы бердип таптап ал.

Анделеева Анаш (Жыл-Кол айылы, Аксы р-ну):

Кызылды киймек кымбат иш,
Кызды да бермек урмат иш.
Жашылды киймек кымбат иш,
Жашты бермек урмат иш.

Карайган тоонун бооруна,
Калтар куш келип конуптур.
Кары бир жаштар жыйылып,
Бийкечти эле бермек болуптур.

Улуу бир тоонун бооруна, *(дисктен уксаңыз болот)*
Улар куш келип конуптур.
Улуу бир кичүү жыйылып,
Бийкечти эле бермек болуптур.

Алтындан жүгөн шалдыркан кашка,
Айлыбыз бирге, атаңар башка.
Күмүштөн жүгөн шалдыркан кашка,
Журтубуз бир, күйөөң башка.

Чоң атаң конгон чоң конуш,
Чоң конушка конуп ал.
Кагылайын бийкечим,
Чоюлган келин болуп ал.

Алганың жакшы болсо да,
Алтындан чачпак сүйрөтөр,
Айда эле акыл үйрөтөр.
Күйөөң жакшы болсо да,
Күмүштөн чачпак сүйрөтөр,
Күнүгө акыл үйрөтөр.

Алтындан чачпак чаң басат,
Алганың жакшы болбосо,
Бийкечим
Акылыңды маң басат.
Күмүштөн чачпак чаң басат,
Күйөөң жакшы болбосо,
Көкүрөгүң маң басат.

Боз торгой элең биякта,
Боорукер болгун аякта.
Карчыга элең биякта,
Кайрымдуу болгун аякта.

Кара манат курактай,
Кайрылсаң көзүң чырактай.
Кызыл манат курактай,
Кылчайсаң көзүң чырактай.

Капталга атын тушасын,
Капшытка келип тыңшасын.
Кан күйөөгө айткыла,
Кан кызындай жумшасын.

Белеске атын тушасын,
Берирээк келип тыңшасын.
Бек күйөөгө айткыла,
Бек кызындай жумшасын.

Булгаары өтүк бутуңда,
Муңайбай кетчи журтуңа.
Кепич маасы бутуңда,
Кейибей кетчи журтуңа.

Ак учук бердим саптап ал,
Кудагый мен
Ак шумкар бердим таптап ал.
Көк учук бердим саптап ал,

Сага мен
Көк шумкар бердим таптап ал.

Аскарова Үргүл (Жыл-Кол айылы, Аксы р-ну):

Кара алма бакта бар,
Кара манат сартта бар.
Калың алып кыз берген,
Кадимден берки наркта бар.

Кызыл алма бакта бар,
Кызыл манат сартта бар.
Кыз алышып кыз берген,
Кылымдан берки наркта бар.

Кызылды киймек кымбат иш,
Кызды эле бермек урмат иш.
Жашылды киймек кымбат иш,
Жашты эле бермек урмат иш.

Сарала моюн сагызган,
Сай жакалай конуптур.
Сан жакшылар биригип,
Бийкечим,
Сизди бир бермек болуптур.

Көк ала моюн көгүчкөн,
Көл жакалай конуптур,
Көп жакшылар биригип,
Бийкечим,
Сизди бермек болуптур.

Конокту күткүн ал келсе,
Комайлап балам отурба,
Короого маарап мал келсе.
Мейманды күткүн ал келсе,

Менменсип балам отурба,
Эшикке маарап мал келсе.

Оргуган шопур кайнатаң,
Орундуу адам өз атаң.
Кайнаган шопур кайнатаң,
Кадырлуу адам өз атаң.

Ак жоолукчан көрүнсө,
Апакем келет дебей жүр.
Апакең келсе билип чык,
Акырын басып жылып чык.

Ак калпакчан көрүнсө,
Атакем келет дебей жүр.
Атакең келсе билип чык,
Акырын басып жылып чык.

Коктуга коёндун жүнү чачылсын,
Козголбой бактың ачылсын.
Жылгага жыландын жүнү чачылсын,
Жылбастан бактың ачылсын.

Алты ыстарчын бир болуш,
Атакең тапкан жай конуш.
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.

Жети ыстарчын бир болуш,
Сенин
Энекең тапкан кең конуш.
Кең конушка конуп ал,
Келбетүү келин болуп ал.

Ак пейил ачык мүнөзү,
Ак тойдун болдуң күбөсү.
Бешенеге жазган экен,
Бишкектин болдуң бүлөсү.

Кең пейил ачык мүнөзү,
Бул тойдун болдуң күбөсү,
Бешеңеге жазган экен,
Өзгөндүн болдуң бүлөсү.

Ташыбекова Кынатай (Кызыл-Жар айылы, Аксы р-ну). 1999-жылы бул китептин автору Э. Көчүмкулованы күйөөгө узатып жатканда боз үйдүн ичинде кошкон кошогу:

Кулаалы деген шакта бар,
Куда да болмок наркта бар.
Кыргызйек деген шакта бар,
Кызды да бермек салтта бар.

Укурук тийбес качаган,
Уругуң башка жасаган.
Камчы да тийбес качаган,
Калкыңды башка жасаган.

Канатын какпай жем жеген,
Карчыгадай эле куш кайда?
Акылы менен тил билген.
Элмирадай эле кыз кайда?

Тумшугун какпай жем жеген.
Турумтайдай эле куш кайда?
Чет элге барып тил билген.
Элмирадай эле кыз кайда?

Ак кагазды каралап,
Чет элде жүрдүң аралап.
Жазган кагазыңда ката жок,
Синдимдин
Айчүрөктөн кеми жок.

Боз торгой элең бийерде,
Болуп да бердик тийерге.

Кызгалдак элең бийерде,
Каалап да бердик тийерге.

Чоң атаңды мен айтсам,
Чоң атаң элдин улугу,
Өз атаң суунун тунугу.
Алтындан кылган купадай,
Абаларың мен айтсам,
Ала барчын шумкардай.
Абаларың мен айтсам,
Көк ала туйгун шумкардай.
Суу түбүндө сүлүктөй,
Акелериң мен айтсам,
Көрнөөдө чапкан күлүктөй.

Сооронбаева Турсун (Ак-Суу айылы, Аксы р-ну):

Учугуң бообу жибектен,
Учурдум кызым түнөктөн.
Жапсарың бообу жибектен,
Жөнөттүм кызым түнөктөн.

Кереге бою сеп бердим,
Кызым
Кейибей жүрсүн деп бердим.
Кара нар жүктөп сеп бердим,
Кызым
Кайгырбай жүрсүн деп бердим.

Үстү такта, алды таш,
Барктуу жерге барасың.
Жазында гүлү төгүлгөн,
Бактуу жерге барасың.
Уул үйлөп, кыз берген
Нарктуу жерге барасың.

Эт жибектен канжыгаң,
Эңилип атка жарашкан.
Энеси нарктар киши деп,
Эки уруу элдер талашкан.

Ак жибектен канжыгаң,
Артылып атка жарашкан.
Атасы нарктар киши деп,
Алты уруу элдер талашкан.

Кара сакал көрүнсө,
Кайнагаң болот жаскай жүр.
Кайненең катуу сүйлөсө,
Кайрылып бери качпай жүр.

Артыкбаева Кутбүбү (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну):

Текечердин улагы,
Темгил ташка тараткан,
Теңирим сүйгөн бийкечти
Элин бир башка жараткан.

Кыялап эшик ачып жүр,
Эңилип сууну чачып жүр.

Көкүлгө тумар тагып жүр,
Кейип бир муңдук баратат,
Көлөкө жерге багып жүр.
Саамайга тумар тагып жүр,
Сагынтып бизди сагынтыпай,
Салкын бир жерде багып жүр.

Камыштап туткан чий экен,
Кайрып аны баспай жүр,
Кайната сага сүйлөсө,
Каяша сөздү айтпай жүр.

Башыңдагы ак жоолук,
Башыңдан албай салып жүр.
Кайненең чыкса жолуңан,
Каяша сөздөн айтпай жүр.

Толгонуп эшик ачпагын,
Томсоруп элиңе барбагын.
Кайын-журтта сөз болсо,
Төркүнүңө айтпагын.

Кер жорго чыкса жолуңа,
Кейибей аны байлап жүр.
Кейиштүү сөз болсо үйүңдө,
Келип ата-энеңе айтпай жүр.

Уядан чыккан уларды,
Улар деп аны урбагын.
Баш кошкон урматыңды,
Өмүр бою сыйлагын.

Ибраева Асылкан (Будалык айылы, Алай р-ну):

Карчыга деген кара куш,
Канатынан сылап өт.
Кайната деген жакшыны,
Карыгыча сыйлап өт.

Турумтай деген туйгун куш,
Тумшугунан сылап өт.
Кайнене деген жакшыны,
Карыгыча сыйлап өт.

Атыңды тура тартыңар,
Күйөөнү бери айтыңар.
Пиялага чай куюп,
Төкпөңүз да чачпаңыз.

Күйөө бала сизди айтам,
Катыктап айтып сөкпөңүз.

Мурзакулова Таттихан (Сары-Могол айылы, Алай р-ну):

Алтындан тумар такканмын,
Алпештеп сени бакканмын.
Көкүлүн сылап кызымдын,
Көлөкө жерде бакканмын.

Жетиден тумар такканмын,
Желпилдеп сени бакканмын.
Саамайын сылап кызымдын,
Сая бир жерде бакканмын.

Беш көкүл өргөм чачыңды,
Акылдуу кызым болсун деп,
Тандап бир койгом атыңды.

Көкүлүн сылап кызымдын,
Тоюну берип элиме,
Кызымды,
Күйөөгө узатып турган убагым.
Барган бир жериң бак берсин,
Узун өмүр жаш берсин.

Кайын-журт сенин сыйларың,
Атаңа наалат жеткизбей,
Адептүү келин сен болуп,
Кайын-журтту сыйлагын.

Алганың сенин сыйларың,
Энеңе наалат жеткизбей,
Ийкемдүү келин сен болуп,
Алган бир жарың сыйлагын.

Сатыбалдиева Бүсаадат (Сары-Могол айылы, Алай р-ну):

Кызым,
Жүк үстүндө айнек бол,
Сүт үстүндө каймак бол.
Кызым,
Түндүк бою от жаксаң,
Түтөтпөй аста күйгүзгүн.
Кайын атаңдан сөз уксаң,
Күлкү менен кечиргин.

Кереге бою от жаксаң,
Түтөтпөй туруп күйгүзгүн,
Кайын энеңден сөз уксаң,
Күлкү менен кечиргин.

Жети чыны бир чайнек,
Жерге түшсө сынбасын.
Күйөөңдөн жаман сөз уксаң,
Айылга асти чыкпасың.

Алтындан чачпак тагып ал,
Күйөө бала, кызымды
Асырап жакшы багып ал.
Күмүштөн чачпак тагып ал,
Күйөө бала, кызымды
Күлдүрүп жакшы багып ал.

Алтындан бешип ыргап өт,
Алганың менен жыргап өт.
Күмүштөн бешик ыргап өт,
Күйөөң менен жыргап өт.

Анан илгери энелерибиз айтчу эле. Кыз өзү да аттанарда камчысы менен чүмбөтүн ачып туруп теңтуштарына айткан экен да:

Тегерек шибер текши тал,
Теңтушум кыздар жакшы кал.
Майдан шибер майда тал,
Бачам²¹⁵ кыздар жакшы кал.

Мамажунусова Алила (Кара-Мык айылы, Чоң Алай р-ну):

Койдон козу какканмын,
Кожодон тумар такканмын.
Алтын бир балдак²¹⁶ такканмын,
Ардактап жүрүп бакканмын.

Эчкиден улак какканмын,
Эшандан тумар такканмын.
Ак Мөөр сени,
Азияздап жүрүп бакканмын.

Кызды жеткизип, кайын энесинин үйүнө киргизгенден кийин:

Алтынды жерге капшырдым,
Айланайын Алтынбек,
Ак Мөөрдү сага тапшырдым.

Күмүштү жерге капшырдым,
Айланайын кудагый,
Ак Мөөрдү сага тапшырдым.

Алтынбек,
Артылтып камчы чаппагын,
Атаңа наалат айтпагын.
Эңилтип камчы чаппагын,
Энеңе наалат айтпагын.

²¹⁵ Бача – дос, курбу.

²¹⁶ Балдак – сөйкө.

Касымбекова Галча (Сары-Могол, Алай р-ну):

Кызымды күйөөгө берерде мактап, эркелетем:

Кызым өзү бир киши,
Жуучу келет миң киши.
Миң кишинин ичинде,
Кара мойлоо чок сакал,
Кайнатасы шо киши.

Жигирмага киргизип,
Чачын жерге тийгизип,
Мээр кылса бирөөгө,
Анан берем күйөөгө.

Ак танга²¹⁷ берсе зер эмес,
Айылда балдар тең эмес.
Көк танга берсе зер эмес,
Көчөдө балдар тең эмес.

Сүрүп, сүрүп мал келсе,
Сүйрү өркөчтүү нар келсе.
Айдап, айдап мал келсе,
Айры өркөчтүү нар келсе.
Буйласында шурусу,
Бул кудайдын буйругу.

Эми күйөөгө берем, көчүрөм:

Түндүк бою от жаксаң,
Түтөтпөй туруп күйгүзгүн.
Кайын атаңдан сөз уксаң,
Каткырык менен кечиргин.

Кереге бою от жаксаң,
Түтөтпөй туруп күйгүзгүн.

²¹⁷ Танга – теңге.

Кайын энеңден сөз уксаң,
Күлкү менен кечиргин.

Жети чыны бир чайнек,
Жерге түшсө сынбасын.
Күйөөдөн жаман сөз укпасын.
Күмүштөн бешик ыргап өт,
Күйөөң менен жыргап өт.

Жусуева Бүсаадат²¹⁸ (Гүлчө, Алай р-ну):

Кызым,
Ак жоолугуң жуп болсун,
Тийген бир жарың кут болсун.
Ак калпагың жуп болсун,
Алган бир жарың кут болсун.

Бак таалай орноп экөөңө,
Башыңа бакыт кут консун.
Бата алып барган жериңде,
Көшөгөң өссүн, көгөрсүн.
Келерки ушул убакта,
Эр азамат төрөлсүн.

Капталга атың тушагын,
Кан күйөө өзүң тыңшагын.
Кадырлап алган жарыңа,
Көөн оорутуп сөз айтпай,
Көөнүн таап жакшы сыйлагын.

Кызым, эми сага айтам,
Ордуңан жакшы туруп тур да,

²¹⁸ 8 баланын кадыр-барктуу энеси, 47 жаштагы Бүсаадат эже Гүлчөдө элдик каада-салтты, ырларды, кошокторду, баталарды мыкты билген, райондук жана облустук деңгээлдеги коомдук маданий иш-чараларга жигердүү катышкан өнөрлүү айымдардын бири катары танымал.

Кулагың салып угуп тур.
Жеңеңдин айткан сөздөрүн
Көөнүңө бекем түйүп тур.

Каалганы катуу жаппай жүр,
Какшык бир сөздү айтпай жүр.
Эшикти катуу жаппай жүр,
Эр сыйлаган эшикте калбайт, кызым,
Эриңе жаман айтпай жүр.

Кайнатаңды кандай көр,
Кайненеңди жандай көр.
Айткан насаат кептерин,
Агарып аткан таңдай көр.

Кайын агаларыңды бектей көр,
Кайнилериңди чептей көр.
Кайын эже, кайын сиңдиңди,
Бир тууган кылып эптей көр.

Кайын атаң кирсе эшиктен,
Келиң деп тургун ийилип.
Келиним жакшы чыкты деп,
Кайын атаң жүрсүн сүйүнүп.

Кайын атаң кирсе эшиктен,
Жакандоз²¹⁹ салгын астына,
Жаздыкты койгун башына,
Дасторкон салып жайнатып,
Чай сунуп тургун кашында.

Кайын энең кирсе эшиктен,
Келиң деп тургун ийилип.
Келиним жакшы чыкты деп,
Кайын энең жүрсүн сүйүнүп.

²¹⁹ Төшөк.

Каркыра деген ыйык куш,
Канатын сылап таптап өт.
Кайын ата, кайын энеңди,
Кадырлап, сыйлап, барктап өт.

Алайдын суусун бойлоп өт,
Алганың менен ойноп өт.
Гүлчөнүн суусун бойлоп өт,
Күйөөң менен ойноп өт.

Алтындан бешик ыргап өт,
Алганың менен жыргап өт.
Күмүштөн бешик ыргап өт,
Күйөөң менен жыргап өт.

Алмасы толгон бакча бол,
Күйөө бала,
Алымбектей датка бол.
Курмасы толгон бакча бол,
Кызыке,
Курманжандай датка бол.

Өрүктөй болуп мөмөлө,
Тооктой болуп жөжөлө.
Улукмандай уулдуу бол,
Умай энедей кыздуу бол.

Кудагый, эми сизге айтам,
Кекилик этин кактаңыз,
Келинди кыздай барктаңыз.
Өрүктү бердик чагыңыз,
Өз балаңыздай багыңыз.
Жаңгакты бердик чагыңыз,
Жан балаңыздай багыңыз.

Уулуңуз болсо мүрөктөй,
Кызыбыз биздин чүрөктөй.

Кудагый сизге тапшырдык,
Эми тарбия бериң жүдөтпөй.

Анан кызды отургузуп, ырым-жырымын кылып балта, буудай менен бастыргандан кийин дагы жакшы кал эми деп мындай көрүшүп кошок айтышат:

Жагалмай деген учкун куш,
Жардан бир жемин илүүчү.
Жаным кыз,
Жакшы атанын баласы,
Жанданткан сөзү билүүчү.

Кыргыек деген учкун куш,
Кырдан бир жемин илүүчү,
Жакшы атанын баласы,
Кыйыткан сөздү билүүчү.

Түндүк бир бою от жаксаң,
Түтүн кылбай өчүргүн.
Өйдө-төмөн сөз уксаң,
Күлкү бир менен кечиргин.

Жабык бою от жаксаң,
Жалындатпай өчүргүн.
Жаман-жакшы сөз болсо,
Күлкү менен кечиргин.

Ак жоолукчан көрүнсө,
Апам экен дебей жүр,
Ак калпакчан көрүнсө,
Атам экен дебей жүр.

Артылтып камчы салдырба,
Атаңа наалат калтырба.
Эңилтип камчы салдырба,
Энеңе наалат калтырба.

Ибраимова Гүлбарчын (Шекер айылы, Кара-Буура р-ну):

Кырк жылы жатса көмүлүп,
Кыпкызыл алтын дат болот.
Кыйладан бери салт экен,
Кыз атадан жат болот.

Жети жыл жатса көмүлүп,
Жердеги алтын дат болот.
Жергеден бери салт экен,
Кыз энеден жат болот.

Жагоолонгон куш болдуң,
Жайыты бөлөк кыз болдуң.
Коңгуроолуу куш болдуң,
Конушу бөлөк кыз болдуң.

Ортон колдой кашыңа,
Оролсун дөөлөт башыңа.
Чыпалактай кашыңа,
Чырмалсын дөөлөт башыңа.

Алма бир десем тыт белең,
Азамат десем кыз белең.
Жийде бир десем тыт белең,
Жигит бир десем кыз белең.

Атакең конгон чоң конуш,
Чоң конушка конуп ал,
Айтылуу келин болуп ал.
Энекең конгон чоң конуш,
Чоң конушка конуп ал,
Чоюлган келин болуп ал.

Алтындан бешик ыргап өт,
Алганың менен жырғап өт.
Күмүштөн бешик ыргап өт,
Күйөөң менен жырғап өт.

Бийкечти
Көлөкө жерге бакканбыз,
Көкүлүнө мончок такканбыз.
Салкын жерге бакканбыз,
Саамайына мончок такканбыз.

Сакабекова Анарбүбү (Миң-Булак айылы, Бакай-Ата р-ну). Кызы 7-класста окуп жатканда атасы каза болуп калган. Анан ошол кызын күйөөгө бергенде кошкон:

Башайы тонуң базарда,
Кагылайын жарыгым,
Байымдуу атаң мазарда.
Кутуну тонуң базарда,
Кагылайын жарыгым,
Кутмандуу атаң мазарда.

Алтындан бешик ыргап өт,
Жарыгым,
Алганың менен жырғап өт.
Күмүштөн бешик ыргап өт,
Жарыгым,
Күйөөң менен жырғап өт.

Илгери бир кайын сиңдилерибиз жеңеси экөө абдан өч эле. Ал кезде жеңеси да, эжеси да, апасы да, энеси да көрүшкөн убак эле, мен келин болгон 1954-жылы. Жеңесин көрүш десе минтип кошуптур:

Биз
Жакалай көчкөн көч элек,
Жанагы кыз экөөбүз өч элек.
Өч да болсок ыйлайлы,
Кайын эне көөнүн сыйлайлы.

Илгери кыз үйүндөгүлөргө айтпастан күйөөгө качып кетсе жеңелери минтип кошкон экен:

Түндө бир түндө жүгүргөн,
Түлкүлөр салган из бекен.
Туюндурбай кеткендей,
Түйүндө душман биз бекен.

Караңгыда кеткендей,
Карышкыр салган из бекен.
Качарыңды айтпаган,
Касташкан душман биз бекен.

4. ТОЙЛОРДО ЖАШТАРГА БЕРИЛЧҮ БАТАЛАР

Халилова Ыраат (Кара-Мык айылы, Чоң Алай р-ну):

Омийин!
Башыңар ак жүрсүн,
Дениңер сак жүрсүн,
Отуңар ойносун,
Казаныңарда май кайнасын.
Ырыскыңар жайнасын.
Уул үйлөп урмат көргүлө,
Кыз берип ызат-сый көргүлө.
Үйүңөргө кут консун,
Небереңер жуп болсун.
Жайытыңарга жылкы жайласын,
Корооңор койго толсун,
Козу-улагыңар мол болсун,
Эгин эксеңер чайласын,
Эшигиңерде булбул сайрасын.
Ата-энеңерди, тууган-уругуңарды сыйласаңар,
Силерди кудай сыйласын.
Жегениңер жүзүм болсун,
Өмүрүңөр суудай узун болсун.
Ырыскыңар көп болсун,
Душманыңар жок болсун.
Жолуңар шыдыр болсун,
Жолдошуңар кыдыр болсун.
Небере сүйүп жакшы күндөрдү көргүлө.
Жакканың арча болсун,
Жамынганың парча болсун,
Иштеткениң алтын-күмүш балка болсун.
Тең карып, тең арып,
Оокатыңардын үзүрүн,
Балдарыңардын сый-урматын
Тең барабар көргүлө!
Омийин, Алло акбар!

Дөнөн эне²²⁰ (Ак-Босого айылы, Алай р-ну; небереси Жазгүлдүн тоюнда берген батасы):

Ай тийе турган жагыңа,
Алтындын суусу чачылсын.
Жазгүл менен Алимбек,
Айдай багың ачылсын.
Күн тийе турган жагыңа,
Күмүштүн суусу чачылсын,
Жазгүл менен Алимбек,
Күндөй багың ачылсын.
Жазгүл менен Алимбек,
Өмүрүңөр узун болсун,
Ден-соолугуңар таза болсун,
Пешенеңер ачык болсун!
Күрүчтөй күркүрөп өскүлө,
Буудайдай буркурап өскүлө,
Арпадай үрөөндөп өскүлө!
Казаның толгон аш болсун,
Үйүң толгон баш болсун.
Корооң толгон кой болсун,
Үйүңдө жалаң той болсун.
Пайгамбар патасын берсин,
Бай дөөлатин берсин!

Асанова Токон (Айры-Там айылы, Ала-Бука р-ну):

Кана эмесе,
Көтөрөйлү билегибизди,
Айталы жакшы тилегибизди.
Ушу жерде турган
Куда-сөөк, көргөн көз,

²²⁰ Тилекке каршы, бул эненин фамилиясын жазбай калыптырмын, кийин телефон аркылуу да байланыша алган жокмун. Айылда бул эне Дөнөн деген ат менен белгилүү экен.

Тууган урук, жар дос,
Бардыгыбыз көп айларга,
Көп жылдарга,
Баш эсен бүтүн жетейли.
Чырпыгыңар чырмалып өссүн,
Бутагыңар буралып өссүн.
Короолоп кой айдагыла,
Желелеп кулун байлагыла.
Кампаңар данга толсун,
Жайытыңар малга толсун.
Казаныңар толо аш болсун,
Үйүңөр толо баш болсун.
Эч жамандык болбосун.
Кызыңар септүү,
Келиниңер эптүү,
Уулуңар уяттуу,
Күйөөңөр калыс,
Жаман көздөн, жаман сөздөн
Алыс болсун!
Ден соолугу чың болсун,
Өздөрүнө тың болсун.
Мезгили жетип булар да,
Билерман байбиче,
Кадырман карыя болуп,
Уул үйлөп, кыз чыгарып,
Тойлорду кылсын!
Насип этсе дубага кол ачып,
Ушулардын жакшылыгына тилектеш болгула!
Жакшыга жанашкыла,
Жамандан адашкыла.
Астыга кетпегиле, көз тийбесин,
Артта калбагыла, сөз тийбесин.
Бар болгула, бай болгула,
Аман болгула,
Кыргызыма керектүү жаран болгула!

Эл менен акылдуу болгула.
Айылдаштарды сыйлагыла,
Кайраттуу болгула,
Калкты сыйлагыла,
Аңдышкан эмес, акылдашкан,
Сындашкан эмес, сырдашкан элдерден болгула!
Омийин,
Бардыгыңардын үйүңөргө тынчтык тиледим,
Силерди Аллага аманат тапшырдым! Алло акбар!

Шаканова Саадат (Айры-Там айылы, Ала-Бука):

Көтөргүлө билекти,
Кудайым берсин тилекти.
Ак өрүктөй мөмөлөп,
Ак тооктой чөжөлөп,
Үйүң балага толуп,
Эшигиң малга толуп,
Өмүр жаның узак болуп,
Узун өмүр берип
Ден-соолугуңу кошуп берип,
Эки жаш бактылуу болуп,
Эки куда таттуу болуп,
Жакшы балдардан болуп,
Элге кызмат кылган балдардан болуп,
Кайын-журтка кайрылыштуу болуп,
Кайнене, кайын-журтуңу сыйлап,
Жакшы балдардан болуп,
Жакшы келинден болуп,
Баардыгыңар көп жашап,
Өмүр жаның узак болуп,
Көп жашагын, көпкө киргин!
Бай болгун,
Белиң пулга толсун,
Казаның майга толсун.

Эшикте коюң жайнасын,
Үйдө майың кайнасын.
Жылкы байлап желелеп,
Кымызың үйдө жайнаган,
Мейманың келсе кош деген,
Мейманкана бош деген.
Жолго казан аскасын,
Жолоочу жолун тоскосун.
Бактылуу байбиче болуп,
Элдин жакшы батасын алып,
Кайын-журтуңа кайрылыштуу бол!
Тоого чыккан теке бол,
Кайын-журтка белте бол.
Маңдайга чыккан улак бол,
Кайын-журтка ынак бол!
Жакшы кыздардан болгун!
– деп келиндерге бата берет.

Анарбаева Бүбүрайым (Сумсар, Чаткал р-ну):

Эй, балдарым, кана, эл!
Көтөр билегиңерди,
Тиле тилегиңерди, балдарым!
Эки бала, силерге,
Лениндин башын,
Арчанын жашын берсин!
Ар тараптан келсин,
Айлантып кудай берсин.
Тегеректен келсин,
Тегерентип кудай берсин.
Кудайым берсин дөөлөттү,
Кубаласаңар да кетпесин.
Теңирим берсин дөөлөттү,
Тепкилесеңер да кетпесин.

Керегеден баш чыгаргыла,
Келин алып, кыз чыгаргыла.
Улагадан баш чыгаргыла,
Уул үйлөп, кыз чыгаргыла.
Керегеңер кептүү болсун,
Келиниңер эптүү болсун.
Уугуңар учтуу болсун,
Балаңар күчтүү болсун.
Ак өрүктөй мөмөлөгүлө,
Ак тооктой жөжөлөгүлө.
Көк өрүктөй мөмөлөгүлө,
Көк тооктой жөжөлөгүлө.
Чыбыгыңар өсүп чынар болсун,
Бутагыңар өсүп мунар болсун.
Чыбыгыңар өсүп чырмалсын,
Бутагыңар өсүп буралсын.
Корооң койго толсун,
Көңүлдө ишиңер болсун.
Сандыгың зерге толсун,
Санаган ишиңер болсун.
Кызылын кийгиле күрмөнүн,
Кызыгын сүргүлө дүйнөнүн.
Жашылын кийгиле күрмөнүн,
Жаштыгын сүргүлө дүйнөнүн.
Аман болсо бу башың,
Нече чыгат бу чачың.
Силерге деген башка,
Маңдайлары кашка.
Силерге акылман, акылман уулдарды берсин кудайым.
Акылман, акылман кыздарды берсин кудайым.
Жакшы, жакшы чечкиндүү кудаларды кудай насип этсин.
Ойлогон ойлоруңарга,
Тилеген максатыңарга жеткиле.
Жегениңер жүзүм болсун,
Өмүрүңөр узун болсун!

АДАБИЯТТАР

1. Абдыразаков А. *Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери*, – Бишкек, 2011. <http://e.university.kg/books/abdyrazakov/ch01s03.html>
2. Дүйшалиев К. “Кошок кошуунун эстетикасы” (басылып чыга элек макала).
3. DeWeese, Devin A. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 1994.
4. Jacqueline S. Thursby. *Funeral Festivals in America. Rituals for the Living*. The University Press of Kentucky, 2009.
5. *Жаныш-Байыш*. “Эл адабияты” сериясынын 21-тому. Түз. баш сөзүн жазган – Б. Кебекова. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: “Шам” басмасы, 1998.
6. *Жергеталдык кыргыздардын эл оозеки чыгармалары*. Түзгөн жана баш сөзүн жазган А. Токомбаева. – Фрунзе, “Илим” басмасы, 1987.
7. Кайбылдаев А. *Кыргыз күүлөрү. Иликтөөлөр, ойлор, пикирлер*. 1-2-китеп. Илимий ред. Э. Көчүмкулова. Борбордук Азия Университети, – Бишкек, 2011.
8. *Кожожаш*. “Эл адабияты” сериясынын 1-тому. Баш сөзүн жазган Ч. Айтматов, А. Акматалиевдин жалпы редакциясы менен түз. К. Кырбашев, сүрөтчүсү Р. Исаков. – Бишкек, Шам, 1996.
9. *Кошоктор*. “Эл адабияты” сериясынын 21-тому. Түз. баш сөзүн жазган – С. Эгембердиева. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: “Шам” басмасы, 1998.
10. Көчүмкулова Э., Көчүмкулов М. *Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандары. Тарыхый-этнографиялык баян*. Борбордук Азия Университети, – Бишкек: VRS, 2014.
11. *Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-том*. “Кыргызстан-Сорос” Фонду. – Бишкек, 1999.
12. Манас. С. Каралаевдин варианты б-ча. Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев. – Бишкек: Турар, 2010.
13. Мукамбаев Ж. *Эл ичи-өнөр кенчи*. – Фрунзе, 1982.
14. Мырзабаева Мейилкан. *Элет Жаңырыгы*. Түз. жана редакциялаган Садыралы Абдыкеримов. – Жалал-Абад, 2009.

15. *Орхон-Енисей тексттери*. – Фрунзе, “Илим”, 1982, 68-бет.
16. Сарыпбеков Р. *Көкөтөйдүн ашы*. – Бишкек: Ала-Тоо, 1994.
17. Стеблева И. В. Түрк тилиндеги байыркы адабият // Ала-Тоо. 1990. № 7.
18. Токомбаева А. *Каюм Мифтаков*. – Фрунзе, 1991.
19. *Токтогул. Чыгармаларынын 2 томдук жыйнагы. 1-том*. Жыйнакты түзгөн жана комментарий жазган Жаки Таштемиров, Башкы ред. Т. Үмөталиев. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1968.
20. Тыныбеков Актан. *Эр Табылды*. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970.
21. *Эр Төштүк* (Саякбай Каралаевдин айтуусунда) – Фрунзе: Мектеп, 1969.
22. *Эр Төштүк*. “Эл адабияты” сериясынын 2-тому. Түз. баш сөзүн жазган Р. Сарыпбеков, М. Мукасов. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Шам басмасы, 1998.
23. Худяков Юлий, “Түрк жана монгол элдеринин сөөк көмүү салтында курал-жарактардын колдонулушу”. Бул макала 2012-жылы, Бишкек шаарында өткөн Улуу Кыргыз Кагандыгынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган “Кыргыз кагандыгы түрк цивилизациясынын алкагында: кыргыз таануу маселелери” аттуу эл аралык илимий конференциянын алкагында даярдалган.
24. Фильструп, Ф. А. *Из обрядовой жизни киргизов начала XX века*. Ред. Б. Х. Кармышева и С. С. Губаева. – Москва: Изд-во “Наука”, 2002.

КӨРСӨТКҮЧ (ИНДЕКС)

АДАМ АТТАРЫ

А

- Абдиев Тууганбай: 16.
Абдразаков Абдыкерим: 23.
Абдырахманов Нурак: 16.
Абдырахманов Ыбрай: 48.
Абубакир: 119, 364.
Адиева Шейшекан: 5, 53, 85, 417.
Азимбаева Бүсара: 5, 56, 377, 417.
Азирети Аалы шер: 38, 93, 167.
Айтакалова Өмүниса: 51, 417.
Аканова Кадыкүл: 58, 81, 113, 390, 417.
Акматалиева Жамал: 58, 88, 370, 417.
Актан Тыныбеков: 19.
Алакеева Гүлзат: 113.
Алманбет: 72.

Б

- Бабаназаров Сүйөркул: 174, 417.
Байдын уулу Баймырза: 24.
Байсубанов Намазбек: 6.
Байсубанова Батма: 417.
Бакиева Менера: 5, 86, 373, 417.
Балбак: 16.

Г

- Гүлүй апа: 375, 418.

Д

- Данани Насрин: 4.
Деуиз Девин: 89.
Доолбекова Жылдыз: 4.
Досбаева Жумакан: 51, 418.
Дөнөн эне: 10, 57, 418.
Дөөлөтбакова Жумакан: 5, 384, 418.

Ж

- Жаанбаева Сыяпат: 392, 418.
Жабрайил 38, 93.
Жакыпбекова Жакшыкүл: 88, 112, 329, 418.
Жаманкулова Гүланда: 397, 418.

- Алыбекова Жамийла: 82, 417.
Алымбаева Зуурабүбү: 373, 417.
Анарбаева Бүбүрайым: 5, 10, 172, 249, 382, 396, 417, 448.
Андабекова Гүлшайым: 385.
Анделеева Айнура: 51.
Анделеева Анаш: 4, 5, 334, 384, 417, 425.
Арстанбек Буйлаш уулу: 66, 353.
Артыкбаева Кутбүбү: 51, 417, 431.
Асаналиев Айткул: 7, 409.
Асанова Токон: 5, 59, 97, 282, 445.
Аскарова Үргүл: 59, 250, 277, 417, 427.
Атабаева Шахида: 6.
Ашымканова Рапия: 87, 374, 417.

- Батма, Фатима: 38, 93, 116, 119, 151, 154, 155, 359.
Бейшебаева Абакан: 5, 292, 367.
Билге каган: 22, 23.
Болгонбаев, А.: 16.
Ботобекова Уулкан: 58, 274, 393.
Бошкоева Сакиш: 5, 86, 111, 368.

- Дүйшалиев Камчыбек: 43, 44.
Дүйшөбаева Куму: 7, 360, 361, 355, 382.
Дыйканбай: 16.
Дыйканбаева Сайна: 5, 86, 110, 113, 368, 369, 418.

- Жеңижок: 16, 28.
Жумакеева Карачач: 372, 418.
Жусуева Бүсаадат: 5, 9, 10, 330, 389, 418, 437.

З

Забур: 327, 364.

И

Ибраева Асылкан: 5, 18, 77, 250, 376, 409, 418, 432.

Ибраимова Азиза: 5, 51, 329, 408, 418.

Ибраимова Гүлбарчын: 375.

Ибраимов Сүйүтбек: 375.

К

Кайыпов Сулайман: 13, 39.

Кайыпова Анипа: 84, 418.

Калбаева Бүзарбап: 5, 289, 378, 402, 418.

Калдыкеева Эркин: 5, 51, 52, 395, 419.

Калыгул: 28.

Камаганова Эржен: 4.

Камбатыр: 174, 175.

Каныкей: 75.

Касам Закия: 4.

Касымалиева Бермет: 114, 371, 409, 418.

Касымбекова Галча: 5, 56, 380, 401, 418, 436.

Касымова Анара: 84, 112, 419.

Касымова Бүзара: 379, 400.

Керимбаева Бүбүкан: 59, 367, 408, 419.

Керимбеков Тынарбек: 302.

М

Мадакова Бактыкан: 58, 332, 419.

Мадишева Курсан: 51.

Малаева Анаркүл: 357, 361, 381, 419.

Мамажунусова Алила: 378, 409, 419, 435.

Мамыр кызы Рапия: 19.

Мамыралиев Нуракбай 26.

Мурзакулова Таттихан: 79, 110, 341, 388, 409, 419, 433.

Мухаммед пайгамбар: 63, 119, 148, 154, 410-415, 453.

Н

Нармырзаева Гүлүмкан: 51, 419.

Нишарапов Бакай: 6.

Зулайка (Кожожаш эпосу): 247.

Иманалиев Э.: 16.

Имандос Каражигит: 90.

Искендер (А. Македонский): 38, 93, 120, 412.

Исмаилова Арзыкан: 6, 399.

Кожобекова Айтбүбү: 51, 419.

Көккөзова Кайыр: 5, 58, 82, 366, 408, 419.

Көкөтөй: 24, 71; Көкөтөйдүн ашы: 75.

Көчүмкулов Абдыкерим: 4, 7, 409.

Көчүмкулов Анарбай: 7, 355, 365, 382, 410.

Көчүмкулов Кочкорбай: 7.

Көчүмкулов Маматкерим: 7, 19.

Көчүмкулова Сырга: 361.

Көчүмкулова Элмира: 12, 13, 98, 406, 407, 429.

Кравченко Богдан: 4.

Куланбаева Бейшегүл: 88, 201, 398, 419.

Курманбекова Райла: 51, 293, 419.

Кутманалиев, А.: 16.

Күлтегин: 22, 23.

Масалбекова Гүзер: 59, 83, 393, 419, 453.

Матаева Маалымбүбү: 370, 409, 419.

Мифтаков Каюм: 42, 43, 48.

Молдо Кылыч: 16, 28.

Молдо Нияз: 16.

Мыйматова Турдухан: 80, 388, 419.

Мырзабаева Мейилкан: 5, 26, 27, 118, 279, 321, 369, 407, 408, 419.

Мырзабекова Алымкан: 396, 419.

Нуркасымова Ажар: 5, 371, 409.

Ө

Өмүракунов Мухтар: 87.

Өмүралиев Чоюн: 90.

П

Пазылова Карамат: 6, 18, 82, 420.

Р

Рахим Сомани: 4.

Рысбаев Самат: 6.

Рысбаева Гүлапия: 58, 390, 420.

Рысбаева Саадат: 386, 420.

С

Садыкова Мукуш: 395, 420.

Садырова Бааркан: 51, 420.

Сакабекова Анарбүбү: 76, 109, 442, 391.

Сакиева Нурайым: 57, 420.

Салиева Роза: 6, 375.

Салиева Токтокан: 386, 420.

Сандыбаева Сайранбүбү: 6, 110, 112, 398, 420.

Сарыбаев Руслан: 6.

Сарыбаева Марипа: 394, 420.

Сарыгулов Дастан: 90.

Сатарова Бегимбүбү: 59, 88, 420.

Сатыбалдиева Бүсаадат: 6, 53, 110, 377, 409, 420, 434.

Советалы: 4, 13, 49, 405, 407.

Сооронбаева Турсун: 387, 430.

Сүйүналиев Аскар: 358.

Сүйүналиев Өзүбек: 302.

Сүйүналиева Суусаркан: 302, 358, 420.

Сыдыков Осмоналы: 16.

Сыдыкова Анаш: 74, 387, 420.

Сыргак (Манас эпосу): 72.

Т

Таласбаева Бурулай: 6, 54, 55, 172, 385, 409, 420.

Тилабат: 4.

Тойчубекова Апизахан: 83, 388.

Токомбаева, А.: 43.

Токтогул: 16, 28, 29.

Токтомамбетова Кундуз: 6, 97, 275, 332, 367, 408, 421, 423.

Тонүкөк: 22, 23.

Топчубай: 16, 29, 30.

Тумаева Бүбүш: 53, 87, 372, 409, 421.

Туткучев Аалы: 16.

У

Умар: 119, 415.

Мункар-Накир: 38, 66, 93.

Ф

Фильструп, Ф. А.: 108.

Х

Халилова Ыраат: 6, 51, 57, 394, 421, 444.

Ч

Чайковский: 27.

Чанчарова Токтокан: 6, 52, 56, 84, 98, 323, 383, 421.

Чомонов Алишер: 6, 51, 397, 421.

Чубак (Манас эпосу): 72.

Чыныбаева Фарида: 6, 53, 77, 109, 113, 389, 408, 421.

Ш

Шабдан: 16.

Шайбеков Ысак: 16.

Шаканова Саадат: 6, 51, 59, 281, 375, 383, 409, 421, 447.

Ы

Ысманова Турсунай: 51, 421.

Э

Эгембердиева Сонор: 42.

Эр Төштүк: 25.

Эргешова Жумагүл: 51, 421.

Эшалиева Акиш: 82, 392.

Эшимканова Күмүш: 331, 391, 421.

АТАЛЫШ, ТЕРМИН ЖАНА ТҮШҮНҮКТӨР

А

ааламдашуу: 350, 351, 353, 354.

автор-аткаруучу: 46.

агартуучулар: 48,

адабий-музыкалык жанр: 45.

ажал: 20, 26, 34, 38, 64, 93, 121, 122, 125,

134, 135, 140, 141, 143, 159, 163, 168,

193, 215, 218, 256, 266, 268, 272, 302,

309-311, 320, 331, 332, 334, 344.

аза: 45, 104.

аза көйнөк: 78.

аза кушиклари (өзб.): 15.

аза күтүү: 22, 66, 67, 69, 70, 104, 247,

250, 350, 358, 409.

азирейил: 38, 64, 93, 125.

айт: 38, 66, 84, 93, 103.

Акаевтин курултайы: 82.

ак кийди: 70, 103.

акырет: 38, 93, 324.

алгачкы жамааттык түзүлүш: 61.

алип, мим: 129, 411.

Алла Таала: 38, 93.

аллитерация: 346.

Алпкара куш: 25.

арбак: 43, 80, 159, 161, 353.

археологиялык казуулар: 61.

ат жабдыктары: 36, 183, 202.

атеист заманы: 80.

аткаруучулук стиль: 16.

ат оюндары: 75.

ашын берүү: 2, 75.

Б

бакий дүйнө: 73,

“Балам жок”(дастан): 28.

баатырдык эпостор: 22, 23, 24, 26.

бата: 14, 18, 21, 45, 50, 52, 59, 64, 65, 66,

67, 68, 70, 72, 73, 74, 79, 84, 95, 102, 109,

145, 156, 164, 241, 302, 342, 423, 437, 444.

батачы: 21, 68, 70, 72, 73, 79.

батыш маданияты: 19, 352.

башына чыгуу: 336.

бейбак: 249, 252, 255, 263, 267, 268,

269, 273, 275, 279.

бейиш: 34, 38, 40, 84, 93, 117, 124, 144,

145, 147-150, 152-160, 164-170, 183,

193, 218, 240, 255, 281, 304, 326, 335.

бейшембилик; пайшамбилик: 50, 66,

67, 91.

беш убак намаз: 80, 223, 326, 328.

беш чаляяр: 38, 93, 182.

бешик ыры: 68.

биддат: 351.

билерман: 92, 354, 395.

бир тууган: 17, 19, 39, 69, 79, 127, 171, 172, 286, 287, 293, 294, 295, 298, 329, 342.
боз үй: 17-21, 33, 36, 39, 47, 50, 54, 64-71, 73, 74, 81, 85-88, 100, 106, 108-110, 174, 175, 196, 200, 222, 249, 252, 335, 351, 355, 356, 359, 360.

В

Верховный Совет: 99.

Г

гап (өзб.): 103, 288, 289, 411.
Герман: 20.
гид: 54.
гидронимдер: 32.

Д

дават : 65, 80.
даватчылар: 50, 93, 351.
демократия: 352, 353.
дербиш: 93.

Ж

жазма маданият: 353.
жайына бару: 63, 65, 77, 78, 85, 336.
жакырчылык: 353.
жалган дүйнө: 38, 93, 141, 143.
жамандык; жаманчылык: 45, 56, 58, 251, 326, 354, 395.
жаназа окуу: 64, 67, 80, 90.
жан уям: 39, 40, 164, 287, 288, 289, 297, 300, 301, 306, 314-316.
Жаныш-Байыш (эпос): 25, 26, 399.
жаштар: 82, 84, 90, 105, 110, 147, 176, 269, 304, 351, 353, 354.
Жеңижокту жоктоо: 16.

З

Забур: 327, 364.
Зароостризм дини: 62.

И

илгери кемпирлер: 84.
илеки (элечек): 38, 64, 70, 202, 208, 215, 220, 222, 232, 233, 293.

бул дүйнө: 16, 34, 66, 73, 93, 116, 117, 123, 128, 135, 151, 305, 323, 329.
бутпарастык: 61.

гипербола: 23.
гөрмаарам (гөрмахрам): 341, 342.
Гүлжарым: 15, 19.
гүрзү (чокмор): 66.

дин менен салттын жуурулушу: 94.
диний күчтөр: 351.
диний факторлор: 76.

жесир: 24, 25, 27, 68, 70, 79, 100, 108, 109, 247-249, 251, 285, 286, 318, 343.
жети ата: 148, 155, 179, 180.
жетилик: 66, 67.
жибектин түрлөрү: 35.
жылдыз-планеталар: 31.
жоктоо ырлары: 15, 16, 22, 349.
жөө ыйлаба: 82, 110, 113.
жупташ куплет: 348.
жылдык-ашы: 50, 91, 103, 336, 358.
жылкы: 30, 33, 36, 67, 69, 144, 152, 169, 202, 224, 279, 362, 444, 448.
жыртыш: 74.

зер буюмдар: 34, 37.

илимий этика: 51.
илхам: 46, 47, 55.
импровизациялык жанр: 52.

Инжил (Библия): 327.
ислам дини; салттуу ислам: 19, 47, 62-66, 79, 80, 89, 90, 91, 94, 117, 325, 326, 350, 351, 353.

К

кабар берүү: 67, 70, 75, 287, 331.

кагаз кат: 70.

казак эли: 14, 15, 71, 90, 109, 186, 209, 278.

кайберен: 34, 124, 193.

кайын-журт: 7, 21, 78, 200, 202, 239, 320, 432, 433, 447, 448.

календер: 25, 38, 93, 246.

калма/келме: 38, 63, 93, 123, 148, 153, 328.

кошоктун түрлөрү: 93, 144.

кошокчу: 14, 15, 18, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 32, 33, 39, 44, 46-52, 77, 83-87, 95, 96-98, 100, 113, 115, 117, 118, 122, 172, 174, 191, 279, 329, 336, 343, 348, 349, 422.

кошокчулук өнөр: 98.

кошокчунун аудиториясы: 17, 18, 39.

кошокчунун репертуары: 44.

калпа: 38, 93, 326.

Камбар-Ата тукуму: 30.

кара ашы: 67, 79, 248.

кара бет: 249, 250, 267, 275.

кара жабуу: 248, 251.

кара жоолук: 68, 248.

кара кийүү: 50, 79, 83, 105, 247, 260, 357.

кара мал союу: 69.

Караханийлер: 62.

караңгылык дүйнө: 17.

катакомба: 62, 65.

катмы куран: 38, 93, 148.

кемеге/очок көмүү: 70, 104, 365.

кепин: 64, 67, 74.

керээз: 12, 22, 24, 141, 256.

кийит кийгизүү: 50, 102, 104.

кожо: 38, 93, 165, 181, 183, 191, 326.

Кожожаш (эпос): 247, 248.

кол чанач: 37, 228, 362.

коммуникативдик шык: 52.

коммуникативдик функция: 8, 20, 21.

ичкилик уруулары: 46, 47, 108, 110, 129, 230, 326, 348.

ичкилик кыргыздар: 47, 326.

йиғи (өзб.): 15.

космос: 31.

кошок (кыз узаткандагы кошоктор): 15, 17, 423-443.

кошок жанры: 12, 46, 47, 48.

кошок кошуу өнөрү: 43.

кошок кошуу салты: 5, 19, 33, 43, 44, 47, 48, 50, 59, 92, 349, 351, 353.

кошок лексикасы: 33.

кошок мотивдери: 22, 24, 26, 101, 111.

кошоктун аудиториясы: 17.

кошоктун келечеги: 350, 354.

кошоктун обону: 15, 44, 347.

коштошуу мотиви: 16.

көк кийүү: 50, 70, 79, 81-83, 104, 105, 248, 365.

көк жоолук: 68, 79, 104, 294.

Көкөтөйдүн ашы: 24, 71, 75.

көңүл айтуу: 21, 53, 66, 67, 70, 73, 176, 342, 343.

көркөм сөз каражаттар: 15, 17, 30, 35, 345.

көрүшүү: 67, 71, 172, 342.

көч башы: 31, 35, 201, 202, 220, 221, 222, 292.

көчмөн образдар: 352.

көчмөн турмуш: 30, 31, 33, 35, 42, 89, 92, 176, 201.

Кристенсен Фонду: 4.

Кудай: 34, 38, 54, 57, 58, 62, 64, 66, 73, 76, 81, 86, 91, 93, 94, 100, 115, 117, 120, 123, 124, 126, 133, 135, 137-139, 143, 146, 150, 151, 157, 159, 162, 165, 168, 175, 178, 195, 240, 250, 254, 258, 265, 266, 271, 273, 283, 305, 309, 311, 318, 327, 344, 336, 444, 447, 448, 449.

куда-сөөк: 21, 49, 64, 74.

куйма кулактар: 27, 352.

кураң: 38, 65, 73, 81, 93, 94, 117, 123, 148, 152, 156, 158, 161, 167, 168, 326, 327, 352.

кураң окуу: 14, 63, 66, 79, 80, 82, 84, 86, 102, 335, 409.

кураң аяттары: 326.

кураңдын сүрөлөрү: 65.

курбан айт (курман айт): 103.

эне-үйдүн куту: 28, 69, 200, 203, 347.

күйгөн катын кошокчу: 95, 96, 98, 100.

кыз бала: 198, 201, 236, 239, 245, 287, 289.

кымыз: 30, 37, 75, 176, 188, 189, 224, 225, 228, 243.

кыргыз исламы: 91.

кыргыз тарыхы: 44.

Л

лексикалык кор: 35, 92.

М

маданий мурас: 4, 7, 22, 38, 44, 353.

маданий этнография: 45.

мазар: 105, 283, 336.

майрам сууга алуу: 63.

макал-лакаптар: 42, 422.

мактоо мотиви: 17.

мал союу: 50, 62, 91.

Манас баатыр: 23, 71, 72, 75, 121, 122, 250.

Манас (эпос): 12, 22, 24, 71, 72, 75, 347.

манасчылар: 46.

маркум: 12, 14-21, 26, 30, 31, 33, 38, 39,

44, 50, 51, 54, 61-70, 73-75, 82, 90, 91, 93,

96-98, 102, 108, 110, 116, 117, 122, 144,

171, 174, 191, 200, 248, 251, 329, 335,

336, 342, 343, 349, 351, 353.

мастура жамаат: 80.

Н

намаз: 38, 64, 80, 81, 88, 93, 172, 223, 325, 326, 328, 329.

О

о дүйнө: 69, 149, 155, 161, 201, 237, 270, 287, 288, 324.

кыргыздар: 13, 14, 17, 38, 39, 41, 42, 47, 61, 63, 65, 67, 68, 70, 71, 75, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 101, 104, 108, 109, 112, 117, 129, 131, 172, 173, 247-249, 326, 348.

кыргыздын салты: 53, 87, 101, 251.

кыргыз элинин агартуучулары: 48.

кыркы: 50, 66, 67, 73, 101, 250.

кырк жигит: 26.

кырк чилтен: 160, 167, 168.

кыямат: 38, 93, 127, 139, 141, 155, 158, 160, 161, 195, 244, 256, 269, 270, 274, 282, 300, 311, 321, 341.

кыңшылап ыйлоо: 17.

либерал: 352.

материалдык маданият: 35

медресе: 89, 92.

мезгил жана мейкиндик: 12, 346.

методика: 43.

молдолор: 65, 73, 77, 80-82, 84-86, 88, 92, 112, 326, 350.

музыкалык аспап: 16, 37, 349.

музыкалык-поэтикалык өнөр: 43.

мусулманчылык: 14, 62, 69, 75, 84, 85, 89, 90, 91, 93, 94, 350.

муундук теңдик: 346.

муңдуу обон: 11, 15, 18, 19, 53, 54, 349.

муңдуу ыр: 15.

мүнүшкөр: 33, 176.

мүрзө: 61, 63-66, 69, 77-79, 172, 270, 336, 337, 342.

олуя: 38, 92, 93, 121, 122.

оозеки маданият: 353.

орозо: 103, 130, 326.
Орто Азия элдери: 19, 89.
орус маданияты: 19, 352.
орто муун: 353.
Орхон-Енисей жазма эстеликтери: 22, 65.

Ө

өзбек эли: 15, 103, 108.
Өзбекстан: 101.
Өзбекстандын кыргыз чабандары: 20, 399.
өкүрүү: 71, 91, 93, 171, 351, 409.
өлөң: 37, 291, 414.
өлүк: 17, 46, 47, 50, 54, 61, 62, 63, 64-68, 70, 75, 77, 79, 80, 81, 85-88, 101-103, 109, 112, 248, 252, 341.
өлүк көмүү расми: 19.
өлүктү өрттөө салты: 62.

П

пайгамбар: 38, 93, 116, 119, 120, 153, 155, 156, 167, 169, 170, 326, 394.
пендечилик: 70.

Р

респонденттер: 47, 48, 60, 76, 96, 109, 111, 172, 304, 417.

С

салт; кыргыздын салты; илгерки салт: 19, 53, 64, 69, 75, 79, 82, 86, 87, 90, 92, 93, 100, 101, 104, 108, 248, 251, 343, 351, 353-354.
салттуу ислам: 91.
салттуу кошок: 15, 44, 47, 48, 347, 352.
салттуу маданият: 12, 354.
салттуу музыка: 11, 43.
салттуу этика: 21.
салыштыруулар: 23.
сахаба: 38, 93, 119, 264.
саяпкер: 33, 176, 261.
селде: 38, 64, 93.

Орхон-Енисей тексттери: 23.
отко табынуу: 62.
отуз уул: 110, 129.
очок көмүү: 104, 365.

өлүм: 11, 19, 29, 44, 50, 54, 55, 57, 73, 74, 78, 82, 83, 96, 99, 101, 107, 115-117, 121-129, 131-140, 142, 143, 157, 175, 176, 193, 194, 284, 310, 311, 320, 330, 344, 348, 350.
өлүмтүк: 73, 74.
өлүмтүгүн илүү: 50, 359.
өлүмтүк жыйноо: 73.
өмүр: 11, 12, 19, 23, 57, 66, 73, 117, 128, 137, 143, 199, 261, 304, 306, 309, 320, 321, 349.

периште: 38, 63, 64, 66, 93, 121, 125, 145, 146, 153, 160, 163, 165, 168.
пир: 38, 93, 150.
поэтикалык түзүлүш: 16, 345.

руханий дүйнө (абал, дем, байлык): 44, 46, 92, 96, 122, 353, 354.
рухий абал: 18, 47, 71.

синкретизм формасы: 43.
синкреттик табият: 46.
синхрондук технология: 43.
совет бийлиги: 42, 91.
сол капшыт: 68, 70.
сопулар: 92, 326.
сөөк: 50, 61-68, 70, 73-75, 85, 86, 90, 91, 103, 108, 110, 112.
сөөк жуу/сөөккө түшүү: 64, 74.
суракчы: 38, 93, 153.
сурп: 154, 167, 169.
сүргүн (Сибирь): 29.

Т

тажик: 47, 68, 89, 92, 108, 326.

тазия: 14, 21, 73, 176.

татар: 173, 326.

таш төгүү: 65.

таш эстелик: 22.

темир боз үй: 69.

терс эмоция: 17, 45.

Теңир: 90, 158, 250, 273, 277, 319.

теңирчилик: 61.

тиги дүйнө: 14, 16, 34, 46, 62, 64, 66, 90,

93, 98, 117, 176, 200, 326.

тобо кылуу: 38, 93.

тозок: 38, 93, 117.

топонимдер: 32.

Торат: 327.

төкмө акындар: 16, 44, 96, 102.

төр: 36.

төркүн: 21, 70, 248, 251.

тул; тул калуу: 247-250, 254, 257, 280, 283.

түрк тилдери: 15, 89.

түрк цивилизациясы: 61.

түрк элдери: 22, 42, 62.

түрк-монгол элдери: 14, 61, 65.

түштүк кыргыздар: 68, 248.

У

уйкаштык: 48, 345, 346.

улуттук ар-намыс: 354.

Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фонду: 42.

Улуу Ата мекендик согуш: 19.

Улуу Кыргыз Кагандыгы: 61.

улуу муун: 88, 247, 351-352.

улуттук элита: 354.

улутчул: 353.

уялаш: 40, 287, 289.

Ү

Үр кыздар: 38, 93.

үрп-адаттар: 61, 62, 66, 67.

үчүлүк: 66, 67.

Ф

фаний дүйнө: 73.

фольклордук мурастар: 11.

фольклордук экспедиция: 43.

фольклористтер: 38, 39, 42.

фольклорист-этнограф: 45.

Х

Ханафи мазхабы: 91.

Ч

чалияр: 38, 93, 119, 156, 182, 242, 326-328.

чар китеп: 38, 93, 327

чилтен-периштелер: 153.

Чоң казат ("Манас" эпосу): 72.

чыгармачыл ыкма: 49.

чын дүйнө: 38, 93, 321.

Ш

шаардык кыргыздар: 67.
Шабдандын казалы: 16.
шаманизм: 62.

Ы

ый: 15, 16, 101, 104, 115.
ыйман: 38, 93, 326.

Э

эл адабияты: 15, 25, 26, 42, 248.
элдик билим: 31.
элдик кошоктор: 15, 26, 28, 29, 38, 94,
176, 302, 345, 348.
элдик оозеки поэзия: 45, 47.
элдик ырлар: 346.
элита: 355.
энчи: 38, 93.
эпикалык идеализация: 23.

шарият эрежелери: 117.
шейит: 38, 93.

ырым-жырымдар: 50, 62, 91.
ысырапчылык: 352.

эпитеттер: 38, 39, 41, 251, 287.
эпостор: 22-24, 42, 348.
Эр Табылды (эпос): 24.
Эр Төштүк (эпос): 25.
этнографиялык-фольклордук
материал жыйноо: 47, 54.
эстелик тургузуу: 65, 78.
эс тутум: 353.
эшен: 38, 93, 150, 189, 241, 326.

***“Тирүүнүн көркү сый болот,
өлгөндүн көркү ый болот”***

Элдик кошоктор жана кошокчулар

Корректору: *Э. Көчүмкулова,
М. Көчүмкулов*

Дизайн жана верстка: *А. Тостокова*

Форматы 70x100 1/16. Көлөмү 29 б. т.
Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.
Нускасы 500.

«V.R.S. Company» ЖЧКсында басылды.
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы.

ЭЛМИРА КӨЧҮМКУЛОВА

– этнограф, фольклорчу жана маданият таануучу. 1992-жылы Жалал-Абад облусуна караштуу Аксы районунун Кызыл-Жар айылындагы Т. Сатылганов орто мектебин алтын медаль менен аяктап, Бишкек Гуманитардык Университетинин түркология факультетинде эки жыл окуп, 1994-жылы студенттик алмашуу программа аркылуу АКШнын Сиэтл шаарындагы Вашингтон Университетине окууга кеткен. Ал жакта он жылдан ашуун окуп, жашап Университеттин Жакынкы чыгыш тилдери жана цивилизациялары факультетинде бакалавр жана магистратура программасын аяктап, 2007-жылы PhD илимий даражасына

ээ болгондон кийин, Кыргызстанга кайтып келип, Бишкектеги Борбордук Азия Университетинде (Ага Хан Өнүктүрүү Тармагы) илим изилдөөчү жана Маданий мурастарды сактоо жана изилдөө бөлүмүнүн башчысы болуп эмгектенүүдө. Докторлук диссертациясын кыргыз каада-салттары менен ислам дининин айкалышы жөнүндө жазып, жактаган.

Чыгаан педагог жана күү изилдөөчү, маркум Асан Кайбылдаевдин *Кыргыз күүлөрү. Иликтөөлөр, ойлор, пикирлер* (2011) деген фундаменталдуу эки томдук китебинин илимий редактору; *Советтик Өзбекстандын кыргыз чабандары. Тарыхый-этнографиялык баян* (2014) деген кыргыз жана англис тилдеринде чыккан эмгектин со-автору; америкалык фотограф, профессор Маргарет Мортон менен кызматташып, анын англис тилинде чыккан *Маркумдар шаарлары. Кыргызстандын ата-бабалар көрүстөндөрү* (2014) деген фото-альбом китебинин “Киришүү” бөлүмүн жазган; АКШнын Индиана Университети басып чыгара турган *Борбордук Азиянын музыкасы* (2015) аттуу англис тилинде жазылган окуу китебинин со-редактору жана андагы бир нече макала-тексттердин автору болуп саналат.

Илимий иштен сырткары комуз чертип ырдап, обон чыгарат. Белгилүү кыргыз акындары Эсенгул Ибраев, Надырбек Алымбеков, Жедигер Саалаев жана Урниса Маматовалардын ырларына чыгарган 20дан ашуун обондору бар. Алардын бир нечеси Кыргыз Радиосунун Алтын казынасына жаздырылып, сакталып калган. Америкада окуп гана тим болбостон, комуз чертип ырдап, кыргыз көчмөн маданияты жана музыкасы боюнча англис тилинде курс-лекцияларды окуган.

Сүйүктүү жар жана эки уул, бир кыздын бактылуу энеси.